

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN TARİXİ

BAKI ŞƏHƏRİ SƏBAIL RAYON İCRA HAKİMİYYƏTİ

110.12.7

**HEYDƏR ƏLİYEV
VƏ
AZƏRBAYCAN TARİXİ**

II hissə

**“Elm və təhsil”
Bakı – 2017**

73(2A)0,02 n0

Kitab Səbail Rayon İcra Hakimiyyətinin
sifarişilə çap olunmuşdur.

Redaktor: Elmin İmanov
6 sayılı məktəb-liseyin tarix müəllimi

Dizayner: Zahid Məmmədov

Tərtibatçı: Tünzalə Tağıyeva

Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi
Bakı, "Elm və təhsil", 2017, 264 səh.

ISBN 978-9952-8142-5-4

**Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan
olmasının 94-cü ildönümü münasibətilə
keçirilmiş Səbail məktəblilərinin
elmi-praktik konfransında dinlənilmiş
məruzələr toplusu**

Müəllif: Şəbnəm Şamilova
Səbail rayonu 91 nömrəli tam orta məktəbin 10-cu sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Gülbəniz Heydərova

Azərbaycan Daş dövründə

Ibtidai icma quruluşu əmək alətlərinin hazırlanma materialına və texnologiyasına uyğun olaraq üç mərhələyə (arxeoloji dövrləşmə) bölünür:

Daş dövrü.

Tunc dövrü.

Dəmir dövrü.

Daş dövrünün özü də üç mərhələyə ayrılır:

Qədim daş dövrü (*paleolit*);

Orta daş dövrü (*mezolit*);

Yeni daş dövrü (*neolit*).

Daş dövrü — insanların mədəni-tarixi inkişafında böyük rol oynamış dövr. Bu dövrdə əsas əmək aləti və silah kimi daşdan istifadə olunmuşdur. Tarixçilər Daş dövrünün birinci pilləsi olan paleoliti, yəni qədim daş dövrünü alt, orta və üst, hətta son (final) paleoliti bölürlər. Alt paleolitlə bağlı mövcud olan arxeoloji mədəniyyətlər sırasına Olduvay və ya qalek (çaydaşı), şel, qədim, orta və son aşel dövrləri, orta paleolitə mustye dövrü, üst paleolitə orinyak, solyutre, madlen və digər dövrlər aiddir.

QƏDİM DAŞ DÖVRÜNÜN MƏRHƏLƏLƏRİ:

PALEOLİT

alt paleolit

orta paleolit

üst paleolit

1,5 mln.-100 minil əvvəl aziq adamı qurucay mədəniyyəti bacarıqlı insan insan sürüsü	100-40 min il əvvəl mustye dövrü axirət dünyasına inam neandertal insan	40-12 min il əvvəl ağıllı insan nitq və şüur qəbilə icması
--	--	---

Alt paleolit — ən qədim dövrdən başlayaraq 100 min il bundan əvvələ qədər davam etmiş tarixi dövr.

Bu dövrün xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

«Bacaran insan» meydana gəlmişdir;

Mənimlə təsərrüfatı yaranmış;

Əmək alətləri çaxmaqdaşı, bazalt və dəvəgözündən hazırlanmışdır;

Ulu icma yaranmışdır;

İbtidai dini təsəvvürlər formalaşmışdır;

İnsanlar odla tanış olmuşlar;

Sadə dini ayinlər və totem-

lər yaranmışdır;

İlkin tikinti vərdisləri formalaşmışdır;

Sadə incəsənət meydana gəlmişdir.

Quruçay mədəniyyətinə aid maddi mədəniyyət nümunələri Məmmədali Hüseynov tərəfindən aşkar olunub. Məhz bu

təbəqələrdən tapılmış əmək alətləri Şərqi Afrikanın Olduvay mədəniyyəti ilə oxşardır. Quruçay mədəniyyətinin Azıxda 1,2 milyon il bundan əvvəl başlayıb və 700 min il əvvəl sona çatması müəyyən olunmuşdur. Azıx mağarasının VI təbəqəsində artıq qədim Aşel mədəniyyətinə aid maddi mədəniyyət nümunələri, həmçinin ocaq yeri aşkar edilib. Qədim Aşel mədəniyyətinə aid təbəqədən tapılmış 2 mindən çox daş məmulatı içərisində əsas yeri kobud çapma alətlər, əl çapacaqları, qalın qəlpələr üzərində hazırlanmış əmək alətləri və qaşov tipli alətlər tutur.

Orta paleolit: Orta paleolit 100 min il bundan əvvəl başlayıb eramızdan 40 min il əvvələ qədər davam etmişdir. Orta paleolitə aid alətlər ilk dəfə Fransada Müstye adlı yerdən tapıldığına görə bu dövr «Müstye mədəniyyəti» də adlanır. 1960-cı ildə Qarabağda aşkarlanan Azıx mağarasının 3-cü təbəqəsi, Tağlar mağarası, eləcə də Naxçıvanda Qazma, Lerikdə Buzeyir mağaraları orta Paleolit dövrü olan Mustye mədəniyyətinin ilk təmsilçiləridir. Azərbaycanda tapılan ilk Paleolit nümunəsi Mustye mərhələsini təmsil edən Damcılı mağarası oldu. Damcılı düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində qırmızı boya aşkar olunmuşdur. Məhz bu faktlar tədqiqatçılara əsas verir ki, Azərbaycanda Mustye dövrü insanların gözəllik hissəsinə, incəsənət elementləri haqqında təsəvvürlərə və s. malik olmaları, rəng və rənglər simvolikasını dərk etmələri barədə fikir yürütsünlər.

Azıx mağarasının 3-cü təbəqəsinin Azərbaycanın orta Paleolit düşərgələri içərisində ən qədim Mustye məkanı olmasını əl çapacaqlarının məhz bu təbəqədən tapılması sübut edir.

Tağlar mağarasında əmək alətləri hazırlamaq üçün toplanan materiallar müxtəlif rənglərdə olması ilə diqqəti cəlb edir: qırmızı, qara, qəhvəyi, boz, ağ və onların müxtəlif çalarları. Mustye dövrünə qədər işə insanlar rənglərin mahiyyətini dərk etməyə qadir deyildilər. Rənglər və onların çalarlarının emosional gücünü dərk edən insan rəngli daşlar toplamağa və bu daşların müxtəlif növlərindən özünə əmək alətləri düzəltməyə başladı.

Beləliklə, Azərbaycan ərazisində insanların ilk estetik təsəvvürlərinin yaranmağa başlamasını Mustye dövründən hesab etmək olar. Mustye dövründə təsviri incəsənətin, zariffiyyətin, simmetriyanın rüşeymləri özünü göstərir. Sümüklər üzərində kəsmələr, oxradan istifadə, qaşov, itiüclü və çapma tipli alətlərdə mütənəsblik, onlar üzərindəki neqativlər, dişək düzümündəki incəlik bu daxili və zahiri kamillikdən xəbər verir.

Üst paleolit: Mustye mədəniyyətini üst (son) paleolit dövrü əvəz edir. Azərbaycanda bu dövr e.ə.40-12 minillikləri əhatə edir.

Azərbaycanın üst paleolit dövrü, əsasən, Tağlar (II təbəqə), Damcılı mağarası, Yataq yeri (Qazax rayonu), Zar açıq yaşayış məskənləri ilə təmsil olunur.

Bu dövrdə insanların memarlıq, təsviri sənət və deko-

rativ-təbiiq sənət anlayışları haqqında hələ təsəvvürləri olmasa da, onların istifadə üçün yaratdığı müəyyən əşyalar və yaşayış yerləri mövcud idi ki, bunların da sənət əsəri səviyyəsinə çatmasına kifayət qədər vaxt tələb edildi.

Bu dövrdə hazırlanmış alətlərin çoxunun sümükdən və ya ağacdan dəstəyə olundu, daş alətlərlə yanaşı sümükdən hazırlanmış alətlərdən də istifadə edilirdi. Dəstək və ya saplağ əmək alətinə müəyyən yaraşlıq verirdi. Ümumiyyətlə kobud sayılan daşlardan fərqlənən sümük hamar, müəyyən qədər parıltılı və zərif olduğundan daha gözəl görünür. İnsanlar daşdan və sümükdən daha incə və universal əmək alətləri hazırlamağı öyrənir, məhz üst paleolit dövründən başlayaraq daş və heyvan sümükləri üzərində incəsənət nümunələri meydana gəlir.

Müxtəlif müəlliflər bu dövrdə incəsənətin inkişafı barədə müəyyən fikirlər söyləyirlər. Məsələn, Əsədulla Cəfərovun yazdığına görə o dövrdə incəsənət xüsusi diqqət cəlb edir. Matriarxat(anaxaqanlıq) dövründə qadına sitayişlə əlaqədar çoxlu qadın təsvirləri yaranıb. Məmmədli Hüseynov qeyd edir ki: «sümükdən qadın heykəlcikləri, sümük üzərində müxtəlif cizgilər, mağaraların qaya divarlarında boyalarla heyvan şəkilləri çəkilirdi». O dövr insanların dünya haqqında təsəvvürlərində animizm, totemizm və magiyanın üstünlük təşkil etməsi onları müəyyən hərəkətlərə sövq edirdi. Məsələn, «insanlar sitayiş etdikləri heyvanların dişlərini deşib, muncuq kimi boyunlarından asırdı. P.İ.Borisovskiyə görə, son Paleolitdə olan heyvan təsvirlərinin hamısını totemləşdirmək düzgün deyil, çünki bu təsvirlərin əksəriyyəti insanların estetik tələblərindən doğmuşdur».

Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində üst paleolitə aid ən çox daş alətlər Tağlar düşərgəsinin II təbəqəsindən (170 ədəd) və Qobustanın “Qayaarası” düşərgəsindən tapılmışdır.

Daş dövründə Qobustanda daş alətlərlə yanaşı, qayalarda və daşlarda həm insan, həm də heyvan rəsmlərinə təsadüf olunur. Qobustanı dünyada məşhur edən də elə onun o vaxtkı sakinlərinin yaratdığı qədim qayaüstü təsvirlər və müxtəlif abidələrdir. Qobustanın qayaüstü təsvirlər kolleksiyası özünün mövzu müxtəlifliyi, müxtəlif dövrlər üçün həyat səhnələrinin əks etdirilməsi, təsvirlərin müxtəlif texniki üsullarla real çəkilməsi cəhətdən tayı-bərabəri olmayan qədim abidələr kompleksidir.

Qobustanda qədim insanların 15-20 min il bundan əvvəl məskunlaşması, əmək alətləri hazırlamaları, qayaüstü rəsmlərin burada məskunlaşmış yerli sakinlər tərəfindən yaradılması və burada maddi mədəniyyətin köklərinin hələ üst paleolitdən başlanması müəyyən edilmişdir.

Alimlərin fikrincə, Qayaarası düşərgəsindən əldə edilmiş daş alətlərin arxaik səciyyəsi, qədim təsvirlər arasında daş dövrü qadın rəsmlərinin çoxluğu və s. Qayaarası düşərgəsində yaşayışın yuxarı Paleolit dövrünün sonlarına aid olmasını göstərir.

Ümumiyyətlə, yazıyaqədərki dövrün tarixi maddi mədəniyyət qalıqları — qədim düşərgə və yaşayış yerləri, buradakı insan yaşayışının qalıqları, təsərrüfat və məişətə aid tapıntılar (alətlər, silahlar, qablar, bəzək əşyaları və s.) vasitəsilə öyrənilir. Bu kimi maddi mədəniyyət qalıqları elmdə tarixi abidələr, arxeoloji materiallar adlanır. Tarixi abidələrin ən maraqlı və sirlilərindən biri də qayaüstü təsvirlərdir.

Azərbaycanda qədim qayaüstü təsvirlərin varlığı ilk dəfə Qobustan qayaüstü təsvirlərinin ilk tədqiqatçısı İ.M.Cəfərzadəyə məlum olmuşdur. Qobustanda arxeoloji tədqiqat işlərini 1965-ci ilədək davam etdirən İ.Cəfərzadə 750 daş üzərində 3500-dən artıq qayaüstü təsvir qeydə ala bilmişdir. Bunlar insan və heyvan rəsmləri, müxtəlif mövzulu həyat səhnələri, qayıq təsvirləri, işarə, damğa, yazı, yalaq, dəlmə və s. kimi insan əlinin izi olan abidələr idi.

Qobustanda İ.M.Cəfərzadədən sonra aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində üzərində insan əli ilə yaradılmış daha 400-ə yaxın təsvir olan daş və qaya qeydə alınmışdır.

Qobustanda təxminən 1000-dən çox daş üzərində 6000-dən çox şəkil qeydə alınmışdır.

Qobustan qayalarında insan təsvirləri ilə bərabər, heyvan təsvirləri də mühüm yer tutur. Heyvan təsvirləri içərisində ən qədimi və sayca çox olanı öküz rəsmləridir.

Qobustan qayaları üzərindəli qədim təsvirlər harada gəldi çəkil-

məyib. Qədim qobustanlıların yaşayışını, təsərrüfat həyatını və dünyagörüşünü əks etdirən bu incəsənət abidələri ən çox qədim insan düşərgələrinin divarlarında, ora yaxın olan daş və qayaların üzərində döymə, qazma, sürtmə, cızma üsulu ilə (Böyükdaş, Qayaaltı) çəkilmişdir. Belə təsvirlər hələ bədii əsər rolunu oynamasa da, incəsənətdə olduğu kimi onların da həm estetik, həm də idraki funksiyasından danışmaq olar. Qədim insanların yaratdığı əşya və təsvirlərin həmin dövrün məişəti, yaşayış tərzini, hər hansı sahədə nə dərəcədə məlumatlı olması, adət-ənənələri və s. barədə müəyyən informasiya verməsi bu əsərlərin idraki funksiyaya malik olduğunu göstərir. Hətta arxeoloji materiallar tapılmasaydı da, təkə elə qayaüstü təsvirlər bizə o dövr barədə kifayət qədər məlumat verə bilərdi. Ona görə də Qobustanın qədim qayaüstü təsvirlərini xalqımızın qədim mədəniyyətinin və tarixi inkişaf yolunun güzgüsü saymaq olar.

Məhz təsvirlərdən bəlli olur ki, Qobustada hələ üst paleolit dövründə Qayaarası düşərgəsinin sakinlərinin əsas ov obyektini ceyran olmuşdur. Üst paleolit mağaralarından məlum olan şir təsvirləri və heykəlcikləri də bu dövrdə Qobustada həmin heyvanın varlığından xəbər verir.

Beləliklə, istər Azərbaycanda, istərsə də dünyada üst Paleolit dövrü elə də yaxşı öyrənilməsə də, gətirilən misallara əsasən bu dövrdə insanların estetik təsəvvürlərinin bir qədər də genişləndiyini müşahidə etmək olar.

Mezolit-Orta daş dövrü:

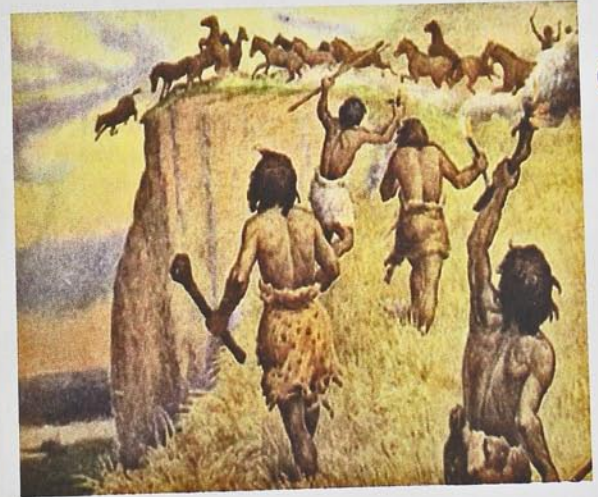

Səkil 4. Arxeo mağarası. Qorucay daş (obsid) alətli. X. təbəqə.

E.ə. XII minillikdən VIII minilliyə qədərki dövr Mezolit və ya Orta Daş dövrü adlanır. Mezolit dövründə insanlar hələ də qəbilə halında yaşayırdı, mənimsəmə təsərrüfatı ilə məşğul olurdular. İlk dövrlərdə qədim insanların özünəməxsus ov üsulu var idi: onlar nəhəng vəhşi heyvanları qovur, onları üzərini ağac budaqları ilə örtükləri xəndəklərə salırdılar. Sonra isə xəndəyə düşmüş heyvanları

ağacla, daşla öldürürdülər. Bəzən tələ istiqamətində getməyən heyvanlar ibtidai insanı yaralayır, öldürürdü. Mezolit dövründə insanlar ox və kamanı yaratdılar. Bu silahın köməyi ilə onlar heyvanları daha uzaq məsafədən ovlaya bildirdilər. Belə ov daha təhlükəsiz idi. İbtidai ovçular ox və kamanla Mezolit dövründə daha çox heyvan ovlayır, qida ehtiyatlarını artırirdilər. Mezolit dövründə insanlar heyvanları əhliləşdirməyi öyrəndilər. Əhliləşdirilən ilk heyvan it olmuşdu. Sonralar insanlar başqa heyvanları da əhliləşdirdilər və bəsləyərək çoxaldılar. Beləliklə, ibtidai maldarlığın əsası qoyuldu.

İlk əkinçilik vərdişləri də Mezolit dövründə yaranmışdır. Ət ehtiyatının artması insanların qidaya olan tələbatını ödədiyinə görə toplanmış yabani bitki toxumlarının bir hissəsini ehtiyat saxlayırdılar. Yığıcılıqla məşğul olan ibtidai insanlar toxumların yerə düşüb yenicən cücərdiyini, böyüdüyünü müşahidə etdilər. Onlar ağacla, sümükə və ya sivri daşla yeri yumşaldıb toxumları basdırırdılar. Bu, ibtidai əkinçiliyin meydana gəlməsi üçün başlanğıc oldu.

Neolit-yeni daş dövrü:

Daş dövrünün sonu hesab olunan neolit dövrü ən azı Yaxın Şərqdə əkinçiliyin və heyvandarlığın yayılması ilə müşahidə olunur. Müxtəlif insan tipləri aradan çıxıb öz yerlərini vahid insan tipinə, bu günkü insanın birbaşa sələfinə verdilər.

Bu dövrü səciyyələndirən digər xüsusiyyətlər aşağıdakılardır: «Neolit inqilabı» baş verdi, insanların məşğuliyyət sahələri içəri-sində əsas yeri istehsal təsərrüfatına daxil olan əkinçilik və maldarlıq tutdu;

daşların deşilməsi və cilalanması üsulları mənimsənilmiş; toxuculuq yarandı və saxsı qablar hazırlanmasına başlandı; əhali oturaq həyata keçməyə başladı.

insanlar tədricən təbiətin asılılığından qımən azad olaraq özlərinə lazım olan ehtiyaclarını özləri ödəməyə başlayırlar

Arxeoloji araşdırmalar göstərir ki, e.ə. VIII minilliyin sonundan e.ə VI minilliyə qədər olan dövr neolit olaraq adlandırılır. Bu dövrdə əsas məşğuliyyət əkinçilik və maldarlıq olub.

Əgər daş dövrünün əvvəlki mərhələlərinin müəyyən olunmasında daşın işlənməsi texnikası əsas götürülürdüsə, neolit dövründə bununla bərabər istehsal təsərrüfatının formalaşması mühüm əhəmiyyət qazanır. Hazırda tədqiqatçılar Neolit dövrünü iki mərhələyə bölürlər: keramikasız neolit və keramikalı Neolit. Neolit dövrünə aid maddi-mədəniyyət nümunələrinə Damcılı mağarasında, Qobustan abidələrində (Ovçular zağası, Ana zağa, Firuz, Böyükdağ), Naxçıvanda Kültəpə, həmçinin, Qaraköpkəpə, Yanıqtəpə, Hacı Firuz, Şomutəpə, Töyrətəpə və digər abidələrdə rastlanmışdır. Abidələrin tədqiqi bu dövrdə insanların açıq düşərgələrdə məskən saldığını, oturaq həyat keçirdiyini göstərir. Yaşayış yerlərinin əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli mövqələrdə yerləşməsi istehsal təsərrüfatının formalaşması ilə bağlı olmuşdur.

Müəllif: Elmira Qoca
91 nömrəli tam orta məktəbin
8-ci sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Məmmədzadə Nazilo

Azərbaycan tunc dövründə

F ramızdan əvvəl IV minilliyin sonlarından başlayaraq Eneolit dövrü Tunc dövrü ilə əvəz olunmuşdur. Azərbaycanda bu dövr e.ə. II minilliyin sonlarına qədər davam etmişdir. Tuncun meydana gəlməsi ibtidai cəmiyyətin tələbatından doğmuşdu. Azərbaycanda mis yataqları olması Azərbaycanda metalışləmə və metallurgiyanın inkişafına şərait yaratmışdı. Təmiz misdən hazırlanan alətlər kövrək olduğu üçün davamsız idi və tez xarab olurdu. Onu görə də qədim sənətkarlar misin tərkibinə müxtəlif qatışıqlar, məsələn, mərgümüş, sürmə, nikel, daha sonralar qalay qatararaq daha möhkəm metal-tunc əldə etdilər.

Bu dövrdə Azərbaycanda əhalinin sayı artmışdır. Düzən ərazidə yaşayan əhali erkən tunc dövründə dağətəyi və dağlıq zonalarda da məskənlər salmışlar. Yaşayış məskənlərində bir neçə qəbilənin birləşdiyi tayfalar yaşayırdı. Yaşayış məskənlərinin sahəsi bəzən 3-5 hektara çatırdı. Yaşayış məskənləri həmişə suya yaxın yerlərdə, çox zaman çay kənarlarında, düşməndən müdafiə olunmaq üçün əlverişli yerlərdə salınırdı. Bəzən yaşayış məskənlərinin ətrafına müdafiə divarı çəkilirdi. Belə abidələr Füzuli rayonunda, Təbriz yaxınlığında, Urmiya gölü ətrafında öyrənilmişdir. Erkən Tunc dövrü yaşayış evləri dairəvi planda olur, bünövrəsi daşdan, divarları çiy kərpicdən tikilirdi. Bəzi bölgələrdə çubuqdan hörülüb suvanmış daxmalarda və yarımqazma evlərdə də yaşamışlar.

Tunc dövrü erkən, orta və son olmaqla üç yerə bölünür. Erkən tunc e.ə IV minilliyin II yarından e.ə III minilliyin son-

larına qədər davam etmişdi. Bu dövrdə təsərrüfatın müxtəlif sahələri meydana gəlmiş, eyni zamanda əmlak və sosial bərabərsizlik yaranmışdı. Tunc dövrünün əvvəlində toxə əkinçiliyi xış (cüt) əkinçiliyi ilə əvəz olunmuşdu. Xış ağacdən hazırlanırdı. Xışla yer şumladıqda əvvəllər bir neçə adamın gücündən, sonralar isə iş heyvanlarından istifadə edilirdi. Daha sonra süni suvarma yarandı, iş heyvanlarından istifadə olundu, taxıl tunc oraqla biçildi və dən əl dəyirmanında üyüdüldü. Ev heyvanlarının növü artdı, araba, təkər ixtira edildi (təkər təbiətdə olmadığına görə texniki tərəqqinin əsası hesab edilir), köçəri maldarlıq meydana gəldi, heyvanların yaylaq və qışlaq şəraitində bəslənməsinə başlandı. Maldarlar öz sürülərini yeni otlaqlara sürür, öz ailələri və əmlaklarını arabalara yığıb özləri ilə aparırdılar. Maldarlar ya arabalarda, ya da qurulub-yığılan çadırlarda yaşayı, təcridən köçəri həyat tərzinə keçərək köçəri olurdular. Beləliklə, ilk (erkən) tunc dövründə maldarlıq əkinçilikdən ayrıldı, birinci böyük ictimai əmək bölgüsü yarandı.

Dulusçuluq, metalışləmə, toxuculuq inkişaf etdi, tuncdan əmək alətləri (oraq, balta və s.), silah (qalxan, qılınc, döyüş baltası və s.), bəzək və məişət əşyaları (muncuq, tunc, boyunbağı, iynə, bıçaq və s.) hazırlayırdılar.

İlk (erkən) tunc dövründə insanların dini görüşlərində böyük dəyişikliklər baş verdi. Belə ki, artıq ölümləri yaşayış yerlərinin içərisində deyil, ondan kənardə kürqan qəbirlərdə kollektiv dəfn etməyə başladılar. Dini ayinlərin icrası üçün ibadət evləri tikilməyə başlandı (Xaçmazda, Qazaxda, Naxçıvanda bu cür ibadət evləri aşkar edilib).

Bu dövrdən başlayaraq ailədə və ictimai həyatda kişilərin rolu artdı. Xış əkinçiliyi, maldarlıq xüsusi dözümlü tələb etdiyinə görə kişi peşəsinə çevrildi. Anaxaqanlıq ataxaqanlıq əvəz etdi. Nəsil ata xətti ilə müəyyən olunmağa başladı.

E.ə III minilliyin sonlarından e.ə II minilliyin ortalarına qədər orta tunc dövrü mövcud olmuşdur. Bu dövrdə sənətkarlıq əkinçilik və maldarlıqdan ayrılaraq müstəqil sahəyə çevrildi. Tarixşünaslıqda bu ikinci böyük ictimai əmək bölgüsü adlandırılır. Dulus çarxından istifadə edilirdi, naxışlı və boyalı qablar istehsal olunurdu. Metaldan hazırlanan yeni keyfiyyətli məişət əşyaları, silahlar, əmək alətləri getdikcə çoxaldı.

Tayfalar iri tayfa ittifaqlarında birləşərək daha iri insan birlikləri yaradırdılar.

Tayfa ağsaqqalı hər bir ailəyə pay torpağı ayırırdı. Belə bir şəraitdə qəbilənin tərkibi də dəyişdi. İri ailələr ayrı-ayrı ailələrə parçalandı. Bu ailələr yeni kollektivə çevrildi, nəticədə qonşu icması (kənd icması) meydana gəldi. Qəbilə və tayfalarından fərqli olaraq, qonşu icması qohum olmayan ailələrin qonşuluq əsasında qurulan kollektivi idi. Qonşuluq icmasında hər bir ailənin pay torpağı var idi, bu torpağı hər bir ailə özü becərir, onun məhsulunu da özü üçün toplayırdı. Qonşuluq icması bərabərsizliyin əsasını qoydu. Taxıl biçilib qurtardıqdan sonra onun yerindən mal-qara üçün birgə istifadə olunurdu. Torpaq, su, meşə, biçənək və otlaqlardan hamı istifadə edirdi. Onlar yolları, su kanallarını birgə çəkir, əkin sahələri üçün torpaq sahələrini meşədən birgə təmizləyirdilər.

Tunc dövründə Azərbaycan və bütün Zaqafqaziya qəbilələrinin ictimai-iqtisadi və mədəni inkişafında əhəmiyyətli irəliləyişlər baş verir. İnkişaf etmiş əkinçi-maldar təsərrüfatları əsasında böyük yaşayış məskənləri yaranır. Yerli xammaldan tunc məmulatların istehsalı genişlənir. Əkinçilik və maldarlığın inkişafı əhalinin artmasına və patriarxal münasibətlərin güclənməsinə gətirib çıxarır. Hakimiyyət və mülkiyyət tayfa başçılarından əlində cəmlənir, sinfi təbəqələşmə intensivləşirdi.

Tunc dövründə Azərbaycanda Qobustan, Qarəköpəktəpə, Günəştəpə, Çardaxlıtəpə, Mişarçay, Qəflə təpələri, Sərkərtəpə, Çüttəpə, Şortəpə və digər yeni yaşayış məskənləri yaranır. Zaman keçdikcə onlar müdafiə hasarı ilə əhatəyə alınır.

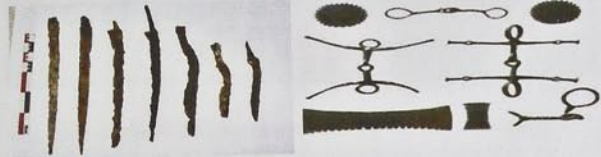
Azərbaycan əhalisinin Tunc dövrü fəaliyyətində əsas yeri əkinçilik tuturdu. Yerli sakinlər buğda və arpa, darı və kətan, noxud becərirdilər. Səpin üçün toxumluq taxıl seçilməsi bu dövrün əkinçilik mədəniyyətində böyük tərəqqi idi. Məhsulun biçilməsində tunc oraqlardan istifadə olunurdu. Kür-Araz mədəniyyəti qəbilələrinin iri buynuzlu heyvanları qoşquda istifadə etməsi və çörək bişirməsi məlumdur.

Orta Tunc dövründə Azərbaycanda:

- İri yaşayış məskənləri yarandı;
 - Sosial və əmlak bərabərsizliyi artdı;
 - Tayfalar arasında əlaqələr genişləndi;
 - İlk şəhər mərkəzləri yarandı (II Kültəpə, Oğlanqala, Göytəpə, Üzərliktəpə və Naxçıvan şəhəri);
 - Atdan minik və qoşqu qüvvəsi kimi istifadə edilirdi;
 - II ictimai əmək bölgüsü baş verdi (sənətkarlıq müstəqil sahəyə çevrildi);
 - Boyalı qablar mədəniyyəti yarandı;
 - İri tayfa ittifaqları yarandı;
 - İctimai və əmlak bərabərsizliyi dərinləşdi;
- Beləliklə, əmək alətləri və bunun əsasında məhsuldar qüvvələrin inkişafı, böyük ictimai əmək bölgüsünün yaranması, xüsusi mül-

kiyyət, siniflərin yaranması ibtidai icma quruluşunun dağılmasını sürətləndirdi.

Son tunc - ilk dəmir dövrü e.ə II minilliyin sonu e.ə I minilliyin əvvəllərini əhatə edir. Bu dövrdə Xocalı-Gədəbəy və Talış - Muğan mədəniyyətləri inkişaf etmişdi. Son Tunc dövrünün abidələri Qarabağda, Qazaxda, Gəncəçay ətrafında Naxçıvanda və s. yerlərdə öyrənilmişdir. Son Tunc dövründə daha möhkəm yaşayış və təsərrüfat binaları inşa edilirdi. Düşmənlərdən qorunmaq üçün yaşayış məskənlərinin ətraflarına möhkəm müdafiə divarları çəkilirdi. Bu dövrdə ayaqla hərəkətə gətirilən dulus çarxı yaranmışdı.

Tunc dövründə Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapan qəbilələrin maldarlıq təsərrüfatlarında iribuynuzlu heyvanlar üstünlük təşkil edirdi. Bütün Qafqazda olduğu kimi Azərbaycanda da yayda heyvanlar dağlara, otlaqlara sürülürdü.

Əkinçi-maldarlıq təsərrüfatının inkişafı yeyinti məhsullarının istehsalında irəliləyişə yol açır. İlk dəfə gildən nehrə düzəldilir. Maraqlıdır ki, nehrə öz ilkin formasını bu günə qədər saxlayıb və ondan indi də istifadə olunmaqdadır.

Tunc dövrü yerli filiz yataqlarının geniş istifadəsi və metalışləmə sənətinin inkişafı ilə də diqqəti cəlb edir. Gədəbəy, Dağlıq Qarabağ və Balakən mis mədənlərinin məlum olduğu həmin dövrdə Azərbaycanda mis-mədən işləri geniş vüsət alır. Yerli metal istehsalı məmulatı içərisində ən mühüm alət küplü tunc baltalar idi. Beləliklə, Azərbay-

canda metal istehsalı və metal əşyaların hazırlanması sənətkarlığın mühüm sahələrindən birinə çevrilir.

Azərbaycan tunc dövrü abidələri ilə zəngindir. Naxçıvanda, Kür və Araz vadilərində, Urmiya gölü hövzəsində, Qarabağ düzənliyində, Muğanda, Qobustanda, Abşeronda və başqa yerlərdə daha çox yayılmış bu abidələr içərisində qəbirüstü abidələr diqqəti daha çox cəlb edir. Həmin dövrdə axirət dünyası ilə bağlı dini görüşlər əhalinin ideologiyasında müəyyən yer tutmağa başlamışdı. Dəfnə həddən artıq diqqət yetirən tayfa üzvləri bir çox hallarda qəbrin üzərində kurqan düzəltdirdilər. Qəbirə isə ölü ilə bircə heyvan əti, başqa ərzaq və avadanlıqlar, silahlar qoyurdular. Bunlardan başqa Urmiya gölü sahilində Göytəpə yaşayış yerində və Naxçıvan ərazisində Qızılvəngdə Tunc dövrünə aid daş qutularda dəfnəmə adətinin nişanələrinə də rast gəlinir.

18

Eramızdan əvvəl II minilliyin sonu və I minilliyin əvvəlində tunc emalı yüksək mərhələyə çatır, saxsı qabların istehsalı təkmilləşir. Xış əkinçiliyi geniş vüsət alır. Yaylaq maldarlığının təşəkkülü prosesi başa çatır, düzənliklərdə taxılçılıq, bağçılıq və üzümçülük inkişaf edir. Dağlıq bölgələrin maldar tayfaları metal emalı sahəsində böyük uğurlara nail olur. Dəmirin mənimsənilməsi dövrün mühüm hadisəsinə çevrilir və Tunc dövrü tədricən öz yerini Dəmir dövrünə verir.

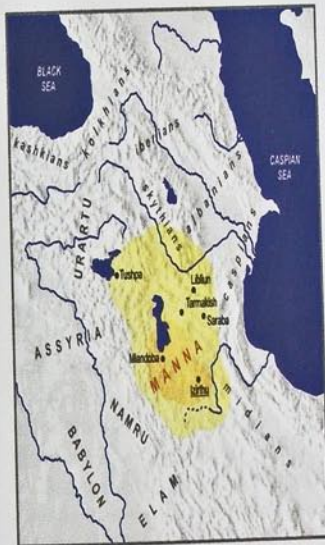
Müəllif: Musa Niftəli
6 nömrəli intellekt-liseyin
10-cu sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Elmin İmanov

Manna dövləti

Azərbaycanın cənub ərazilərinin İkiçayarasının (Mesopotomiya) quldar dövlətlərinə yaxın olması burada quldarlıq quruluşunun və dövlətin yaranmasına təkan vermişdir. Miladdan əvvəl I minilliyin başlanğıcında Urmiya gölü ətrafında qüdrətli bir Azərbaycan dövləti- Manna yarandı. Bu dövlətin tam təşəkkülü miladdan əvvəl IX əsrin axırlarına təsadüf edir. Manna adına ilk dəfə Assuriya padşahı III Salmanasarnın mixi yazılı kitabələrində miladdan əvvəl 843-cü il hadisələri ilə əlaqədar rast gəlinir. Assurlar bu ölkəni «Manneylər ölkəsi», urartulular isə «Manna ölkəsi» adlandırırdılar. Manna adı mənşəcə yerli türk tayfalarından birinin adını bildirirdi.

Hələ miladdan əvvəl XI əsrdə bu ərazidə müstəqil siyasət yeridən Zamua, Gilzan, Alateye, Surikaş, Gizilbunda, Uişdiş, Zikirtu, Andia kimi vilayətlər də yaranmışdı. Hələlik birləşməmiş, dağınıq olan bu vilayətlər tez-tez qonşu Assuriya və Urartu (Van) dövlətlərinin hücumlarına məruz qalırdılar.

19

Bu dövlətlərlə kəskin mübarizə şəraitində birləşməyə, vahid dövlət yaratmağa ehtiyac var idi. Artıq miladdan əvvəl IX əsrdə müstəqil vilayətlər birləşərək Manna dövlətini yaratdılar. Dövlətin siyasi əsasını Zamua-Lullubilər ölkəsi təşkil etdi. Bu vilayət ətrafında digər vilayətlərin birləşməsi nəticəsində yaranmış mərkəzləşmiş dövlət qonşuların hücumlarından qorunmaq iqtidarında idi.

Yeni yaranmış dövlətdə siyasi çəkişmələr ara vermirdi. Bunun da səbəbi vilayət hakimlərinin əksəriyyətinin hökmdar hakimiyyətinə qarşı çıxması idi. Sərbəstliyə can atan canişinlər dövlətin xarici siyasətini dəyişmək üçün tez-tez qiyam qaldırır, sui-qəsdlər təşkil edirdilər. Bu qiyamlar çox vaxt hökmdarın taxtdan salınmasına səbəb olurdu. Qiyamçılar bu zaman özlərinə sərf edən şəxsləri hakimiyyətə gətirirdilər. Belə qiyamlara çox vaxt

hökmdarın oğlu və ya qardaşı başçılıq edirdi.

Buna baxmayaraq ölkədə mərkəzi hakimiyyətin güclənməsi tərəfdarları da çoxalır. Bir çox ayanlar və əhali padşahın müstəqil xarici və daxili siyasət yeritməsini müdafiə edir, canişinlərin özbaşınalıqlarına son qoyulmasını istəyirdilər. Onlar çalışırdılar ki, ölkənin iqtisadiyyatı inkişaf etsin, mərkəzləşmiş dövlət yarasın ki, xarici hücumlardan qorunmaq asan olsun.

Uzun çəkişmələrdən sonra müstəqil və güclü, vahid dövlətin yaranması tərəfdarları qalib gəldilər. Onların nümayəndəsi olan İranzu padşah taxtına əyləşdi (e.ə. 740-719). Qətiyyətli və uzaqqörən İranzu canişinlərin müqavimətini qıraraq onları mərkəzi hakimiyyətə tabe etdi. Onun zamanında özünün ən parlaq və çiçəklənmə dövrünü yaşayan Manna Yaxın Şərqi ən qüdrətli dövlətlərdən birinə çevrildi.

İndi təcavüzkar Urartu dövlətinə qarşı mübarizə də asanlaşdı. Bir zaman işğalçı yürüşlərə məruz qalan Manna indi Urartu dövlətinə hücumlar da etməyə başladı. Ağillı və uzaqqörən padşah İranzu bu dövrdə Ön Asiyada özünün yüksəlmiş dövrünü keçirən Assuriya ilə müttəfiqlik münasibətləri yaratdı. Van padşahlığının barışmaz düşməni olan Assuriya ilə Mannanın mənafeyi uyğun gəlirdi. Bu mənafe uyğunluğu Assuriyanın Mannaya hücum etməsinin qarşısını almaq-

la bərabər, onu Urartu padşahlığının təcavüzündən qorumağa vadar edirdi. Assur hökmdarı III Tiqlatpalasar Mannanın Mazamua vilayətini tutsa da, daxili müstəqilliyinə toxunmamışdı. Çünki, bu zaman Assuriya Urartu ilə müharibə aparır, Mannanın yardımından faydalanırdı. Bunun nəticəsi olaraq Manna öz sərhədlərini Arazdan şimala doğru genişləndirmiş, geniş bir ərazini əhatə etmişdi.

E.ə. 719-cu ildə Mannanın Şuandahul və Durdukka vilayətlərində İranzuya qarşı üsyan baş verərkən Assuriya hökmdarı II Sarqon müttəfiqliyə sadiq qalaraq Mannaya köməyə gəlir və üsyan yatırılır. E.ə. 719-cu ildə İranzu vəfat edir, ondan sonra hakimiyyətə Aza gəlir. Azanın hakimiyyət dövrü mərkəzi hakimiyyətin nisbətən zəif, tez-tez hakimiyyətə qarşı çıxışların olması ilə xarakterikdi. Azanın vəfatından sonra hakimiyyətdə Ullusunun gəlir. Ullusunun hakimiyyəti dövründə Assuriya ilə bir müddət ittifaq pozulur, lakin yenidən bu ittifaq bərpa edilir. Ullusunun dövründə II Sarqon e. ə. 714-cü ildə yürüş təşkil edir. Bu yürüşdə onun məqsədi Urartunun Mannaya qarşı təcavüzünün qarşısını almaq, Assuriyanın mövqeyini Mannada möhkəmləndirmək və Assuriya xəzinəsinə Mannadan vaxt –vaxtında xərac göndərilməsini təmin etmək idi. Bu yürüş nəticəsində Urartu məğlub edilir və Mannada II Sarqonun şərafinə yazılı abidə ucaldılır.

Ullusunun Assuriya ilə ittifaqdan üz döndərilir və müstəqil xarici siyasət yeridilməyə başlandı. E.ə. 650-ci ildə Assuriya hökmdarı Mannaya hücum edir və paytaxt qarət, talan edilir. Elə həmin ildə Mannada baş vermiş üsyan nəticəsində Ahşeri öldürülür və hakimiyyətə Uallı gəlir. O, Assuriya ilə ittifaqı bərpa edir.

E.ə. 590-cı ildə Manna Midiya ilə rəqabət apara bilməyib süquta uğrayır.

Manna mədəniyyəti çox zəngin olmuşdür. Bu haqqda məlumat Həsənli və Ziviyə tapıntıları əsasında öyrənilib. Bu tapıntılar Mannada zərgərlik sənətinin yüksək inkişaf etdiyini göstərir. Mənalıların dini görüşləri çoxtanrılığa əsaslanırdı.

Müəllif: Asya Məmmədli
*Cəbrayıl Əsgərov adına 50 nömrəli
orta məktəbin 10-cu sinif şagirdi*

Elmi rəhbər: Dursun Atakışiyeva

Atropatena dövləti

Azərbaycan ərazisində türk dövlətçilik tarixinin kökləri 5000 il öncələrə qədər uzansa da, sırf Azərbaycan ifadəsinin tarixini Atropatena dövlətinin tarix səhnəsinə çıxması dövründən (e.ə. IV əsr) hesablamaq daha doğru olar. Lakin fakt budur ki, bu dövlət özündən əvvəlki türk dövlətlərinin (Aratta, Mahan – Man-na, Kimmer – İskit – Sak, Maday), ilk növbədə də Maday (Midiya) dövlətinin birbaşa varisi idi və onun zəngin ənənələri üzərində ucalmışdı.

Dövlətin əsasının qoyulması

E.ə 323-ildə, Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən sonra, onun yaratdığı imperiya ayri-ayrı dövlətlərə parçalandı. Azərbaycanın cənubunda Atropatena dövləti, şimalında isə Alban dövləti yarandı. Atropatena dövlətinin ilk hökmdarı Atropat olmuşdur.

E.ə 328 ildə İsgəndər Atropatı Midiyanın satrapı (canişini) təyin etdi. İsgəndər Hindistanda olarkən Bariaks adlı bir nəfər makedoniyalılara qarşı üsyan qaldırıb, özünü İrannın və Midiyanın padşahı elan etdi. Atropat üsyanı yatırdı. Bariaksı əsir edib İsgəndərə təhvil verdi. Bariaksı edam etdilər. Atropat İsgəndərin daha çox hörmətini qazandı. Atropat öz qızını İsgəndərin ən nüfuzlu sərkərdəsi olan Perdikkəyə əvə vermişdir. İsgəndərin ölümündən sonra onun yaratdığı dövləti idarə etmək müvəqqəti olaraq Perdikkəyə tapşırılmışdı. Perdikkə ilə qohumluq Atropatin

Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi

mövqeyini daha da möhkəmləndirdi və o, Midiyanın satrapı vəzifəsində qaldı. Perdikkənin ölümündən sonra (e.ə. 321-ci il) Midiya müstəqil dövlətə çevrildi. E.ə. IV əsrin 20-ci illərindən Atropat yeni müstəqil dövlətin hökmdarı oldu. Bu dövlətin adı onunla bağlandı. Həmin dövlət Atropatena və ya Atropat Midiyası adlandırıldı.

Atropat (Atropatenanın qurucusu)

Atropatena, Adurbadaqan, Atropat Midiyası

Atropatena – tarixi Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsində mövcud olmuş qədim dövlət. E.ə. 321-ci ildə yaranmış Atropatena dövlətinin ilk hakimi Atropatdır. Atropatenanın ərazisi indiki Güney Azərbaycan vilayətlərini, Azərbaycan Respublikasının bəzi ərazilərini və İran Kürdüstanının bir hissəsini əhatə edirdi.

ATROPATENA (3-7-ci ƏSRLƏR)

Adlandırılması. Atropatenanın adı müxtəlif dilli mənbələrdə fərqli şəkildə qeyd edilmişdir. Bir çox müəlliflərə görə, Azərbaycan öz adını Atropatenedən almışdır.

Antik yunan və latın dilli mənbələr adı bir qayda olaraq "Atropatena" şəklində yazırlar. Pəhləvi dilli mənbələrdə isə ad "Ātur-patkān" şəklində qeyd edilir. Bu adın mənası "Aturpatın torpaqları" deməkdir və bu ad Atropatın ("Āturpāt", "Atərəpāta" — Ataş qoruyan) hökumətli dövründə yaranmışdır. Erkən orta əsrlər latın və yunandilli mənbələrdə ölkə eyni zamanda Atropat Midiyası və Kiçik Midiya da adlandırılır. Antik müəlliflərdən Plutarx, Ammian Marselin bu ölkəni Atropat Midiyası adlandırmışlar. Strabon isə Atropatena ərazisini Kiçik Midiya adlandırmış, Atropatın başçılığı ilə Kiçik Midiya ərazisində Atropatena dövlətinin təşkil edildiyini göstərmişdir. Sasani hakimiyyəti dövründə ölkə Adərbadaqan, erməni, ərəbdilli mənbələrdə isə Adərbican kimi qeyd olunur.

Atropatena ərazisi ərəblər tərəfindən fəth edildikdən sonra isə Atropatenanın adı erkən ərəbdilli mənbələrdə "Adabarqan", "Azərbaycan" kimi işlənməyə başlamışdır. Daha sonrakı dövr ərəb tarixçilərin əsərlərində isə həmin ad ancaq "Azərbaycan" kimi göstərilmişdir.

Paytaxtı. Mənbələr Atropatenanın iki – yay və qış paytaxtlarının olmasından xəbər verir. Dövlətin yay paytaxtı Vera — indiki Marağa şəhəri, qış paytaxtı isə farsdilli mənbələrin Qazaka,, ərəbdilli mənbələrin isə Şiz adlandırdıqları Gəncək şəhəri olmuşdur. Gəncək şəhəri öz adını sak tayfalarından biri olan gəncəklərin adından almışdır. 1958-ci ildə İran və Almaniya arxeoloqlarının Təxti-Süleyman ərazisində arxeoloji qazıntılar aparması nəticəsində Qazaka şəhərinin xarabalıqları və möhtəşəm Azərgüşnəsp məbədinin qalıqları aşkarlanmışdır.

Əhalisi. Bəzi müəlliflərin apardıqları araşdırmalar nəticəsində gəldikləri qənaətə görə, Atropatena əhalisinin böyük bir qismini aborigen türk tayfaları əsasında formalaşmış atropatenlilər təşkil edirdi və Atropatena tarixi Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsində Azərbaycan türklərinin ulu əcdadları olan atropatenlilər tərəfindən yaradılmış bir dövlət olmaqla, nəhəng Midiya dövlətinin həm siyasi, həm də etnik varisidir.

Mənbələrdə adları keçən Atropatena ərazisində yaşayan tayfalardan biri də Qafqaz albanlarıdır. I əsr müəllifi Strabonun verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Qafqaz albanları təkcə Azərbaycanın Arazdan şimaldakı ərazisində deyil, həm də Arazdan cənubdakı ərazilərində yaşamışlar. Strabon albanların Atropatenedə, Midiya dağlarında yaşamasını qeyd edir. Müəllif yazır ki, albanlar kəllər, kaduslar, utilər və mardların qonşuluğunda yaşayırlar. Atropatenedə tatlar, yəhudilər, gurganlar, parslar

və mardlar da yaşayırdılar. Onların bir hissəsi Sasanilər vaxtında şimala köçürülmüşdür. Erkən orta əsrlərdə Cənubi Azərbaycan ərazisinə bir sıra yeni türk tayfaları gəlib məskunlaşmışdır.

Yaşayış yerləri

Qazaka şəhərini əhatə edən Şiz qalasının qalıqları Meşkin şəhəri yaxınlığında aşkar edilmiş Sasani şahı Nersi tərəfindən yazdırılmış kitabənin də dövrün siyasi tarixini öyrənmək üçün böyük tarixi əhəmiyyəti var. Ərdəbil, Maku, Sərab və Təbriz ətrafında təsadüfən tapılmış əşyalar da Atropatena tarixinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Mədəniyyəti. Saray, məbəd binalarının, ictimai qurğuların me-

marlıq tərtibatının detalları, onların inşası zamanı tətbiq olunmuş materiallar Atropatenanın kifayət dərəcədə çoxsaylı abidələrində aşkara çıxarılmışdır. Lakin onların əksəriyyəti ya başqa məqsədlərlə aparılmış işlər zamanı, ya da onların yeni və ən yeni dövrün qurğularında yenidən istifadə olunması gedişində qeydə alınmışdır. Bu hal isə onların dəyəri-xeyli azaldır. Çox güman ki, yalnız iki abidə Mada-Atropatena ərazisində mövcud olmuş memarlıq prinsiplərinin az və ya çox dərəcədə tam mənzərəsini verir: mülki xarakterli yaşayış yerinin nümunəsi kimi Qaleye-Zöhək və məbəd qurğusu olduğu güman edilən, Təkab yaxınlığında yerləşən Kerefto (Karafto, Karaftu) qaya kompleksi tədqiqatçılar tərəfindən yaşayış məskənlərindən və qəbirlərdən əldə olunmuş zəngin və rəngarəng saxsı materialı Atropatenedə keramika istehsalının geniş şəkildə inkişaf etdiyini və yerli sənətkarların-dulusçuların yüksək səviyyəli ustalığını təsdiq edir.

Atropatenada zərdüştilik. Qədim atropatenalılar Zərdüştin yaratdığı Zərdüştlük dininə sitayiş edirdilər. Güman etmək olar ki, artıq e.ə. I minilliyin ilk əsrlərində Qərbi Madada, xüsusilə gələcək Kiçik və yaxud Atropat Madası zonasında müxtəlif mazdaist təlimlər yayılmışdı. Burada və ona qonşu olan ərazilərdə təxminən həmin minilliyin başlanğıcında gənc Avesta inamları ocaqlarının mövcud olduğunu ehtimal etmək olar.

Avestaya gəldikdə göstərmək lazımdır ki, bu abidənin bizə gəlib çatmış nüsxəsi Sasanilər dövründə dövlət dini kimi elan olunmuş "Avesta" məcmuəsinin bir hissəsidir.

Belə güman edirlər ki, Sasanilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə, Avesta bir neçə dəfə – III, IV, hətta VI və VII əsrlərdə kodifikasiya edilmişdir. Hesab edirlər ki, məhz zərdüştiliyin intibahı dövrü olan Sasanilər hakimiyyəti zamanında Avestanın müqəddəs mətlərinin daha dəqiq, incə çalarlarını ifadə edən yazılış üçün pəhləvi əlifbası əsasında xeyli miqdarda işarələri olan xüsusi şrift yaradılmışdı (bu işə tələffüzü daha dəqiq çatdırmağa imkan verirdi). Nüfuzlu tədqiqatçıların fikrincə, bu şrift birdəfəlik fərdi yaradıcılığın nəticəsi idi. Zərdüştdininin əsas müddəası ondan ibarət idi ki, dünyada bir-biri ilə daimi vuruşan iki qüvvə vardır. Bunlardan biri xeyir - Hörmüzd (Ahuramazda), digəri isə şəər - Əhriməndir (Anqara-Manyu). Zərdüştdinini təlimində baş ilahi qüvvə, Hörmüzdür ki, onu od təmsil edir. Zərdüştdininin inananlar atəşgahlar tikir, orada od yandırır və bu odu qoruyub saxlayırdılar. Onlara görə od müqəddəs bir qüvvədir, o daima yanmalı və təbiətdə mövcud olan napaq ünsürlərdən qorunmalıdır. Zərdüştdininin inananlara görə həyatın əsasını təşkil edən su, od, torpaq və havadır (külək). Onlar bu dörd ünsürü müqəddəs hesab edib, onların daima təmiz qalmasına səy göstərirdilər. Zərdüştdininin inananlar odu göstərdiyimiz dörd ünsür içərisində ən müqəddəs baş ilahi və ülvü qüvvə hesab edirdilər. Onlar oda sitayiş edir, qarşısında səcdə qılıb, dua oxuyur və onun şərfinə qurbanlar veriridilər.

Atropatena çox qədim tarixi köklərə malik olmuşdur. Əgər Azərbaycan tarixində Atropatena, Manna kimi qədim tarixi köklərə malik olan dövlətlər olmasaydı, Azərbaycan Respublikası da mövcud olmazdı.

Müəllif: Vüsal Bayramlı

91 nömrəli tam orta məktəbin
10-cu sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Nazilə Məmmədzada

Albaniya dövləti

Azərbaycanın şimalında dövlət cənuba nisbətən biraz gec meydana gəlib. Belə ki, ölkəmizin şimalında yaranmış ilk dövlət Albaniya olub.

E.ə. IV əsrin sonlarında Atropatenanın şimalında meydana gələn bu dövlətin ilk paytaxtı Qəbələ, daha sonra isə Bərdə şəhərləri olmuşdur.

Ərazisi. Albaniyanın ərazisi əsasən indiki şimali Azərbaycan, Dağıstanın cənub rayonları, Gürcüstanın Alazan vadisi və hal-hazırkı Ermənistanı əhatə edirdi.

Əhalisi. Strabonun məlumatına görə Albaniya əhalisi 26 dildə danışan tayfalardan ibarət idi. Qaynaqlarda Albaniyada yaşayan xalq və tayfalar sırasında utilər, qarqarlar və amazonkalar, sovdələr, kaspilər, maqlar, sisaklar, mardlar, amardlar, ariaklar, qellər və leqlərin adları çəkilir.

Əhəmənilərin ərazisinə hakim olan İskəndərin imperiyası e. ə. 323-cü ildə onun dünyasını dəyişməsi ilə dağıldı. Müasir Azərbaycan türklərinin yaşadığı şimal torpaqlarda e. ə. IV əsrdə Albaniya, cənubunda isə Atropatena dövləti yarandı.

Albanlar haqqında ilk məlumatı verən romalı tarixşünas Strabon yazmışdır ki, albanlar İberlərlə Kəspə dənizi arasında yaşayırdılar. Dövlətin qərb sərhəddi isə antik mənbələrdə Kambis kimi göstərilən İori olub. İndiki Gürcüstanın şərq hissəsi də onların hakimiyyətində olub. Yəni Strabona görə, dövlətin şimal sərhəddi Qafqaz dağları ilə əhatələnib. Qafqazların dənizə yaxın hissəsinə isə Keraun deyilirdi ki, Ptolomey də Alban ərazisinin şimalda Soana çayına kimi gedib çıxdığını yazmışdır.

Alban tayfa birləşməsi 26 boydan yaranıb. Strabon yazırdı ki, «onlar bir-birilərlə çətin ünsiyyətə girirlər». Bu tayfaların hərəsinin öz dili olub, lakin türk tayfaları daha aparıcı mövqedə olduğuna görə, şübhəsiz ki, Albaniyada ümumi ünsiyyət dili türkcə olmuşdur. Alban soyları Kür çayının orta və aşağı axarında və çayın sol sahilində məskunlaşmışlar. Çayın sağ sahilində isə kəspə tayfaları yaşayırdı. Bəzi alimlər bunları da albanlardan hesab edirlər. Etnik ayrılıqlar onların qəbir tiplərindən və dəfn adətlərindən də aydın olur. Kəp qəbirlər, çiy kərpicdən düzəldilmiş abidə məzarlar (sərdabələr), saxsı-təknə qəbirlər, katakomba adlanan quyu qəbirlər (quyu divarının bir hissəsi oyulur və orda ölü ilə avadanlığına görə yer açılır, dəfn bitdikdən sonra məzarın ağızı hürülürdü) və s. Albaniyada yaşayan xalqların mədəniyyətləri haqqında məlumat verir.

Müasir mənbələr sübut edir ki, albanlar özlərinin xaricində qalan 25 tayfayı öz hakimiyyətləri altına salmışlar. Bunların böyük əksəriyyəti albanlarla qohum olsa da, bir qismi mənşəcə onlardan fərqli idilər. Araşdırmaçıları arasında albanların sak nəslindən gəldiyi və ya onların

yaşadığı torpaqların yerliləri olduqları barədə versiyalar vardır.

Tarixi qeydlərə əsasən Alban tayfalarından hesab edilən və şimali Azərbaycanın Qəbələ bölgəsində yaşayan az saylı udinlərin ata-babaları qəbul edilən utilər Alazanla Kür çayının qovşağında; leqlər Samur çayının axarının dağlıq hissəsində; lupenlər Qafqaz dağlarının cənub ətəklərində; qarqarlar Qafqazların şimalında (sonraları isə Qarabağın düzənlik yerlərində) yaşayıblar.

Əkinçilik, Bağçılıq, Üzümçülük. Antik müəlliflər Albaniya kənd təsərrüfatının mənzərəsi haqqında müəyyən məlumat verir. Strabon yazırdı ki, albanlar cürbəcür yabani meyvələr, həm də insanın yetişdirdiyi meyvələr verən torpaqdan lazımı dərəcədə istifadə etmirdilər. burada əkilən məhsul əllə yığılır, buna görə də bəzən il ərzində 2-3 dəfə məhsul almaq olurdu. Əkilən torpaqları Misir və Babilədən daha təcrübəli suvarırdılar. Buranın iqlimi də əkinçilik üçün daha yararlıdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan kənd təsərrüfatı alətləri də göstərir ki, burada əkinçilik yüksək səviyyədə inkişaf edib.

Bağçılığa dair qaynaqlar nisbətən məhduddur. Strabonun yazılarında Albaniya torpağında ağacların becərilməsi və həmişə yaşıl bitkilərin olmasından xəbər verilir. O, həmçinin Araz vadisindən danışanda göstərir ki, «bütün ölkə cür meyvələrlə və insan tərəfindən yetişdirilən ağacların meyvələri və həmişəyaşıl bitkilər ilə doludur. Burada hətta zəyturn belə bitir.»

Arxeoloji qazıntılar zamanı Albaniyada paleobotanik materialların tapılması burada üzümçülüynün və şərabçılığın inkişaf etdiyini göstərir.

Maldarlıq Əhalinin təsərrüfatında maldarlıq nəzərə çarpacaq dərəcədə yer tuturdu. Bunun üçün burada əlverişli iqlim və mal-qaranın otlaması üçün bol çəmənlik zonası var idi. Hətta ilin qızmar vaxtlarında mal qara uca dağlarda yerləşən Alp çəmənliklərə qalxır, qışın soyuğunda düzənliklərə enirdi.

Balıqçılıq- Bir çox qaynaqlar albanları balıqçılıqla da məşğul olduqlarını söyləməyə imkan verir.Klavdi Elian yazırdı ki, " Kaspı torpağında nəhəng bir göl var və bu göldə iti burun adlanan iri balıqlar üzür" Kaspilər onları tutur, duzlayır və qurudurlar.Bu məlumat həm Albaniya həm də Atropatenaya aiddir.Balıqçılığın inkişafını arxeoloji qazıntılar da təsdiq edir.

Sənətkarlıq - O dövrdə Albaniyaya məxsus olan sənətkarlıq nümunəsi kirəmetçilik idi.Kirəmetçilik saxsı qab istehsalı ilə sıx bağlı idi. Hətta bunu sübut edən Qəbələ zonasında olan Çaqqalı adlı yerdə aparılan qazıntı zamanı tapılan küllü miqdarda kiremit qırıntılarını göstərə bilərik.

Ticarət – Antiq Albaniyada iri və xırada yaşayış məntəqələri az deyildi.Putolomey göstərir ki, Albaniyada 30 dan çox şəhər və kənd var idi. Mıngəçevir, Çuxur – Qəbələ, Xınıslı, Təzəkənd xarabalıqları bu qəbildəndir.

E.ə IV–III əsrin əvvəllərində Albaniyada başqa ölkələrdən gətirilən pullardan istifadə olunurdu. Bu da E.ə III əsrin I yarısında Albaniya hökmdarının öz pullarını kəsdirməyə məcbur etdi.

Xarci düşmənlərə qarşı mübarizə. E.ə I əsrdə Kiçik Asiyanın çox hissəsini ələ keçirən Roma dövlətinin şərq istiqamətində hücumları genişləndi. e.ə 66 – ci ildə Poma sərkərdəsi Pompey Qafqaz istiqamətinə yürüyüşə başladı və Kür çayı sahilində düşərgə saldı. Albaniya hökmdarı Oroys düşmən ordusunu ölkə daxilində girməsinə imkan vermək istəməyib 40 minlik ordu ilə hücumu keçdi. Ancaq hərbi təlimi daha güclü olan Roma bu döyüşdən qalib ayrıldı.Romalılar bu döyüşdən sonra İberiyaya doğru yürüşü davam etdirərkən albanlar onları təqib edərək romalılar üçün təhlükə yaradırlar.Bu e.ə 65-ci ildə onlar arasında yeni bir döyüşün baş verməsinə səbəb olur. Qanıx çayı sahilində baş vermiş bu döyüşdə Alban sərkərdəsi Kozisin başçılıq etdiyi qüvvələr Pompeyin hərbi hiylə işlətməsi nəticəsində məğlub olurlar. Albanlar Pompeylə saziş imzalayırlar.

E.ə I əsrin 30-cu illərində Antoninin başçılıq etdiyi Roma ordusunun şərq yürüşü başlayır.Sərkərdə Kanininin dövründə Albaniya Romadan asılılığı qəbul etməyə məcbur olur.

Roma imperatoru Adrian isə (117-138-ci illər) albanlarla dostluq münasibətləri saxlayırdı.

226-cı ildə İranda hakimiyyətə Sasanilər sülaləsi gəldi və Azərbaycan yeni siyasi mərhələyə qədəm qoydu.

227-ci ildə Atropatena,262-ci ildə Albaniya Sasani imperiyası tərkibinə qatılır.

Eramızın 510-cu ilində III Mömün Vaçaqanın vəfatı ilə Albaniyada yerli hökmdar hakimiyyətini Sasani mərzbanlarının uzun müddətli hökmranlığı dövrü başlayır.629-cu ildən isə Albaniyada Mehranilər sülaləsi hakimiyyətə gəlir.Bu sülalənin ən görkəmli nümayəndəsi Cavanşir,ölkəsini ərəblərin,xəzərlərin,bizansın,sasanilərin hücumlarından xilas etməyə nail olur.

705-ci ildə ərəblərin Mehranilər sülaləsinə son qoymasıyla Albaniyanın bir dövlət kimi varlığına son qoyulur.

Müəllif: Səltənət Abbasova
329 Nömrəli tam orta məktəbin
10-cu sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Günel Quluzadə

Azərbaycan Sasani imperiyasının tərkibində (III- VII əsrlərdə)

2 26-cı ildə baş verən tacqoyma mərasimində Sasanilər sülaləsinin başçısı Ərdəşir şahənşah (şahlar şahı) titulu qəbul etməklə, 651-ci ilə qədər mövcud olan İran Sasanilər dövlətinin əsasını qoydu. Yenidən yaranmış gənc dövlətin fəal xarici siyasəti tezliklə qonşu Romayla toqquşmaya gətirib çıxardı.

IV əsrin son rübündə Cənubi Qafqaz Roma və Sasani dövlətləri arasında nüfuz dairələrinə bölündü, kiçik erməni çarlığının bir hissəsi, o cümlədən Albaniyə və İberiya Sasanilər dövlətinə birləşdirildi. Bu imperiyanın dastakertinə- vilayətinə çevrilən Adurbadaqan zərdüşlüyün mühüm mərkəzi kimi tanınırdı.

Bir müddət sonra Sasani dövlətinin ağır günləri başladı. Belə ki, Cənubdan sasani dövlətinin ərazisinə qəhdən və maad qəbilələrindən olan ərəblər hücum etdilər, şimaldan isə Azərbaycan və ona qonşu vilayətlərə xəzərlər soxuldular. 589-cu ildə türk xaqanın qoşunu şərq sərhədlərinə yaxınlaşdı. Türklərə qarşı mübarizədə Sasani qoşunlarının başçılıq etmək adlı- sanlı Mih-

ran nəslindən olan Rey mərzbanı Bəhrama həvalə edildi. Sasanilər qələbə qazandı və Ktesifonda sülh müqaviləsi ilə başa çatdı.

Sonradan Bəhramın artan nüfuzunun qarşısını almaq üçün şahənşah IV Hörmüzd əldə edilən qənimətin bir hissəsini mənimsədiyini bəhanə edərək Bəhramı mərzban vəzifəsindən uzaqlaşdırırdı. Çox keçmir IV Hörmüzd devrilir yerinə isə II Xosrov gəlir.

O, Qazaka yaxınlığında baş verən qanlı döyüşdə Bəhramın ordusunu darmadağın edir. 603- cü ildə başlanan növbəti Sasani- Bizans müharibəsi 628-ci ilə kimi davam etdi. Tərkibində azərbaycanlıların da olduğu sasani qoşunları 622- ci ilə kimi uğurla vuruşurdular, hələ 614-cü ildə Yerusəlim ələ keçirildi. Konstantinopol mühasiyyə alındı və Misir fəth edildi. 623-cü ildə hücum edən Bizans imperatoru İrakli Dvini ələ keçirib, Adurbadaqan ərazisinə daxil oldu, Qazaka işğal olundu, buradakı atəşgah isə dağıldı. 627-ci ildə Cənubi Qafqaza yeni yürüş edən xəzərlər Azərbaycanın cənublu – şimalı çox yerlərini çapıb-taladılar . 628-ci ildə hələ də Adurbadaqanda, Qazakada olan imperator İrakli II Xosrovan oğlu II Kəvadın, atasının yerini tutması xəbərini aldı. Əldə edilən barışıqdan sonra sülh müqaviləsi II Kəvadın hakimiyyəti dövründə imzalandı.

İnzibati bölgü və idarəetmə sistemi. Sasani dövründə Adurbadaqan Sasani dövlətini təşkil edən şəhərlərdən (şəhr –ölkə və ya vilayət deməkdir) biri idi. Sasani ənənəsinə əsaslanan ərəb qaynaqları hələ ilk Sasani hökmdarı I Ərdəşirin (224 -241) Albaniya, Balasakan və Sisakan hakimlərinin şahlıq hüquqlarını təsdiq etdiyi haqqında məlumat verir. Onun oğlu I Şapurun (241-272) dövründə imperiyanın tərkibi haqqında Nəqşi Rüstəmdə “ Zərdüştin Kəbəsi “ adlı qədim od məbədinə kitabədə Sasanilər dövlətinə tabe “ İran olan “ və “ İran olmayan 27” şəhrin “içində “ İran olmayan “ Adurbadaqan, İberiya, Albaniya, “ Qafqaz dağlarına və Alban qapısındanək “ Balasakanın da adları çəkilir . Bu vilayətlərin hakimləri şəhriyar – “ şəhr sahibləri “, əyalətlərininki isə payqospan – “ tərəfləri (yerləri) qoruyanlar “ adlanırdılar.

I Şapurun kitabəsi bu sözlərlə tamamlanır : “ Və bütün bu çoxsaylı şəhrlər səhriyar və payqospanlarını mən biza bac verənə və rəiyyətimizə çevirdim “VI əsrdə I Xosrov Ənuşirəvanın inzibati islahatları nəticəsində dörd iri canişinlik - “ kust “ (hərfən : ” tərəf “ , “ cəhət ”) təsis dildi. Mənbələrin (orta fars və ərəb) məlumatına görə Cənubi Azərbaycan” Azərbaycan kustu “adlanan Şimal canişinliyinin tərkibində idi. Buraya həmçinin Albaniya, İberiya, Balasakan, Rey, Gilan, Deyləm də daxil idi. Bəzi ərəb müəllifləri (Ət - Təbəri) xəbər verirlər ki, dövlətin 4 canişinliyə bölünməsi hələ I Xosrova qədərki dövrdə həyata keçirilmişdi. Cənubi Azərbaycanda Təxti- Süleyman-dakı Adurquşnasp od məbədinə aparılan qazıntılar zamanı tapılan V-VII əsrlərə aid edilən bullaların təhlili göstərir ki, kust termini həmçinin vilayət, nahiyə və ya bir neçə nahiyə mənasında da işlənirdi. Bu bullalar “ Adurbadaqan tərəfin “ inzibati - ərəzi hakimiyyəti quruluşunu öyrənmək baxımından da maraq doğurur. Sasanı dövrü mərzbanları (hərfən “ sərhəd qoruyucusu ”) haqqında ilk məlumatı IV əsrə aiddir. Hələ Parfiya dövründən məlum olan və sənədlərdən görüldüyü kimi, o dövrdə daha yüksək mövqə tutan bu titulun daşığıları haqqında tarixi mənbələr şahənşah V Varahranın (421 - 439) hakimiyyəti dövründən başlayaraq daha çox məlumat verillər. Mərzbanlar adlı sanlı nəsillərin nümayəndələrindən təyin edilirdilər. Tədqiqatlardan aydın olur ki, bütün Şimal - Adurbadaq kustunu idarə edən spahbed və payqospanları fərqli olaraq, mərzbanlar nisbətən daha kiçik ərəziyə nəzarət edirdilər. IX - X əsr ərəb coğrafişünaslarının məlumatının təhlili “ böyük mərzbanlar “adlanan Adurbadaqan

mərzbanlarının igamətgahının Ərdəbil, Bərdə, Dərbənd (Bab əl - Əbvab) və bəlkə də Qazaxa və ya Şizdə yerləşdiyini göstərir.

Cənubi Azərbaycan əhalinin bəlgüsü - Bütün Sasanı dövlətində olduğu kimi, Adurbadaqanda da əhali sinfi strukturuna görə 4 zümərəyə bölünürdü. 1) Kahinlər 2) döyüşçülər 3) katiblər 4) vergi verənlər . Baş mōbedin rəhbərlik etdiyi kahinlər zümərəsi mōbedlərdən və herbedlərdən eləcə də bu zümərəyə daxil olan hakimlərdən - didvarlardan ibarət idi. Kahinlik irsən keçirdi, lakin tarixi ədəbiyyatdan bu zümərənin başında kübar dairəyə mənsub dünyəvi şəxsin, baş vəzir Mihr - Nərsənin oğlu baş herbed titulu daşıyan Zurvandanın durması faktı məlumdur. Mōbed və herbedlərin mövqələrini tədqiq edən alimlər Azərbaycanın Şiz şəhərində mōbedlər məktəbinin, Farsda isə herbedlər məktəbinin olması qənaətinə gəlirlər. Herbed titulu daşıyan kahin böyük bilik sahibi idi ; onun əsas işi şagirdlərə zərdüştlüyün əsaslarını, eləcə də “ Avesta “ və onun pəhləvi dilinə tərcümə və şərhli olan “ Zənd “ i öyrətmək idi. Orta çağ ərəb - fars ənənəsi herbedi ümumiyyətlə, zərdüşt dini xadimi kimi təqdim edir. 2-ci zümərəni təşkil edən döyüşçülər tərkibcə yekcins deyildi. Onun ali təbəqəsini zadəganlar - vaspuxrlar (şahzadələr), cəhriyarlar və vuzurqlar (əyanlar), azadlar (azad adamlar, kübarlar) təşkil edirdi. 336 -cı ilə aid edilən Mişkinşəhr (Cənubi Azərbaycanda) kitabəsində cəhriyar, vuzurq və azad terminləri qeyd edilib. 3-cü zümərə olan katiblər (dəbir) qrupuna nəinki xidməti idarələrin katibləri, dəftərxana mirzələri, sənəməçilər, eləcə də hakimlər, münəccimlər, musiqiçilər və görünür, xırda və orta məmurların bir qismi daxil idi . Katiblər arasında tanınmış nəsilədən olan şəxslərə də rast gəlmək olurdu. 4-cü vergi verənlər zümərəsi özündə bütün zəhmətkeş əhali - əkinçiləri, maldarları, sənətkarları, eləcə də ticarətə məşğul olanları birləşdirirdi. Orta fars qaynaqlarında III - VII əsrlərə aid bir çox inkişaf etmiş sənət növlərinin adları çəkilir ; burada dəmirdən bel və balta düzəldən dəmirçi (ahanqar), dəmirçilik sənəti ilə bağlı olan xəncər - qılınc ustası (çelenqar) haqqında məlumat var. Adları sadalanan sənətkarlar arasında çörəkbişirən (nanbaq), dabbə (postqar), rəngsaz (rəngqaz), çəkməçi (kafşqar), sarvan (sarta), dəllək (varzviray), qayıqçı (navaz) da var idi. **Vergi və mülkəllifiyyət.** **Torpaq mülkiyyət formaları.** Vergi və mülkəllifiyyətə görə çərisində ən mühümü qazıdağ, xaraq və xaraq idi. İran mənşəli olmuyan hər üç termin aramilərdən keçmə, fonetik və morfoloji baxımından

dan İran mühitinə uyğun şəkl almışdı. I Xosrovun vergi islahatından sonra qazıdağ termini “can vergisi” mənasında işlənib. Övvəllər ümumiyyətlə, vergi mənasında olan “xaraq” termini də elə həmin dövrdən torpaq vergisinə aid edilib. Sasani “Qanunnaməsin” də xarq termininə iranmənşəli bar termini ilə bircə təsadüf edilir. Mənbədəki məzmununa görə xarq termininin iki mənası var: “mükəlləfiyyət, biyar” və “vergi”. I Xosrovun dövründə üzərinə vergi qoyulmuş torpaqlar siyahıya alındı. Torpaq siyahısı görünür hələ Kavadın dövründə tutulmağa başlamış, oğlu I Xosrovun zamanında başa çatdırılmışdı. Vergi vahidi, onda bir hektara bərabər olan qarib sayılmağa başladı. Torpaq vergisinin miqdarı əkilən bitkinin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif idi. Əmlakın qədərindən asılı olaraq 20-50 yaşlı kişilərdən 12, 8,6 və 4 drahma can vergisi müəyyən edilmişdi. Kübar nəsilər, yanlar, döyüşçülər, katiblər və məmurlar can vergisindən azad idilər.

Xüsusi feodal torpaq mülkiyyəti iki formada idi: dəstgird və xvastaq. “Torpaq sahəsi, mülk, malikanə” mənasında olan dəstgird irsi torpaq mülkləri idi. Dəstgirdlər nəsiləndən – nəsilə keçir, satılır, alınır, bağışlanır, girov qoyulurdu. “Əşya, əmlak”, həmçinin “torpaq sahəsi” mənasında olan xvastaq şərti torpaq mülkləri idi. Sasanilər dövründə müsadirə hüququ saxlanılmaqla torpaqların şəxsi, o cümlədən irsi mülkiyyət kimi bəxşiş verilməsi geniş yayılmışdı.

Maniçilik və Məzdəkilər hərəkatı. III əsrdə Sasani dövlətində Maninin əsasını qoyduğu hərəkat geniş vüsət aldı. Bu hərəkat dövlətin bütün vilayətlərinin, o cümlədən Azərbaycanın sosial və dini həyatına təsir etdi. Hələ cavanlığında Şərqi İran və Hindistanda olmuş Mani brahmanizm, buddizm, xristianlıq, buddizm və zərdüştiyin “...nənləri olaraq yeni bir təlimin əsasını qoymuşdu. Maninin ələmində bütün dinlərin vahid bir dinlə əvəz edilməsi meylli var idi. 243-cü ildə şahənşah I Şapur tərəfindən qəbul edilən Mani özünün “Şapurakan” (“Şapurun kitabı”) əsərini ona təqdim etdi.

V əsrin sonunda meydana çıxmış məzdəkilər hərəkatı başqa sosial hərəkatlar kimi cəmiyyətin sayca çox cüzi hissəsinə təşkil edən yüksək təbəqənin xalq kütlələrini hədsiz istismar və əsarət altına salması zəminində genişlənib artmışdı. Məzdəkilər hərəkatının səbəblərini araşdırarkən, o dövrün sosial və iqtisadi vəziyyətini təhlil etmək lazımdır. Əhəlinin dörd zümərəsindən ən çox istismar olunanı – əkinçiləri, maldarları, sənətkarları və ticarətlə məşğul olaları öz tərkibində birləşdirən “vergi verənlər” zümərəsi var idi. **Zərdüştlük və Adurquşnasp məbədi** – Pəhləvi, eləcə də erkən orta əsr ərəb və fars mənbələrində əks olunan Zərdüşt ənənəsində Azərbaycan özünəməxsus şəərəfli yer tutur. Atəşpərəstlərin

müqəddəs yerlərindən biri və ən şəərəfli sayılan Adurquşnasp od məbədi burada yerləşirdi. Əhəmənilərin dini və onun Zərdüşt təliminə və “Kiçik Avesta” zərdüştiliyinə münasibəti tətqiqatçılar arasında mübahisə doğursa da, Əhəmənilərin və məcusların və ya Əhəməni məcuslarının dinini ilkin zərdüştliyi Mazda və başqa ümumiran allahlarna sitayişə uyğunlaşdırmış zərdüştliyə qarşı qoymaq üçün kifayət qədər əsas yoxdur. Azərbaycan özünün Adurquşnasp od məbədi ilə Zərdüşt kahinliyinin əsas istinadgahlarından biri idi.

Zərdüştlük ənənəsi Zərdüşti (Zaratuştranı) görünür hələ Sasa-

ni dövlətinin yaranmasından və Adurquşnasp odunun təsisindən çox əvvəl miyax ərazisi ilə bağlanmışdır. Zərdüştliyin əfsanəvi dini mərkəzi olan Eranvejin Adurbadaqanla eyniləşdirilməsini də son Sasani dövrünə aid etmək olar. Avesta mətnlərinin (Yaşt 10 və Videvdət 1) pəhləvi əsərləri ilə tutuşdurulması göstərir ki, zərdüştlük ənənəsinə görə peyğəmbərin vəz etməyə başladığı yer olan Eranvej vilayəti Seistan, Xarəzm, Baktriya və Adurbadaqan kimi müxtəlif ölkələrdə eyniləşdirilirdi. Görünür, ənənə, burada zərdüştlük ərəkəzinin tarixən gerçək olan yerdəyişməsinə əks etdirmişdir. Eranveji Adurbadaqanla eyniləşdirən bir çox pəhləvi mətnlərindən birində – “Pəhləvi rəvayətləri” ndə deyilir: “Və o, (Zərdüşt) yeddi dəfə Hörmüzdən gələn vəhyi alıb: 1-ci dəfə o, Eranvejdə - Adurbadaqanda qəbul etdi və on il orada Hörmüzlə ünsiyyətdə keçirdi”.

“Avesta” da (Vendidad) deyilir ki, Əhrimanın Zərdüşti yoldan çıxarması, Hörmüz və mələklərin onun gözüne görünmələri Dara-ya çayı sahilində, Zərdüştin atasının evi olan yerdə baş vermişdir. Sonrakı ərəb ənənəsinə görə, Zərdüştin anası Duqda Reydən, atası isə Azərbaycandan olmuşdur. Orta fars qaynağı olan “Denkard” (“Dinin əməlləri”) əsərində də Zərdüştin atasının Rey mənşəli olduğu iddia edilir. Zərdüştin vətəninə Azərbaycanla bağlayan ənənə Adurbadaqan kahinlərinin və Adurquşnasp od məbədinin mühüm rolunu əks etdirir.

Müəllif: Ayan Hüseynzadə
160 nömrəli Klassik gimnaziyanın
11-ci sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Cəfər Abdiyev

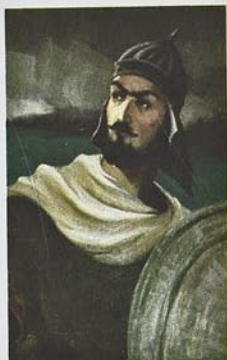
MEHRANİLƏR SÜLALƏSİ – CAVANŞİR

Mehranilər – Qafqaz Albaniyasının miladi tarixlə 628-705 -ci illər arasında idarə etmiş sülalə.

Miladi 591-ci ildə Qafqaz Albaniyasının ittifaqına daxil olan Girdiman knyazlığında hakimiyyətə gəlmiş mehranilər sülaləsinin əsası Mehran tərəfindən qoyulmuşdur.

Mehran, Mehranın oğlu Ərmail, Ərmailin oğlu Vard, Vardın oğlu Cəsur I Vardan (O, Mehran tək keçmiş yerli hakim sülalənin - Aranilərin 60 nümayəndəsini qətlə yetirdi və Qırdman (Girdiman) qalasını tikdirdi.), Cəsur I Vardanın (600-615) oğulları Varazman (615-628) və Varaz-Qriqor.

Varaz Qriqor (628-642) Alban kotolikosu Vironun himayəsi ilə Sasanı şahı II Xosrov tərəfindən “Qırdmanın ağası və Alban ölkəsinin Knyazı” olaraq tanındı. Beləliklə onun zamanında alban dövlətçiliyi faktiki olaraq bərpa olundu (onadək Albaniya yüz ildən artıq müddətdə yəni, 510-628-ci illərdə Sasanı mərzbanları tərəfindən idarə edilmişdi). 628-ci ildə Varaz-Qriqor Ktesifonda Viro tərəfindən xaç suyuna salındı və xristianlığı qəbul etdi. 630-642 ci illərdə Böyük Alban Knyazı olan Varaz-Qriqor paytaxtı Bərdə şəhərinə köçürdü. Varaz-Qriqorun Varaz-Peroz, Cavanşir, II Varazman, İyezut-Xosrov adlı oğulları var idi.

Cavanşir Varaz-Qriqorun ölümündən sonra onun taxt-tacının varisi oldu. 681-ci ildə Cavanşirin öldürülməsindən sonra onun qardaşı II Varazmanın oğlu I Varaz-Trdat Böyük Alban Knyazı oldu. O da əmisi Cavanşir kimi Ərəb Xilafətinin vassalı olmağı qəbul etdi. Böyük Alban Knyazı Şiruyə (699-704) ərəblər tərəfindən Dəməşq şəhərinə aparıldı və o sonradan orada dünyasını dəyişdi. Şiruyədən sonra onun yerinə bir il müddətində (704-705) təkrarən I Varaz-Trdat (II Varazmanın oğlu) Böyük Alban Knyazı oldu. I Varaz-Trdatın ölümündən (705-ci il) sonra Böyük Alban Knyazlığı ləğv edildi və onun topaqları Ərəb Xilafətinin tərkibinə qatıldı. Ancaq I Varaz-Trdatdan (II Varazmanın oğlu) sonra bu nəslin nümayəndələri Qaqik (705-740), Nerseh (740-790), I Stepanos (790-821), I Stepanosun oğlu II Varaz Trdat (821-822) yerli hakimlər olaraq qaldılar. Mehri sülaləsinin son nümayəndəsi I Stepanosun oğlu II Varaz Trdat 822-ci ildə yerli knyazlardan biri tərəfindən öldürüldü və bununla da Mehri sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu.

CAVANŞİRİN HAKİMİYYƏTİ

623-cü ildə Qafqaz Albaniyasına Bizans imperatoru İraklinin, sonra isə onun müttəfiqi xəzər xaqanının qoşunları soxulur. Bizanslılar və xəzərlər Qafqazdakı Naxçıvan, Tiflis və digər şəhərləri tuturlar. Qazakada onlar məşhur atəşpərəst məbədlərini uçurur. Albaniyada möhkəmlənən xəzərlər Qəbələni özlərinin inzibati mərkəzlərinə çevirirlər. Məğlubiyyətə uğradıqdan sonra da xəzərlərin çoxu Qafqaz Albaniyasında qalırlar.

628-ci ildə İranla Bizans arasında sülh müqaviləsi imzalanır. Bu müqaviləyə görə, Albaniya Sasanilərin tabeliyinə keçir, Gürcüstanla müstəqillik qazanır. İmperator İrakli öz qoşunu ilə Girdman vilayətinə gəlir, Varaz Qriqora xristianlığı qəbul etdirir və bütün ölkədə kilsələrin tikintisinə imkan yaradır. Gürcü xronikalarında göstərilir ki, imperator İrakli, əslində, təkcə Varaza deyil, “onun bütün xalqına” xristianlığı qəbul etdirmişdi. Mehri sülaləsinin arasında ilk olaraq məhz Varaz bütün Albaniyanın knyazı titulluna layiq görülür.

Bizansla müharibədə zəifləmiş Sasanilər ərəblərin hücumu qarşısında çox böyük çətinliklə dayanır. Ərəblərə qarşı mübarizədə Varaz Qriqorun oğlu Cavanşirin başçılığı ilə alban qoşunları da iştirak edir. Alban tarixçisi Moisey Kalankatlı xəbər verir ki, Cavanşir 7 il sərəsar öz dəstəsi ilə ərəblərə qarşı döyüşmüş, özünü cəsur əsgər, istedadlı sərkərdə kimi göstərmişdi. 636-cı ildə Sasanilərin qədim paytaxtı Mədain yaxınlığında farslarla ərəblər arasında daha bir döyüş olur. Bu, ərəblərdən ötrü olduqca əhəmiyyətli bir döyüş idi. Sasani sərkərdəsi Rüstəmin komandanlığı altında 80 minlik Atropatena ordusunun tərkibində Cavanşirin dəstəsi də vuruşurdu. Fars ordusu bu döyüşdə məğlubiyyətə uğrayır, Cavanşirin dəstəsi isə Atropatenaya doğru çəkilir.

Tarixi salnamələr Cavanşirin bu döyüşdən sonra da bir neçə parlaq qələbə qazandığını göstərir. İran şahənşahı Yezdəgerd Cavanşirin xüsusi xidmətlərini nəzərə alaraq, ona dəstəsinin önündə aparmaq üçün bayraq, zil səslı şeypurlar, iki qızıl mizraq və qızıl suyuna çəkilmiş qalxanlar verir. Şahənşah Cavanşiri bütün qoşun başçılarından əziz tutur.

II KONSTANTİN İLƏ ƏLAQƏLƏRİ

Xəlifə Əlinin zamanında daxili ziddiyyətlər xilafəti ciddi şəkildə zəiflədir və bundan istifadə edən Cavanşir vergiləri ödəməkdən imtina edir. Albaniyanın müstəqilliyi üçün indi artıq bir-başa təhlükə xəzərlər

və bizanslılar tərəfindən gözlənilirdi. O, Bizans imperatoru II Konstantinlə məktublaşır və bir neçə dəfə onunla görüşür.

Cavanşir alban xalqını öz himayəsinə götürməyi ondan xahiş edir və II Konstantin bu təklifi böyük sevinc hissi ilə qarşılayır. O, Cavanşiri Girdman hökmdarı və Albaniya knyazı adlandıraraq, ona öz xəzinəsindən qiymətli hədiyyələr göndərir. Alban tarixçisi Moisey Kalankatlının yazdığına görə, "o, Cavanşirə gözəl hədiyyələr - sۆykənəcəyi qızıl ilə işlənmiş gümüş taxtlar, qızılı saplarla toxunmuş libaslar, özünün açdığı mirvari ilə bəzənmiş qılınc göndərdi. Ona Aqvan (qrarbarca Alban sözünün təhrifi) çarlığının hüdudlarındakı bütün

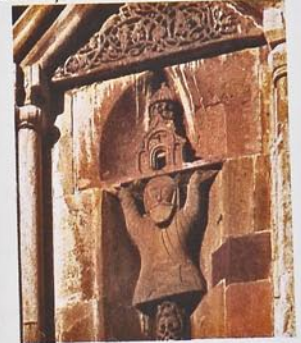

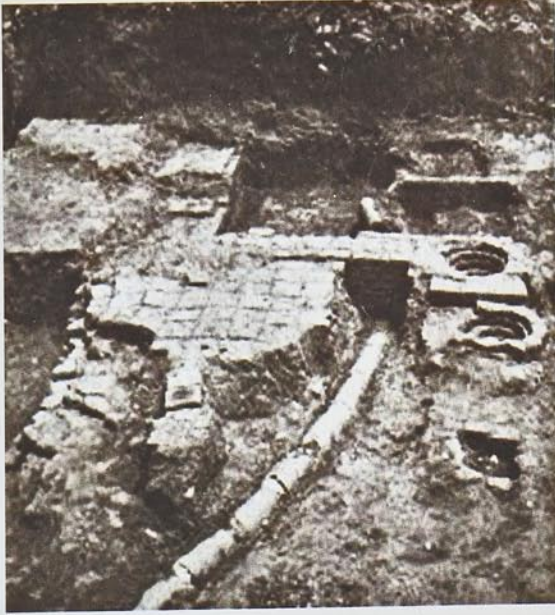
kəndlər üzərində irsi hakimiyyət hüququ verdi". Həmin dövr üçün Bizansla yaxınlaşma siyasəti özünü doğrulturdu. Moisey Kalankatlının da yazdığı kimi, ölkənin sərhədləri indi "İberiya hüdudlarından xonların (xəzərlər) darvazalarına və Araz çayına qədər uzanırdı"

Bizansla müqavilə bağlandıqdan iki il sonra Albaniya xəzərlərin hücumuna məruz qalır. Xəzərlər Kürə qədər çatır, Qafqaz albanlarının birləşmiş qüvvələrindən layiqli cavab alaraq, Albaniya hüdudlarından çıxmalı olurlar. Bir neçə il sonra xəzərlər yenidən hücumə keçir və bu dəfə Araz qədər irəliləyirlər.

Cavanşir onlarla danışığa getməyə məcbur olur. Kürün sahilində onlar xəzər xaqanı ilə görüşürlər. Görüş sülh müqaviləsi ilə başa çatır. Bu sənədə görə, xəzərlər əsir götürdükəri albanları geri qaytarır, Cavanşirsə xəzər xaqanının qızı ilə evlənilir.

667-ci ildə Cavanşir xilafətin paytaxtına danışıqlara yola düşür. Xəlifə onu adına layiq bir təzədə təntənə ilə qarşılayır və rəsmən Albaniya knyazı kimi qəbul edir. Cavanşirin diplomatik bacarığı və şəxsi keyfiyyətləri onun tezliklə xəlifə ilə dostluq münasibətləri yaratması üçün səbəb olur. Üç il sonra Cavanşir xəlifədən onun Bizans

Müəllif: Tural Bayramlı

*R. Hüseynov adına 49 nömrəli
İntellekt məktəb liseyin 8-ci sinif şagirdi*

Elmi rəhbər: Jalə Hüseynova

Ərəb xilafətinə qarşı Azərbaycanda azadlıq hərəkatı

Azərbaycan dövlətçilik tarixinin ən mühüm mərhələlərindən biri də ərəb xilafəti ilə bağlıdır. Ərəbistan yarımadasında güclü bir feodal dövləti olaraq yaranan ərəb xilafəti sonralar daha da güclənərək Asiyada, Afrikada və Avropada bir sıra ölkələri işğal etdi.

Ərəb hücumu ərəfəsində Albaniyanın Mihranilər sülaləsinə mənsub ilk hökmdarı olan Varaz Qriqorun kiçik oğlu Cavanşir onlara qarşı İran ərazisində mübarizə apardı. Ərəblərlə ilk ciddi döyüşlərdə albanlardan ibarət qoşun hissəsinə başçılıq edən sərkərdə Cavanşir öz şücaəti ilə fərqlənə bilmişdi. Artıq Sasanilərin paytaxt şəhəri Ktesifon uğrunda vuruşmada baş komandan sərkərdə Rüstəmin bilavasitə özünün Azərbaycandan topladığı 80 minlik qoşunla birlikdə Cavanşirin üç minlik dəstəsi iştirak edirdi. Amma ərəblər döyüşlərdə qələbə çaldılar. Son döyüşlərdə ağır yaralanmış Albaniya knyazı Cavanşir isə yaraları sağaldıqdan sonra da hələ bir müddət İran ordusu tərəfində ərəblərlə vuruşur, lakin mübarizənin faydasız, imperiyanın ölümə

42 imperatoru ilə danışıqlarında vasitəçisi sifətilə Dəməşqə getmək təklifi alır. Cavanşir vasitəçi kimi də öz işinin öhdəsindən uğurla gəlir. Hər iki tərəf danışıqların nəticəsindən razı qalır. Bundan sonra xəlifə Cavanşirin Albaniyaya qoyulmuş vergilərin üçdə birini ixtisar etmək təklifinə razılıq verir. Xəlifə həmçinin Sünik vilayətini Cavanşirin təbəçiliyinə verir və ondan Atropatenanın idarəsini də öz əlinə almağı xahiş edir. Cavanşir sonuncu təklifdən boyun qaçırır. Cavanşir vətənə qiymətli hədiyyələrlə qayıdır.

681-ci ildə "Cavanşir Bizanspərəst əhval-ruhiyyəli Aran knyazlarının gizli qəsdinə nəticəsində öldürüldükdə"şair Dəvdək sərkərdənin tabutu önündə mərsiyə-poema oxumuşdur. Bu əsərinde o, böyük vətənpərvər kimi xalqın dərin kədərini ifadə etmişdir.

məhkum olduğunu dərk edərək, 639-640-cı ildə vətəninə qayıdır.

Qaynaqlarda göstərilir ki, Xilafət qoşunları İranın Rey və Qəzvin şəhərlərini işğal etdikdən sonra 639-cu ildə sərkərdə Hüzeyfənin başçılığı ilə Azərbaycana daxil oldular və burada güclü müqavimətə rast gəldilər. Azərbaycan qoşunlarına mərzban İsfəndiyar ibn Fərruxzad başçılıq edirdi. O, qonşu əyalətlərin əhalisindən Ərdəbilə böyük qoşun toplayıb, ərəblərlə döyüşə başladı. Ərəb qoşunu qalib gəldi və İsfəndiyar əsir götürdü. Onun qardaşı Bəhram ibn Fərruxzad qoşun toplayaraq, yenidən döyüşə başladı. Bu dəfə də ərəblər qalib gəldilər. Ərəb müəlliflərindən əl-Bəlazurinin məlumatına görə, mərzban İsfəndiyar 644-cü ildə əhali adından ərəblərlə müqavilə bağlamağa məcbur oldu. Müqavilənin şərtinə görə, azərbaycanlılar ərəblərə tabe olmalı, vergi verməli, ərəb əsgərlərini bir gecə-gündüz evində saxlamalı idilər. Bunun müqabilində ərəblər də yerli əhalinin dini etiqadlarına toxunmamağı, adət və məişətlərinə qarışmamağı öhdələrinə götürürdülər.

Xəlifə Ömər Əbdürrəhman ibn Rəbiəni Dərbənd yaxınlığındakı sərhəd qoşunlarına sərkərdə təyin etdi və xəzərlərlə vuruşmağı tapşırırdı. Əbdürrəhmanın qoşunu 643-cü ildə Dərbənd hasarları yanında Bukeyrin dəstəsi ilə birləşdikdən sonra Bələncər yaxınlığında xəzərlərlə müharibəyə başladı və özü də döyüşdə öldürüldü. Beləliklə, ərəblərin Dərbənddən şimala ilk hücumu uğursuzluqla nəticələndi.

Azərbaycana ilk basqından 7 il sonra, 646-cı ildə Arrana hücum edən ərəb ordusuna sərkərdə Salman ibn Rəbiə başçılıq edirdi. Onun ordusu Naxçıvandan çıxaraq Şəki və Gorus istiqamətində hərəkət etdi. Arran ərazisinə çatıb Beyləqana soxuldu. Bu barədə ərəb tarixçisi əl-Kufi belə yazır: «Beyləqan əhalisi onun qarşısına aman xahişi ilə çıxaraq, ordusu üçün düşərgə yerləri ayırırdı, pul vermək şərti ilə onunla barışıq bağladı. Bundan sonra o, Bərdə qalasına basqın etdi».

Ərəblər Azərbaycanın istilası prosesində strateli qalalarda hərbi dəstələr yerləşdirdilər. Yollarda nəzarəti gücləndirdilər. Ərəb ordularının fasiləsiz hücumlarına baxmayaraq, əhali onlara asanlıqla boyun əymədi. Hər dəfə düşməyə ciddi müqavimət göstərdi, vergi verməkdən və islam dinini qəbul etməkdən imtina etdi. Yalnız 90 illik kəskin mübarizədən sonra xilafət orduları Azərbaycanın istilasını başa çatdırıb bildilər.

Ərəblərin hücumlarına qədər Azərbaycan əhalisi Bizans-İran müharibələrindən, habelə, şimal tayfalarının hücumlarından çox zərər çəkmişdilər, ona görə də islam dini zəminində onlara səadət və

əmin-amanlıq vəd edən yeni istilacıya- ərəblərə inam və ümid bəsləyirdilər. İlk vaxtlarda ərəblər vergi və töycüləri aldıqdan sonra onların dini etiqadlarına adət-ənələrinə toxunmur və mümkün qədər əmin-amanlıqlarını qoruyurdular. Ərəblərin hücumlarına qədər Azərbaycan əhalisi Bizans-İran müharibələrindən, habelə, şimal tayfalarının hücumlarından çox zərər çəkmişdilər, ona görə də islam dini zəminində onlara səadət və əmin-amanlıq vəd edən yeni istilacıya- ərəblərə inam və ümid bəsləyirdilər. İlk vaxtlarda ərəblər vergi və töycüləri aldıqdan sonra onların dini etiqadlarına adət-ənələrinə toxunmur və mümkün qədər əmin-amanlıqlarını qoruyurdular. Həmçinin, ərəb istilalarının ilk onilliklərində Xilafətin Azərbaycandan aldığı vergi və töycülər Sasanilər dövründəkindən xeyli az idi. Şübhəsiz ki, bu yerli əhalinin ərəblərə və onların gətirdiyi yeni dinə rəğbət və inamını artırır.

Ərəblər böyük iqtisadi və strateji əhəmiyyəti olan Azərbaycanda öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirməkdə islam dinindən çox kəsərlə vasitə kimi istifadə edirdilər. Lakin sonradan həyata keçirilən siyasət ərəblərə qarşı narazılığı artırma başladı. Səkkizinci yüzilin ortalarında Əməvilər sülaləsinin siysətinə qarşı həm Xilafət sarayında, həm də onlara tabe olan asılı ölkələrdə kəskin mübarizə gedirdi. Xəlifə sülalənin taleyi üçün yaranmış siyasi böhranı və təhlükəni aradan qaldırmaq iqtidarında deyildi. Üsyanların əhatə dairəsi genişlənir və təsiri güclənirdi. Xilafətə qarşı çıxışlar Şimali Afrikada, Orta Asiyada və Ön Qafqazda, demək olar ki, eyni vaxtda baş verdiyindən Əməviləri sarsıtmışdı. Xilafətə qarşı Azərbaycanda çıxışlar 748-752-ci illərdə geniş vüsət aldı. Üsyanda əhalinin bütün təbəqələri iştirak edirdi və onlara yerli feodal əyanlar başçılıq edirdilər. Bu, səbəbsiz deyildi. Ərəblər Azərbaycanda möhkəmləndikcə feodalları dövlət aparatından uzaqlaşdırır, onların torpağını, kəndlilər üzərindəki hüququnu və digər imtiyazlarını məhdudlaşdırırdı. Ona görə də, feodallar Xilafətdən daha çox narazı idilər. Azərbaycanda olan ərəb mənəsb sahiblərinin xeyli hissəsi də Əməvilərin siyasətindən razı deyildi. Onlar da üsyançılarla hamrəy idilər.

748-ci ildə Beyləqanda başlanmış üsyan tezliklə digər vilayətləri, xüsusilə, Bərdəni və Ərdəbili əhatə etdi. 748-ci ildə Beyləqanda başlanmış üsyan tezliklə digər vilayətləri, xüsusilə, Bərdəni və Ərdəbili əhatə etdi. Bu barədə Yəqubinin əsərində məlumat verilir. O, üsyançılardan «avara» adlandırır və onların rəhbərinin adını çəkir. Mütəşəkkil

şəkildə başlanan üsyan ərəb əmirini çaşdırdı və çox qorxutdu. Xəlifənin əmiri Əbu Cəfər ibn Məhəmməd üsyanın nüfuzlu rəhbərlərindən bir neçəsini həbs etdi. Onun hərəkəti üsyançıları daha da qəzəbləndirdi. Bu zaman yerli feodallardan İbbən ibn Mənsurun, Hatib ibn Sədaqin və başqalarının başçılıq etdikləri üsyançı dəstələr Beyləqana yaxınlaşaraq, şəhər əhalisinin köməkliliylə qalanı mühasirəyə aldılar. Onlar hücum nərdivanlarından istifadə edərək, qala divarlarına qalxdılar və beləliklə, şəhərə girə bildilər. Üsyançılar ərəblərin burada olan hərbi dəstələrini qılıncdan keçirib əmiri əsir aldılar və bütün məhbəsləri azad etdilər. Bu qələbədən sonra onlar Bərdə üsyançılarının köməyinə getdilər. Bərdədəki ərəb əmiri Asim ibn Yəzidin qoşunlarını məğlub edib, özünü də öldürdülər. Üsyanı yatırımaq üçün xəlifənin göndərdiyi yeni ərəb ordusu da məhv edildi. Xalq hərəkatı Azərbaycanın digər əyalətlərini və bütün Ön Qafqazı bürüdü. Yəqubinin məlumatından bəlli olur ki, bu hadisədən bir neçə müddət sonra, xəlifə Harun ər-Rəşidin dövründə Beyləqan əhalisi Bərdəyə gəlmiş xəlifə canişininin əleyhinə yenidən üsyan qaldırmışdı. Əsarətə alınmış xalqların təzyiqi və ərəb cəmiyyəti daxilində mübarizənin kəskinləşməsi nəticəsində Əməvilər sülaləsinin 89 illik hakimiyyətinə son qoyuldu. Hakimiyyətə Abbasilər keçdi. Bu sülalə Xilafəti 508 il (750-1258) idarə etdi. Abbasilər Azərbaycanda və başqa yerlərdə baş verən üsyanları amansızlıqla yatırırdılar. Bununla belə, cəza tədbirləri xalqın mübarizə ruhunu söndürə bilmədi. Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixi istismarçılara və yadelli istilaplara qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsi ilə zəngindir.

Azərbaycanda azadlıq mübarizəsinin parlaq səhifələrindən biri ərəb Xilafətinə qarşı 60 ildən artıq davam etmiş xürrəmilər hərəkatıdır. Xürrəmilər cəmiyyətdəki bütün ədalətsizliklərin kökünü sosial bərabərsizlikdə gördülər. Onların şüarı torpağı və digər istehsal vasitələrini xalqın ixtiyarına verməkdən, kəndliləri və sənətkarları feodalların və digər hakim təbəqənin asılılığından azad etməkdən ibarət idi. Sosial bərabərlik uğrunda mübarizələri, maddi nemətləri insanlar arasında bərabər şəkildə bölüşdürmək və bütün təbəqədən olan gəncər üçün istisnasız kəbin hüququ azadlığı uğrunda mübarizə gedirdi. Xürrəmilərin xilafət əleyhinə ilk çıxışı, Abbasi xəlifəsi Mehdi dövrünə təsadüf edir. 778-ci ildə, Xürrəmilər Şəhrək oğlu Cavidanın başçılığı altında üsyan qaldırdılar. Cürcan xürrəmilər tərəfindən tutuldu. Xilafət qoşunları çətinliklə üsyanı yatırdılar. Bundan otuz il sonra,

808-ci ildə Xürrəmilər ikinci dəfə üsyan qaldırdılar. Bu zaman xilafətdə Harun ər-Rəşid xəlifə idi. Bu üsyanda Cavidanın başçılığı altında başladılmışdı. Üsyan, İsfahan, Həmədan, Rey və b. yerləri əhatə etmişdi. Xəlifə Harun ər-Rəşid, sərkərdəsi Abdulla ibn Malikin başçılığı altında onlara qarşı böyük ordu göndərdi. Xürrəmilərin bu çıxışı da amansızlıqla yatırılmışdı. Bəzz qalasının və Xürrəmilər icmasının başçısı Cavidanla, yerli feodal Əbu İmran arasında düşmənçilik var idi. 816-cı ildə ki döyüşdə, Cavidan, Əbu İmranı öldürdü. Özünü isə aldığı yarıdan üç gün sonra Bəzz qalasında öldü. Cavidanın arvadının təşəbbüsü ilə Xürrəmilərin ən fəal döyüşçüsü olan Babək icmanın başçısı oldu.

Babək başçı olduqdan sonra hərəkatın məcrasını tamamilə Xilafətə qarşı yönəltdi. Xilafət mərkəzində hakimiyyət uğrunda Məhəmməd Əminlə, Abdullaha Məmun qardaşları arasında gedən mübarizədən yaranmış şərait, Babəkə, Abbasilərdən narazı əhalini ərəb zülmünə qarşı qaldırmağa kömək etdi. Azərbaycanın bütün guşələrindən ərəblərdən narazı kəndlilər Babəkin yanına axışmağa başladı. Çox keçmədən Azərbaycanın cənub torpaqlarının çoxunu ərəblərdən təmizləyən üsyan dalğası qonşu vilayətlərə də yayılaraq, azadlıq müharibəsi şəklini aldı. İlk növbədə Beyləqan əhalisi üsyançılara qoşuldu. Azadlıq müharibəsinin alovları Cibələ, Xorasana. Şimal canişinliyinin digər vilayətlərinə də yayıldı. Daha sonra Cürcanı və Təbəristanı da əhatə etdi. Xilafətə qarşı bəzi tanınmış xadimlər və əmirilər də, Babəklə müttəfiqlik edirdilər. Bunlardan Təbəristan hakimi Məzyər, xürrəmilərin yardımından istifadə edən Mengəcür əl-Fərqani, Mərənd hakimi İsmə əl-Kürdi və başqaları siyasi məqsədlər naminə hərəkata qoşulmuşdular. Bu məqsədlə Babəkə müraciət edənlər arasında ərəblərin Cənubi Qafqazdakı hakimi, Xilafətdən ayrılmıyağa cəhd edən Xatim ibn Hərsəmə də vardı.

Xəlifə Məmun 819-cü ildə tanınmış sərkərdələrindən olan Yəhya ibn Muazın başçılığı altında xürrəmilərə qarşı nizami ordu göndərdi. Xürrəmilər bu ordunu məğlub etdi. İki il sonra, 821-ci il ildə sərkərdə İsa ibn Məhəmməd, xürrəmilərə qarşı çıxış etdi. Babək, Bərdə döyüşündə onun ordusunu tamamilə darmadağın etdi. İsa güclə qaçıb canını qurtardı. Həmin il Arranın ərəb üsuli-idarəsi tərəfindən sıxışdırılan yerli hakimi Babəkədən yardım istədilər. Babəkə qarşı mübarizədə Xilafətin uğursuzluğu «mütəğəllib» adlandırılan ərəblərin mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışlarına səbəb oldu. 824-cü ildə sərkərdə Əhməd ibn Cüneyd əl-Əskafinin başçılıq etdiyi hərbi dəstə ərəblərin yeni təyin olunmuş sərkərdəsi Züreyq ibn Əli ibn Sədaqəyə köməyə göndərildi. Lakin Babək, Əhməd ibn Cüneydi əsir aldı, Züreyqin ordusu xürrəmilərə müqavimət göstərə bilmədi. Onda xəlifə, Züreyqin yerinə Məhəmməd ibn Hümeyd əl-Tusini təyin etdi. Bu qərarla rızlaşmayan Züreyq yeni sərkərdəyə qarşı çıxdı. Lakin Əl-Tusi onun ordusunu dağıdıb, özünü öldürdü. 829-cü ildə ərəblərin məşhur sərkərdəsi Məhəmməd Əl-Tusi başçılığında 150 minlik ərəb ordusu, Həşdadsər dağı yaxınlığında Xürrəmilərlə qarşılaşdı. Döyüş Xürrəmilərin parlaq qələbəsi ilə sona çatdı. Ərəb ordusu çoxlu itki verərək sərkərdələri Əl-Tusini itirdilər. Eyni zamanda Xürrəmilərin 808-ci ildəki üsyanını yatıran Abdulla ibn Malik də məhv edildi. 830-cü ildə Xürrəmilər parlaq qələbə çalaraq Həmədanı tutdular. Həmədanın itirilməsi ərəblər üçün ağır zərbə oldu. Həmin il ərəb qoşunlarının yeni komandanı təyin olunmuş İbrahim ibn əl-Leydə Babəkə qarşı tərəfindən məğlub edildilər. Xəlifə bu dəfə Abdulla ibn Tahiri baş komandanı təyin etdi. Lakin o, bu vəzifəni icra edə bilmədi: qardaşı Tahir ibn Hüseyn öldükdən sonra irsənə ona çatmış Xorasan vilayətinin hakimi vəzifəsini icra etməli oldu. Həmin il Məmun, sərkərdəsi Əli ibn Hişamı, Azərbaycan, Cibəl və İsfahan hakimi təyin etdi. Lakin yeni hakim nəinki Xürrəmilərlə savaşı, Babəkə dostluq etməyə başladı. Məmun, Yəməni hakimi Üceyfə ibn Ənbəsəni ona qarşı göndərdi. Babəkə qoşulmağa gedən Əli ələ keçirilib, Bağdada göndərildi və qətlə yetirildi. 833-cü ildə Məmunun ölümündən sonra azadlıq hərəkatı yeni qüvvə ilə alovlandı. Nizamülmülkün məlumatına görə üsyan İsfahan, Fars və bütün Kuhistanı bürüdü. Məmun ölərkən qardaşı Mötəsimə, xürrəmilərə qarşı daha amansız olmasını tövsiyə etdi.

Yeni xəlifə 833-cü ildə, Cibəl hakimi İshaq ibn İbrahimə böyük ordu verib, Xürrəmilərə qarşı göndərdi. Həmədan yaxınlığındakı döyüşdə Xürrəmilər ilk dəfə məğlub oldular və 60 min nəfər itki verdilər. Onlardan 14 min nəfər sərkərdə Nəsrin başçılığı ilə Bizansa qaçdı. Babək, ərəblərin düşməni Bizans imperatoru Feofillə müttəfiq idi. Bu qələbədən sonra Mötəsim, Bizansla müharibəni dayandıraraq, bütün ordunu Xürrəmilərə qarşı yönəltdi. Xəlifə, Babəkə Zəncanla Ərdəbil arasındakı dağıtdığı qalaları yenidən bərpa etmək üçün əmiri Əbu Səid Məhəmmədi gələcək döyüş bölgələrinə göndərdi. Babək onun ordularını üç dəfə ardı-ardına darmadağın etdi. Uzaqlarda baş verən hadisələri vaxtlı-vaxtında mərkəzə çatdırmaq üçün rəhbər vəsaiti kimi poçt göyərçinlərindən istifadə etməyə başlandı. 835-ci ildə məşhur türk sərkərdəsi Afşin Xidr ibn Kavus Azərbaycanın və bütün ərəb qoşunlarının komandanı təyin edildi. Ərdəbilə gələn Afşin, Babək tərəfindən dağıdılmış qalaların bərpasının sürətləndirilməsini və öz qərarına Babəkəyə yaxın yerə Bərdəndə köçürülməsini əmr etdi. Xürrəmi sərkərdəsi Müaviyə, Əbu Səid Məhəmmədin dəstəsinin yerləşdiyi qalaya hücum edərək, xeyli ərəbi əsir aldı və Bəzz qalasına göndərdi. Öz qoşunlarını yenidən toplayan Əbu Səid, Sindəba adlı yerdə Müaviyənin dəstəsinə haqladı. Xürrəmilər məğlub oldular. Bu hadisə Babəkənin müttəfiqlərindən ondan uzaqlaşdırdı. Babəkənin müttəfiqi olan Məhəmməd ibn Bəis xəyanət edərək, xürrəmi sərkərdəsi İsmə əl-Kürdini hiylə ilə ələ keçirdi və ona işgəncələr verərək, Babəkənin bütün sirrlərini öyrəndi. 836-cı ildə Xürrəmilərlə ərəblər arasında Həşdadsər dağında ikinci döyüş baş verdi. Ərəb ordusu darmadağın edildi, sərkərdə Buğa döyüş meydanından qaçdı. Həmin il Xürrəmilərin məşhur sərkərdəsi Tərxan xəyanət yolu ilə aradan götürüldü. Bu Babəkə ağır zərbə oldu. 837-ci ildə Mötəsim, türk sərkərdələrindən Cəfər ibn Dinar əl-Xəyyatı və İtahi Afşinin köməyinə göndərdi.

Ərəblərlə Xürrəmilər arasında son döyüş 837-ci ilin avqustun 26-da Bəzz qalasının ətəklərində baş verdi. Uzun sürən bu döyüşdə Xürrəmilər qəhrəmanlıqla vuruşsalar da, özlərindən qat-qat çox olan düşmən qoşununa davam gətirə bilmədilər. Babəkənin müttəfiqi Bizans imperatoru Feofilin 100 minlik qoşunu da xürrəmilərə kömək göstərə bilmədi. Babək Afşinin aman təkliflərini də rədd edib, təslim olmadı. Xürrəmilər məğlub oldular. Mənbələrin məlumatına görə bu döyüşdə xürrəmilər 80 mindən yuxarı itki verdilər. 7600 nəfər əsir

alındı. Babək qardaşı Abdulla ilə qaladan gizli yolla Araza tərəf getdi. Afşinin əmri ilə Bəzz qalası üç gün yandırıldı. Babək Bizansa gəlib impertorun köməyi ilə ərəblərə qarşı mübarizəni davam etdirmək istəyirdi. Bu məqsədlə o qardaşı ilə Arazadan keçib, Arrana gəldi. O yolda keçmiş müttəfiqi Səhl ibn Sumbatla qarşılaşdı. Səhl Afşinin Babəkə qoyduğu mükafatı almaq üçün onu aldadıb öz qalasına apardı və burada onu arxayın edib, Afşinə xəbər verdi. Babək əsir alınaraq Samirədə edam edildi. Qardaşı Abdullada Bağdadda edam edildi. Xürrəmilər hərəkatı məğlub olsada, Xilafəti kökündən sarsıtdı. 20

ildən artıq müddət ərzində babəkilər xilafətin 225 min döyüşçüsünü və xeyli sərkərdəsini məhv etmişdilər. Məhz bu üsyandan sonra xilafət daxilində müstəqilləşmək meylləri gücləndi.

30

Müəllif: Jalə Teymurlu
132-134 nömrəli Təhsil Kompleksi-
nin 8-ci sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Aygün Əfəndiyeva

Şirvanşahlar dövləti

Dünya tarixində uzun ömürlü dövlətlər çox azdır. Elə biz də öz tariximizə nəzər yetirsək görərik ki, Azərbaycanda da belə dövlətlər çox azdır. Ancaq Şirvanşahlar dövləti bu baxımdan istisna təşkil edir. Təxminən yeddi əsr mövcud olmuş bu dövlətin Azərbaycan tarixində özünə məxsus yeri və rolu vardır.

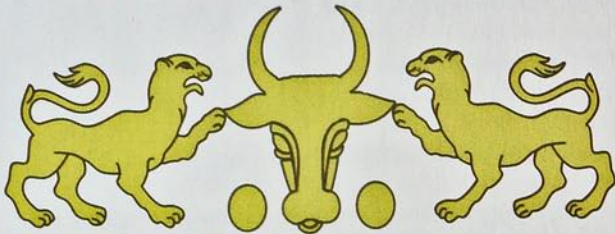
Şirvanşahlar dövləti Cənub-şərqi Qafqazda - əsasən indiki Azərbaycan Respublikası və qismən də indiki Dağıstan ərazisində mövcud

31

olmuş dövlətdir. Ərazisi şərqdə Dərbənddən Kür çayı mənsəbinə qədər Xəzər dənizi sahilərindən başlayaraq, Şirvan tarixi vilayəti ilə yanaşı, qərbdə bəzən Gəncə şəhərinə qədər uzanmış, ayrı-ayrı vaxtlarda Şəki və Qarabağı o cümlədən Beyləqanı da əhatə etmişdir.

Bu dövlət xilafətin zəifləməsi nəticəsində meydana gəlmiş və nəticədə müstəqil dövlətçiliyimiz bərpa olmuşdur. Paytaxtı Şirvan şəhəri olan Şirvanşahlar dövləti 861-ci ildə Heysam ibn Xalid tərəfdən yaradılmışdır. 918-ci ildə hökmdar Əbu-Tahirin dövründə paytaxt Şamaxıya (Yeziyyə) köçürülür. Şirvanşahlar dövlətini üç sülalə idarə edib.

32

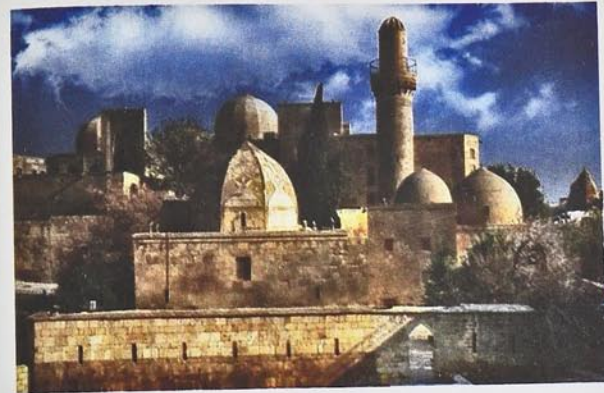
1. Məzyədilər 861-1027
2. Kəsranilər 1027-1382
3. Dərbəndilər 1382-1538

Məzyədilər dövründə Şirvanşahlar bir sıra əraziləri o cümlədən 988-ci ildə Dərbənd hakimiyyətini özünə birləşdirmiş və Dərbənd səddini təmir etdirmişdilər. Əlverişli strateji və coğrafi mövqeyinə görə daim diqqət mərkəzində olan Şirvanşahlar dövləti dəfələrlə yaddelli basqınlarına məruz qalmış lakin tarixdən silinib yox olmamış əksinə daxili müstəqilliyini qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Xüsusilə Azərbaycanın qərb torpaqlarını ələ keçirməyə çalışan erməni gürcü feodallarının hücumlarının qarşısı alınmışdır. Slavyanlar, səlcuqlar, monqollar, Xarəzmşahlar, Cəlairlər, Teymurilər zaman-zaman ərazimizə basqın etmiş hər dəfə əhalinin müqaviməti ilə qarşılaşmış və Şirvan şahıarının uzaqgörən siyasəti nəticəsində öz müstəqilliyini qorumağa müvəffəq olmuşlar. Şirvanşahlar IX əsrin sonlarından slavyanların qarətçi yürüşlərinə məruz qalırlar. Xəzər dənizindən gəmilərlə basqın edən slavyanlar adalarda möhkəmlənmiş, vaxtaşırı sahil şəhərlərinə basqınlar edirdilər. Lakin hər dəfə doğma yurdunu müda-

fia edən yerli əhali slavyanları torpaqlarımızdan qovmağa müvəffəq olurlar.

Səlcuq türkləri tərəfindən 1066-cı ildə Şirvanşahların tabe edilməsi ilə bütün Azərbaycan torpaqları vahid dövlətin tərkibində birləşdirilir. Səlcuq dövləti Azərbaycanın bütün torpaqlarını öz hakimiyyətləri altında birləşdirmələrinə baxmayaraq onun zəifləməsi dövründə Şirvanşahlar yenə də öz daxili müstəqilliyini xərəcə verməklə qoruyub saxlayırlar.

Gürcülərlə Şirvanşahlarnın qohumluq əlaqələrinə baxmayaraq bu il-

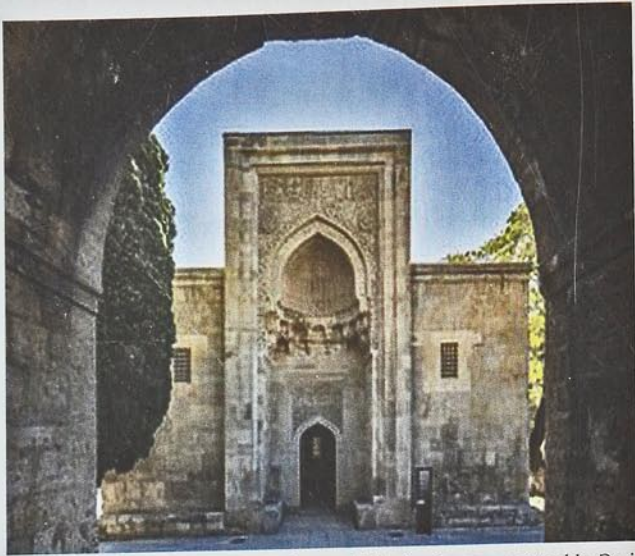

33

lərdə də gürcülər öz məkrli siyasətindən əl çəkməmiş, IV David dövründə onlar Şirvanşahlarnın bir sıra şəhərlərini qarət etmişdilər III Məniçöhr zamanında Səlcuq türkləri ilə münasibətləri pisləşsə də I Axitanın 1160-cı ildə hakimiyyətə gəlişi ilə bu münasibətlər yenidən normallaşır.

XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan zamanına görə daha böyük fəlakətlə, monqol basqınları ilə üzləşir. Belə ki, Şirvanşah Güştəsin dövründə Şamaxı şəhəri amansız qarət və talanlara məruz qalır. III Fəriburzun hakimiyyəti illərində isə Xarəzmşah Cəlalədinə xərəcə verərək 1227-ci ildə vassal asılılığını qəbul edilir. Bu zaman Xarəzmşah Cəlaləddinin yürüşləri dövründə də daxili müstəqilliyini qoruyan Şirvanşahlar Hülakü aqalığı dövründə bir müddət müstəqilliyini saxlasalar da, sonradan II Axsitan onlardan asılı vəziyyətə düşür və dövlət tədricən öz müstəqilliyini itirməyə başlayır.

1382-ci ildə Şirvanda hakimiyyətə gəlməklə yeni bir sülalənin-Dərbəndilərin əsasını qoyan I İbrahim Xəlilullahın dövrü çox çətin zamana təsadüf edir. Belə ki, Şirvan iki təhlükəli işğalçının hü-

54 cumu ilə qarşı-qarşıya qalır. O, çox ağıllı siyasi manevr etməklə Əmir Teymurla müttəfiqlik münasibətləri yaratmaqla ölkəsini bu ağır təhlükədən xilas etməyə müvəffəq olur. Şirvanşahların uzaqqörən siyasəti nəticəsində dünyanı fəth edən Əmir Teymur belə Şirvanşah I İbrahimin daxili müstəqilliyini qoruyub saxladı.

XVI əsrdə Azərbaycanın cənubunda qüdrətli Səfəvi dövlətinin yaranması ilə vəziyyət kökündən dəyişir. Səfəvi I İsmayıl 1500-cü ildə Şirvana hücum edərək Cabanı adlı yerdə Şirvanşah Fərrux Yasarı ağır məğlubiyyətə uğradır. Şah I Təhməsinin Azərbaycanı vahid dövlətdə birləşdirmə siyasətinin davamı olaraq isə 1538-ci ildə bu dövlətin varlığına son qoyulur.

Şirvanşahlar dövləti Azərbaycanın ictimai, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında silinməz izlər qoyub. Bu gün xarici turistlərin diqqətini cəlb edən Qız qalası, İçərişəhərdə yerləşən Şirvanşahlar saray kompleksi kimi nadir memarlıq incilərimiz məhz onlardan bizə miras olaraq qalan ən maraqlı memarlıq nümunələrindəndirlər.

Müəllif: Aytac Sadıqlı
163 nömrəli orta məktəbin
9-cu sinif şagirdi

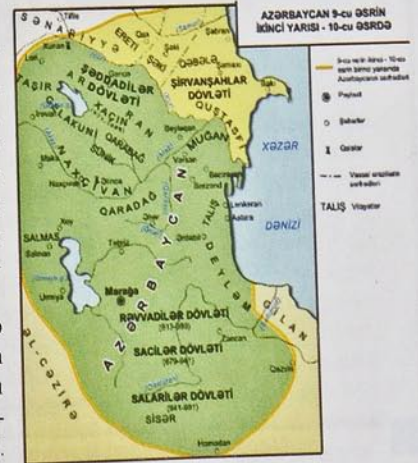

Elmi rəhbər: Ramil Tanrıverdi

Sacilər dövləti və Azərbaycanın birləşdirilməsi

55 Ərəb xilafətinə daxil olan ölkələri bürüyən azadlıq hərəkatları, yerlərdə əyalət hakimlərinin güclənməsi IX əsrdə xilafəti zəiflətdi. Feodal münasibətlərinin möhkəmlənməsi ilə iri feodalın mövqeyi güclənir, əyalət hakimləri müstəqilləşir itirdilər. Mərkəzi hakimiyyət zəiflədikcə xilafətin ucqarlarında xırda feodal dövlətləri - əmirliklər yaranmağa başladı. Bu dövlətləri ayrı-ayrı sərkərdələr - keçmiş ərəb canişinləri idarə edirdilər. Belə bir şəraitdə Azərbaycan torpaqlarında yaranan dövlətlərdən biri də Sacilər dövləti olmuşdur. Sacilər dövlətinin yaranması dövlətçiliyimizin bərpası baxımından çox əhəmiyyətli bir hadisə oldu.

Sacilər dövlətində Yusif ibn Əbu Sac bütün Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlətdə birləşdirməsi də uzun çəkmədi.

Buna görə də IX-XI əsrlər Azərbaycan tarixində feodal dağılıqlığı və ara müharibələri dövrü kimi səciyyələnilir.

Sacilər sülaləsinin banisi Əbu Sac Divdad olmuş, dövlət onun ölümündən xeyli sonra oğlanları Məhəmməd və Yusifin dövründə formalaşmışdır. Yusifin 912-ci ildə xilafətin xəzinəsinə xərac verməkdən imtina etməsi xilafətlə Sacilər dövləti arasında müharibəyə səbəb oldu. Yusif 912-ci ildə, ərəb qoşunlarını məğlubiyyətə uğratsa da 919-cu ilin iyul ayında döyüşdə məğlub olaraq əsir götürüldü. Üç il xəlifənin zindanında əsir saxlandıqdan sonra, 922-ci ildə yenidən Azərbaycanın, Ərməniyyənin, habelə Rey, Qəzvin, Zəncanın valisi təyin edilmişdi. Bunun müqabilində Yusif xilafətin xəzinəsinə hər il 500 min dinar xərac verməli idi. Yusifin əvvəlki siyasi nüfuzunu bərpa etməsi Xilafəti narahat edirdi. Buna görə xəlifə onu üsyan qaldırmış qənimətlərə qarşı müharibəyə göndərdi. 927-ci ildə o, Kufə yaxınlığında döyüşdə öldürüldü. Yusifin ölümündən sonra hakimiyyət əldən-ələ keçdi.

Sacilər dövlətinin əsasını Afşin ləqəbi daşıyan, əslən Mərkəzi Asiya-yanın qədim türk nəsilərindən olan Sacilər sülaləsinin nümayəndələri tərəfindən qoymuşdur. Məşhur sərkərdə Afşin Heydər ibn Kavus bu nəsiləndən idi. Xilafət Bizansla sərhədləri möhkəmləndirmək üçün

Mərkəzi Asiyadan Azərbaycana və Şərqi Anadoluya yeni-yeni türk tayfaları köçürürdü. Sacilər sülaləsinin banisi Əbu Sac Divdad xilafət ordusunda xidmət edən məşhur türk sərkərdələrindən biri idi. Dövlətə xidmətlərinə görə Azərbaycanın idarəsi Sacilərə həvalə edilmişdi. Onlar xilafətin xəzinəsinə hər il 120 min dinar xərac ödəyirdilər. Sacilərin hakimiyyəti dövründə (898-941) Azərbaycanın cənub rayonları müstəqil dövlətə çevrilmişdi. Bu dövlət Abbasilər xilafətinin dağıldığı dövrdə yaranmış siyasi hərc-mərclikdən istifadə edərək, Azərbaycanın qərb torpaqlarını ələ keçirməyə

Yusif ibn Əbu Sac

çalışan erməni və gürcü hakimlərini də dəfələrlə ağır məğlubiyyətə uğratmış və özündən asılı vəziyyətə salmışdı. Hələ IX əsrin sonlarında (898-900) Məhəmməd ibn Əbu Sacın adına pul kəsilirdi.

IX əsrin sonunda rusların ilk yürüşü baş verdi. 912-913-cü ildən sonra, yəni Yusif ibn Əbu-s-Sacın dövləti müstəqil idarə dövrünün başlanğıcında, rusların gəmiləri Volqa çayı vasitəsilə Xəzər dənizinə daxil olaraq, əl-Məsudinin məlumatına görə Gilan, Deyləm və Təbəristana, Curcan sahilindəki Abaskuna, neftverən torpağa və Azərbaycan istiqamətində olan bütün yerlərə basqın etdilər. Azərbaycanın Ərdə-

bil şəhərindən dənizə üç günlük yoldur. Ruslar qan tökür, qadın və uşaqlarla istədiklərini edir, mal-dövləti çapır, basqınlar törədir, xaraba qoyur və yandırdılar. Bu dənizin ətrafında yaşayan xalqlar özlərini itirdilər, çünki əvvəllər onların üzərinə dənizdən basqın edən heç bir düşməni xatırlamırdılar. Dənizdə bu vaxta qədər yalnız ticarət və balıqçı gəmiləri üzürdü. Rusların gilanlılar, deyləmlilər və Curcan sahillərindəkilərlə, eləcə də başda İbn Əbu-s-Sac olmaqla döyüşən Bərdə, Arran, Şirvan və Azərbaycan əhalisi ilə bir çox vuruşması oldu. Sonra onlar Şirvan şahlığının Bakı adı ilə tanınmış neftverən sahilinə gəlib çıxdılar. Qarətdən qayıtdıqları vaxt, ruslar neftverən torpaqdan bir neçə mil məsafədə olan adalarda (indiki Nargin, Pirallahı və s.) daldalandılar. O vaxt Şirvanın şahı Əli ibn əl-Heysəm idi. Əhali hazzırlıq gördü, qayıqlara minib, həmin adalara sarı üzdü. Ruslar onların qarşısına çıxdılar. Minlərlə müsəlman öldürüldü və dənizdə boğuldu. Ruslar bir neçə ay bu dənizdə qaldılar, çoxlu qənimət əldə etdilər, əməllərindən usandıqda Xəzər çayının (Volqanın) mənsəbinə tərəf yollandılar...» Lakin rusların əsas etibarını yalnız Xəzər sahilini bölgələri əhatə edən bu dağıdıcı yürüşü Sacilərin qüdrətinə təsir göstərə bilməzdi. Çünki bu zaman Sacilər Azərbaycanda və qonşu vilayətlər-

də öz hakimiyyətlərini kifayət dərəcədə möhkəmləndirə bilmişdilər.

908-ci ildən başlayaraq Xilafəti xəlifə əl-Müqtədirin nüfuzlu vəzirin İbn əl-Furat idarə edirdi. Yusif 912-ci ilədək, yəni, vəzirin öz vəzifəsindən çıxarıldığı vaxtadək, 120 min dinar məbləğində illik vergini məhz ona ödəyirdi. Həmin il İbn əl-Furatın vəzirlikdən çıxarılmasından və xəlifə sarayındakı hərc-mərclikdən istifadə edən Yusif verginin ödənilməsinə dayandırır. Beləliklə, Yusifin əlində böyük sərvət toplanır, onun qüdrəti artır. Bu isə Yusifi mərkəzi hakimiyyətlə üzlülməyə, bir qədər sonra isə Xilafətə qarşı qoşun çıxarmağa sövq edir. Öz vəzifəsindən cəmi bir neçə il uzaqlaşdırılmış İbn əl-Furatın yerini az sonra fitnə-fəsad qurbanı olaraq həbs edilmiş Əli ibn İsa tutdu. Yusif vəzirin ona xəlifə əl-Müqtədirin fərmanını təqdim etməsi, həmin fərmana əsasən Rey, Qəzvin, Əbhər və Zəncan vilayətlərində hərbi işlər üzrə amil vəzifəsinin ona tapşırılması şayiəsini yayır. O zaman Reyi Xorasan hakimi Nəsr ibn Əhməd əs-Səmaninin adından Xilafətdən ayrılmış Məhəmməd ibn Əli Səluq adlı birisi idarə edirdi. O, Reyə hücum edən Yusifin qoşunları qarısında dayana bilməyərək, şəhəri təslim etdi. Reydən başqa Zəncanı, Əbhəri və Qəzvini ələ keçirmiş Yusif ona tabe ərazini Əli ibn İsanın təqdim etdiyi xəlifə fərmanına əsasən genişləndirdiyini xəlifəyə bildirdi. Lakin hələ də həbsdə saxlanılan Əli ibn İsa özünün baş vermiş hadisədə heç bir iştirakı olmadığını haqqında məlumat verdi. Xəlifə, Xaqan əl-Müflihi başda olmaqla 20 minlik ordusunu Yusifə qarşı göndərdi. Başqa əmirlərin də xəlifə ordusuna kömək göstərməsinə baxmayaraq, Yusifin 7 minlik ordusu zəfər qazandı.

Bundan sonra Yusif ibn Əbu Sac gürcü hakiminin qoşunlarını dəfələrlə ağır məğlubiyyətə uğradaraq Kaxetiyanı ələ keçirdi. Azərbaycan torpaqları hesabına ərazilərini genişləndirməyə çalışan gürcü hakiminin özü Azərbaycan Sacilər dövlətindən asılı vəziyyətə düşdü. Sacilər Şirvanşahlar dövlətini də özlərinə tabe etdilər.

Beləliklə, Sacilər dövləti X əsrin əvvəlində cənubda Zəncandan şimalda Dərbəndə qədər, şərqdə Xəzər dənizindən qərbdə Ani və Dəbil şəhərlərinə qədər olan əraziləri əhatə edirdi. Xilafətə xərac göndərilməsinin dayandırılması və Sacilərin adından pul kəsilməsi onların müstəqil olduğunu sübut edir. Yusif dövlətin sərhədlərini möhkəmləndirmək üçün Dərbənd səddini bərpa etmişdir. Sacilər dövlətinin paytaxtı əvvəl Marağa, sonra Ərdəbil şəhəri idi.

IX əsrin 80-ci illərindən X əsrin 40-cı illərinədək bütün Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlətin tərkibində olması ölkə miqyasında

iqтisadi, mədəni əlaqələrin dərinləşməsinə, etnik fərqlərin aradan qalxmasına və Azərbaycan türk xalqının formalaşması prosesinin sürətlənməsinə müsbət təsir göstərdi.

IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrin ortalarında Azərbaycanın iqtisadi həyatı təsərrüfat sahələrinin inkişafı Azərbaycanın Xilafət zülmündən azad olması, müstəqil yerli dövlətlərin yaranması, zəngin istehsal əməllərinin dirçəlməsi, əlverişli iqlim şəraiti, münbit torpaq və başqa amillər ölkədə təsərrüfatın canlanması və inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Göstərilən dövrdə Azərbaycanda əkinçiliyin: dənli bitkilər (buğda, arpa, çəltik, darı və s.) texniki bitkilər (pambıq, boyaqotu, kətan və s.) istehsal sahələrinin geniş şəkildə inkişaf etməsi, ipəkçiliyin, bağçılıq meyvəçiliyin (alma, armud, üzüm, nar, ərik, şaftalı, əncir, heyva, gilə, albalı, alça, zoğal, qoz, fındıq, tut, şabalıd və s. meyvə bağları), bostan və tərəvəz bitkilərinin (qovun, qarpız, xiyar, kələm, noxud, mərci, qabaq (kudu) və s.), maldarlığın (qaramal, qoyun, dəvə, at və s.) yüksək səviyyədə inkişaf etməsini, balıqçılığın və anıçılığın iqtisadi həyatda böyük rol oynamasını dövrün mənbələri, xüsusən IX-XI əsr ərəb coğrafiyaşünasları və tarixçiləri (Əl-İstəxri, İbn Havqəl, Əbu Duləf, Əl-Müqəddəsi, İbn əl-Fəqif və b.) təsdiq etmişlər.

Müəllif: Qərənfil Süleymanlı
329 nömrəli tam orta məktəbin
10-cu sinif şagirdi

Elmi rəhbəri : Günel Quluzadə

Salarilər dövləti

IX əsrdə Xilafət xeyli zəifləmişdi. Feodal münasibətlərinin möhkəmlənməsi nəticəsində

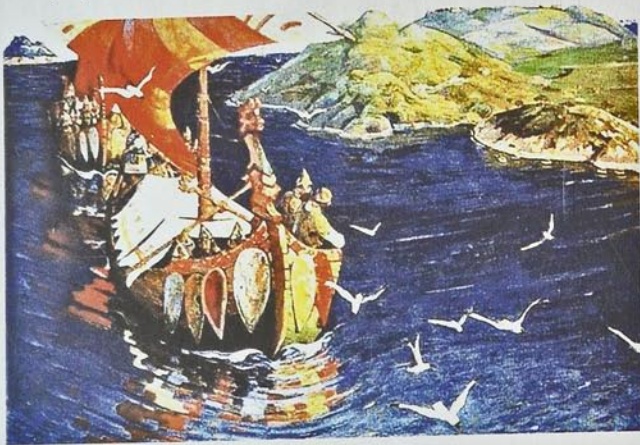
iri feodalların mövqeyi qüvvətlənmiş, əyalət hakimlərinin müstəqilliyi artmış, feodal zülmünə qarşı mübarizə və işğal olunmuş torpaqlarda azadlıq hərəkatları geniş vüsət almışdı. İmperiyanın ucqarlarında xırda feodal dövlətləri - əmirliklər yaranırdı. Bunları sərkərdələr - keçmiş ərəb canişinləri idarə edirdilər. Zaman keçdikcə özlərinin ərəb mənşəyini itirir, yerli xalqlara qanışdılar. Abbasilər xilafəti dağılırdı. Ərəb zülmünə qarşı mübarizə uğurla başa çatdıqdan sonra, Azərbaycanda bir sıra dövlətlər yarandı. 600 ilə qədər davam edən Sasani və Ərəb əsarətindən sonra yaranan yerli dövlətlər - Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər dövlətçilik ənənələrinin

dirçəlişi idi. İslam dini bütün Azərbaycan əhalisinin, türk və qeyri-türk etnik qrupların vahid qüvvə ilə birləşməsində mütərəqqi rol oynadı. erməni, gürcü, bizans və vahid xristian cəbhəsinin Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək planı puça çıxdı. Ümumi düşmənlərə qarşı mübarizədə sıx

birləşməyin zəruriliyi, vahid dinin - islamın qaynaq qarışması qohumlaşmaya, ümumi adət və mərasimlərə yol açması ölkədə etnik siyasi birliyi daha da möhkəmləndirdi. Bir - biri ilə düşmənçilik edən Azərbaycan hakimləri çox vaxt xarici qüvvələri köməyə çağırıldı. Bundan istifadə edən yadellilər Azərbaycanda möhkəmlənməyə və onun sərvətlərini çapıb - talamağa çalışırdılar. Belə bir şəraitdə vahid Azərbaycan dövlətini yaratmağın nə qədər zəruri olduğu aydın idi. X əsr Azərbaycanın siyasi tarixində mövcud dövlətlərin möhkəmlənməsi və yenilərinin yaranması dövrü olub. Burada hakimlik edən sülalələr müsəlmanların mənəvi - siyasi başçısı xəlifəyə zahiri itaətlərini saxlayır, lakin bir sıra hallarda Yusif Sacinin timsalında gördüyümüz kimi, siyasi hakimiyyəti də ələ keçirirdilər. Saciləri mənşəcə Deyləmdən olan Salarilər əvəz etdilər. Onların Azərbaycanda ilk nümayəndəsi Deyləm hakimi Məhəmməd ibn Müsafirin oğlu Mərzban ibn Məhəmməd oldu. Dövlətin yaradıcısı Mərzban ibn Məhəmməd Gilan vilayətindəki Salarilər tayfasına mənsub olduğundan dövlət Salarilər adlanırdı. Mərzban ibn Məhəmməd çox uzaqgörən, ağıllı, mərd və cəsur şəxsiyyət, görkəmli dövlət xadimi olmuşdu. Mərzban ibn Məhəmməd qardaşı Vəhsudanla birlikdə atasına qarşı çıxmış, Tarom və Samiram (Şamiram) kimi qalaları ələ keçirmişdir. Sacilər dövlətinin maliyyə vəziri olan Əli ibn Cəfər Deysəmə qarşı mübarizədə Mərzbanə köməklik göstərir, baş vermiş müharibə nəticəsində kürdlər və deyləmlilər Mərzbanın tərəfinə keçir, Deysəmə üzərində qələbədən sonra Mərzban ibn Məhəmməd Salari dövlətinin hökmdarı olur və Əli ibn Cəfəri öz vəzifəsində saxlayır. Lakin sonradan Təbriz şəhəri uğrunda gedən mübarizədə Deysəmə və Mərzbanın qoşunları yenidən üz-üzə gəlir. Bu dövrdə Təbrizdə baş verən hadisələrin gedişi müxtəlif tərzdə işıqlandırılan orta çağ müəllifləri (İbn əl - Əsir, İbn Misqəveyhi) bircə məsələdə həmrəydir: öz mənafeyi xatirinə gah Deysəmin, gah da Mərzbanın tərəfini tutan hiyləgər vəzirin məkrliyi həm onu müşayiət edən deyləmlilərin, həm də bir çox günahsız şəhərlinin qanına bəis oldu. Təbrizin mühasirəsinin uzanması ilə əlaqədar Deysəmə Ərdəbil şəhərinə gəlir. Bu xəbəri eşidən Mərzban qardaşı Vəhsudanın köməkliliyi ilə Ərdəbil şəhərinə gələrək Deysəmə qarşı yenidən mübarizəyə qoşulur. Beləliklə Ərdəbil şəhəri müttəfiqlər tərəfindən ələ keçirilir, Salari dövlətinin paytaxt şəhəri elan olunur. Salari hökmdarı Mərzban ibn Məhəmməd çətin mübarizə şəraitində Sacilər dövlətinin hakimiyyəti altında olan Azərbaycan

torpaqlarına sahib olaraq öz səltənətini möhkəmləndirməyə çalışdı. Möhkəmlənməkdə olan gənc dövlət yeni fəlakətlə üzləşdi. Mənbələrdə rus adlanan tayfalar təbiətinin və sərvətinin zənginliyinə görə Qafqazın mirvarisi hesab edilən Bərdə şəhərinə hücum etdilər. Xalq

62

müqəddəs torpaq uğrunda mübarizəyə qalxdı. Görünməmiş qırğınlar və talanlar başlandı, gözəl binalar dağıdıldı, əvvəlki əzəmətini itirdi. Mərzban 5 min nəfərlik qoşunla ruslara qarşı çıxdı.

Dövrün qaynağında iki ordunun qarşılaşması bu cür təsvir edilir: "Heç bir saat keçməmişdi ki, müsəlmanlar qaçmağa məcbur edildilər, deyhləmlilər son nəfəsinədək qırıldılar. Ruslar müsəlmanlarla döyüşürdülər, müsəlmanlar isə ruslarla döyüşdə tab gətirmirdilər. Silahsız şəhər əhalisi rusları daşlayır, onların üstünə çığırdı. Rusların carçısı əhaliyə 3 gün ərzində şəhəri tərk etmək əmrini elan etdi. Ruslar şəhəri tərk edə bilməyənləri cəməscidinə yığıb dedilər: "Həyatınızın bahasını verin yoxsa sizi qıracağıq". Bunlarda 20 dirhəm haqq müəyyənləşdirildi. Bu təklifi yalnız ağıl sahibləri qəbul etdilər. Ruslar onlardan bir şey qopara bilməyəcəklərini gördükdə hamısını döyməyə başladılar. Əhalinin əmlakını qənimət kimi ələ keçirdilər, əsirləri qul etdilər, xoşlarına gələn qadınları özləri üçün seçdilər. "Mərzban ibn Məhəmmədlə ruslar arasında mübarizə gedərkən, Azərbaycanın cənub hissəsi Mosul əmiri qoşunlarının hücumuna məruz qaldı. Qoşunun

bir hissəsini Bərdənin mühasirəsində saxlayan Mərzban Səlməsa tərəf hərəkət edir. Onun bu yürüşü uğurlu oldu. Döyüşlərdəki qələbələr sayəsində ölkənin cənub – qərb vilayətlərindən düşməni qovduqdan sonra, Azərbaycanın şimal-qərb vilayətlərini öz hakimiyyəti altına keçirdi. Sacilərin dövründə olduğu kimi, Şirvanşah Məzyədilər dövləti Salarilərə tabe edildi. Bununla da Salarilərin şimal sərhədi Dərbəndə qədər uzanırdı. Azərbaycanın cənub – şərq vilayətlərinin, xüsusilə, Zəncanın, Əbhərin, Qəzvin və İsfahan hakiminin asılılığında qalması Mərzbanı narahat edirdi. Onun məqsədi Azərbaycanın qədim sərhədlərinin bütövlüyünə nail olmaq idi. O, bu niyyətlə 948-ci ildə hərbi yürüşə başlayaraq Qəzvinə getdi. Mərzbanın 5 min nəfərlik ordusu düşməninkindən dəfələrlə az idi. Buna baxmayaraq, o, döyüşdən imtina etməyi qeyrətinə sığışdırı bilmədi. Saatlarla davam edən savaşı Mərzbanın məğlubluğu ilə başa çatdı. O, sərkərdələri ilə birlikdə əsr düşdü. 952-953-cü illərdə Salarilər sülaləsinin hələ də Samiram qalasında saxlanılan banisi Mərzban ibn Məhəmməd həbsdən qaçaraq, Ərdəbildə öz hakimiyyətini bərpa edir. Deysəm köhnə dostu Vaspurakan hakiminin oğlunun yanında olarkən o, Mərzbanın üsyan etmiş əhalinin çıxışını yatırmaq üçün Dərbəndə getməsindən xəbər tutur. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Deysəm öz qoşununu Azərbaycana yeridərək, Səlməsa şəhərini tutur, lakin şəhəri əlində saxlaya bilməyərək yenidən Vaspurakanın yanına qayıdır Dərbənddən qayıdan Mərzban Deysəmin təslim olmasını tələb edərək, gözlərini çıxartdırıb zindana saldı. Bundan sonra ölkədə sakitlik yarandı. Əmin – amanlıq şəraitində ölkədə iqtisadiyyatın bütün sahələrində canlanma başladı. Sənətkarlıq, ticarət, mədəniyyət inkişaf etməklə yanaşı, əhalinin sayı da artmağa başladı, feodal müharibələrindən tənqə gəlmiş adamlar dinclik əldə etdilər. Mərzban vilayətlərdən alınan vergiləri nizama saldı, maliyyə işlərinə nəzarəti və diqqəti artırdı. Onun dövründə 2 cür vergi toplanırdı. Onlardan biri torpaq və əmlak

63

vergisi idi. 2-ci si aslı ölkələrin hakimlərindən alınan illik xərac idi. Salarilər dövlətinin Azərbaycandan və onun tabeliyində olan ölkələrdən vergilər hesabına topladığı illik mədaxil qızıl 3 milyon manata çatırdı. Əlbəttə bu rəqəm sabit ola bilməzdi. Baş verən siyasi dəyişiklərlə əlaqədar onun məbləği artır və azalırdı. Salarilərin qoşunu maaşla saxlanılan süvari dəstələrdən və piyada hissələrindən ibarət idi. Onaların dənizdə gəmiləri də vardı. 957-ci ilin dekabrında Mərzban ibn Məhəmməd öldü. Onun ölümündən sonra oğlanları və qardaşı Vəhsudan arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə yenidən kəskinləşdi. Hakim sülalə üzvləri arasında gedən mübarizə nəticəsində mərkəzi dövlət zəiflədi və parçalandı. Mərzbanın oğlu İbrahimin hakimiyyəti (961-981-ci illər) dövründə səltənətin əvvəlki şöhrətini bərpa etmək cəhdləri özünü doğrultmadı. Əksinə, vaxtı ilə Salarilərə təbe edilmiş əyalətlərin bir çoxu onlara vergi verməkdən imtina etdilər. Xəzinəyə daxil olan mədaxil kəskin sürətdə azaldı. Məzyədilər, Dərbənd və Gəncə vilayəti Salarilər dövlətinin tərkibindən çıxdı. Şəddadilər dövlətinin yaranması ilə Arranın bir hissəsi onların əlindən çıxdı. Belə bir şəraitdə Əhər və Təbriz hakimi Rəvvadilər nəslindən olan Əbülhica 981-ci ildə Salari İbrahimi məğlub edib əsir aldı və dövlətin paytaxtı Ərdəbili tutmaqla hakimiyyəti öz əlinə keçirdi.

Beləliklə Salarilər dövləti süqut etdi. Tarix səhnəsində hökmranlıq etmiş bu dövlət Sacilər dövləti kimi Azərbaycanın və qonşu ölkələrin həyatında nəzərə çarpacaq dərəcədə mühüm rol oynadı. Həmin dövrün siyasi mənzərəsini təsvir etmiş ərəb coğrafiyaşünas səyyahı İbn Havqəl yazırdı: "Biz Arran, Azərbaycan və Ərməniyyəyə vahid ərəzi kimi baxırıq. Doğurdanda yalnız bunları bir hökmdar idarə edirdi. İbn Əbu-Sac onun nökrəri Müflih, Deysəm ibn Sədluyə, Mərzban ibn Məhəmməd – o, həmçinin, əs-Salar da adlanırdı, belə hökmdarlardan olmuşdur".

Sonda isə bunu qeyd etmək lazımdır ki, 40 il yaşamış Salarilər təkcə Azərbaycan və Qafqazdakı feodal dövlətlərlə deyil, Ön Asiyadakı nüfuzlu dövlətlərlə də müqayisə olunmağa layiqli dövlət olmuşdur.

Müəllif: Əzizə Hüseynova
Həbibbəy Mahmudbəyov adına
2 nömrəli liseyin 9-cu sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Sevil Nəsimova

Rəvvadilər dövləti

Azərbaycan xalqının sərvətləri onun mədəniyyəti, incənəti, tarixi, yeraltı və yerüstü təbii resurslarıdır. Azadlıq və istiqlaliyyəti hər bir xalqın milli sərvət kimi qiymətləndirən ümumilli lider Heydər Əliyev tariximizin hər səhifəsini bizim üçün əziz hesab edirdi. Tariximizi öyrəndikcə bir daha əmin oluram ki, əsrlər boyu Azərbaycan xalqı məhz bu sərvət uğrunda mübarizə aparıb. Bu sərvəti qazanmaq çox çətin olub. Daim istiqlaliyyətimizə xor baxan, azadlıq eşqimizə həsəd aparən qüvvələr olub.

Hər nə qədər Ərəb xilafəti Azərbaycan xalqının vahid din ətrafında birləşməsində mühüm rol oynasa da, Abbasilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə əsarət altında olan xalqlara qarşı olan münasibət, idarəçilikdə özbaşnalıqların artması xalqların narazılığına səbəb olurdu.

Elə bu səbəbdən də bütün böyük imperiyalar kimi Xilafət də ona təbə olan ölkələrdəki azadlıq mübarizəsi, daxili çekişmələrin qüvvətlənməsi nəticəsində sürətlə zəifləməyə başladı. Xürrəmilər üsyanı, xüsusilə də Babəkin başçılığı altındakı azadlıq müharibəsi IX əsrdə Azərbaycanda müstəqil feodal dövlətlərinin yaranması üçün əlverişli imkanlar yaratdı. Təsədüfə deyil ki, məhz bu dövrdə Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Şəddadilər, Rəvvadilər kimi dövlətlər zaman baxımından bəzən uzun, bəzən isə qısa müddətdə hakimiyyətdə olsalar da, hər biri Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrinin inkişafında mühüm rol oynamışlar.

Əl-Rəvvad Əl-Əzdi

Əbülhica

Mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizə aparıb müstəqilliyə can atan iri feodal nəsilərindən biri də Əzdilər idi. Vaxtı ilə Bəsrə, Kufədən köçüb Təbriz, Əhər, Marağada məskunlaşan bu nəslin banisi Ər-Rəvvadi əl-Əzdi hesab olunur. Bu ərazilərdə yaradılan əmirliyin hakimi Əbülhica (Əbülheyca) Rəvvadi Salarilər dövlətinin hakimi Mərzəbana, daha sonra onun varisi İbrahimə vergi verən nüfuzlu feodallardan biri idi. Sonralar yaranmış tarixi şəraitdən istifadə edərək,

981-ci ildə Salari İbrahimə tabe olmaqdan boyun qaçırdı, onu məğlub edərək hakimiyyəti ələ keçirdi.

Azərbaycanın Cənub torpaqlarını öz hakimiyyətləri altında birləşdirən Rəvvadilər Muğan hakimi Siphəbudu məğlub edib özlərindən asılı vəziyyətə saldılar.

Rəvvadilərin paytaxtı Ərdəbildən Təbrizə köçürməsi bütün Azərbaycan torpaqlarının iqtisadi, siyasi və mədəni baxımdan birləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaratmış oldu. Müxtəlif Şərq ölkələrini Aralıq dənizi və Qara dəniz sahilləri ilə, həmçinin Dərbənd keçidi vasitəsi ilə Volqaboyu və Şərqi Avropa ilə birləşdirən beynəlxalq karvan yollarının qovşağında yerləşən Təbriz Rəvvadilərin hakimiyyəti illərində böyüyüb abadlaşdı.

Təbrizi Bağdadla müqayisə edən əl-Müqəddəsi şəhəri "saf qızıl" a bənzədir. Səyyah şəhərin müdafiə qalaları ilə əhatələndiyini, bolluğun və ucuzluğun hökmran olduğunu bildirir. Şəhər həm də elm, sənət, şeir mərkəzinə çevrilir.

1028-ci ildə Sultan Mah-

rud Qəznəviyə məğlub olan oğuzlar Kirmana və Azərbaycana sığınır. Azərbaycan xalqının formalaşması prosesinin son mərhələsində hələdici məqamlardan biri də Vəhsudanın 2000-lik oğuz ailəsinin Azərbaycanada yerləşməsinə icazə verməsi olur. Səlcuqların axını ilə isə bu proses tamamlanır və xristian dövlətlərin təcavüzünə qarşı mübarizədə Azərbaycan türklərinin mövqeyini daha da möhkəmləndirir.

Mənbələrin məlumatına görə 1042-ci ilin oktyabrında Təbrizdə baş vermiş güclü zəlzələ nəticəsində bir çox binalar və qalalar dağıldı, 40 mindən artıq adam tələf oldu, şəhərin müdafiə qabiliyyəti zəiflədi, Şəhərin bərpa işləri sona yetməmiş səlcuq türkləri Təbrizə hücum edir. Gözlənilməyən hücum Vəhsudanı çıxılmaz vəziyyətə salır. Müqavimət göstərə bilməyən hökmdar siyasi hakimiyyəti əlində saxlamaq məqsədilə səlcuqlardan asılılığı qəbul etməyə məcbur olur. Səlcuq sultanı Alp Arslan (1063-1072) Azərbaycana gəldiyi zaman Rəvvadilərin daxili müstəqilliyin tamam ləğv edərək 1065-ci ildə Təbrizə səlcuq əmiri təyin etdi. Beləliklə, Rəvvadilər dövləti öz müstəqilliyini itirərək, səlcuqların hakimiyyəti altına keçdi.

Ümumilikdə Rəvvadilər sülaləsinin hakimiyyətini 3 mərhələyə bölmək olar.

1. Ərəb hakimiyyəti dövründən başlayıb Əbülhicanın hakimiyyətinə qədər olan ilkin mərhələ
2. 981-ci ildə Əbülhicanın hakimiyyətilə başlayıb ərazilərinin genişləndiyi dövr
3. Azərbaycanın səlcuqlar tərəfindən tutulması, Rəvvadiləri siyasi hakimiyyətinin ləğvi ilə sona çatır

XII əsrin əvvəllərində hakimiyyətləri yalnız Marağa və Gulsurə vilayətlərini əhatə edən Əhmədili ibn İbrahim ibn Vəhsudan Ər-Rəvvadinin dövrü tarixə Əhmədililər sülaləsinin hakimiyyəti dövrü kimi daxil olmuşdur. 1111-1112-ci ildə Əhmədili Mosul, Diyarbək, Xilat və başqa yerlərin hakimləri ilə birlikdə Suriya ərazisində xaçpərəstlərə qarşı aparılan döyüş-

də iştirak etmişdir. Əhmədili Bağdadda xəlifə sarayında öldürüldükdən sonra Rəvvadilər sülaləsi siyasi tarix səhnəsindən çıxır. Yalnız Marağada Əhmədilinin qulamu Ağsunqur hakimiyyəti əlində saxlaya bilir. Rəvvadilərin davamı olan Ağsunquri hakimləri atabəy titulu daşımış, öz mülklərini monqol işğalınadək əllərində saxlaya bilmişlər.

Rəvvadilər dövlətinin mövcudluğu bir daha sübut etdi ki, onu yarıdan sülalənin mənşəyindən aslı olmayaraq bu dövlət milli zəmində təşəkkül tapmış,

Azərbaycan xalqının təşəkküllü prosesində önəmli rol oynamışdı.

Müəllif: Mircəfər Əliyev

*T.Məmmədov adına 239 nömrəli
tam orta məktəbin 8-ci sinif şagirdi*

Elmi rəhbər: Rita Novruzova

Şəddadilər dövləti

Əsarət altına alınmış xalqların azadlıq mübarizəsi, daxili çekişmələr, iri feodalların mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaması Xilafəti zəiflətdi və onun ərazisində müstəqil dövlətlərin yaranmasına gətirib çıxartdı. İlk əvvəllər imperiyanın ucqarlarında, o cümlədən Azərbaycanda kiçik dövlətlər-əmirliklər yarandı (Bərdə, Qəbələ, Şəki və s.) IX əsrin II yarısından başlayaraq Azərbaycan ərazisində bir sıra yerli dövlətlər yarandı.

600 ilə qədər davam edən Sasani və Ərəb əsarətindən sonra yerli dövlətlərin Şirvanşahlar, Sacilər, Səlanilər, Rəvvadilər, Şəddadilər dövlətlərinin yaranması Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələrinin dirçəlməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malik idi. Onlar ərəb əsarətindən xilas olmağa çalışdılar. Ona görə də bu dövlətlərin yaranması müsbət hal idi. Lakin ölkənin xırda feodal dövlətlərinə parçalanması xarici düşmənlərdən qorunmağı çətinləşdirirdi. Amma bütün bu dövlətlərin hamısında islam dininin rəsmi din olması Azərbaycan xalqının etnik təkamülündə, vahid

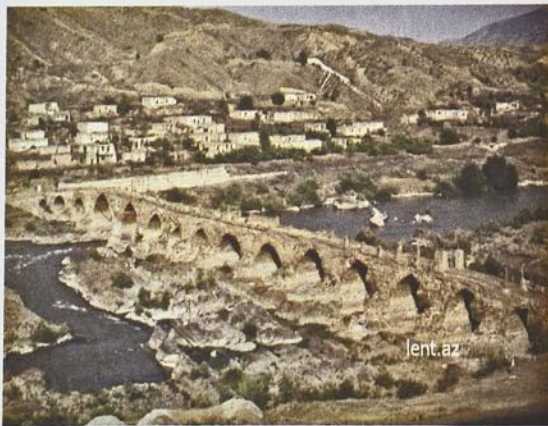

türk dilinin və mədəniyyətinin tərəqqisində mühüm rol oynadı. Şəddadilər dövlətinin hökmdarı əmir titulu daşıyırdı. Sarayı idarə edən məmur hacib adlanırdı. Vilayətləri əmirin təyin etdiyi naiblər idarə edirdi. Naiblər bir qayda olaraq şahzadələrdən və ya sülalə üzvlərindən təyin olunurdu.

Şəddadilər dövləti (971-1088). Salarilərin zəifləməsindən sonra Məhəmməd ibn Şəddad (sülalə onun adı ilə Şəddadilər adlanırdı) 951-ci ildə Dəbili (Dvini) tutdu və Dəbil əmirliyinin əsasını qoydu. 971-ci ildə isə Məhəmməd ibn Şəddadın oğlu Ləşkəri Gəncəni tutdu, Kür və Araz çayları arasında Şəddadilər dövlətinin əsasını qoydu və Gəncəni paytaxt seçdi. Bərdə, Şəmkir, Beyləqan indiki Ermənistanın şərqinə birləşdirildi.

Fəzl ibn Məhəmmədin (985-1030) dövründə dövlət daha da gücləndi. O, ata mülkü Dəbili ələ keçirdi. Gəncə ətrafındakı xırda mülkləri ləğv etdi, erməni-gürcü feodallarına və xəzərlərə qarşı uğurlu mübarizə apardı. 1027-ci ildə Araz çayı üzərində tikilmiş Xudafərin körpüsü Azərbaycanın şimal və cənubu arasında hərbi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin güclənməsində mühüm rol oynadı.

Fəzl ibn Məhəmməd Rəvvadilərlə və Tiflis müsəlman əmiri-nin hakimi Cəfər İbn Əli ilə dostluq münasibətləri yaratmışdılar. O, Şirvanşahlarla qohumluq əlaqələrinə malik idi. Fəzl İbn Məhəmməd Gürcü feodalları və xəzərlərlə uğurlu müharibə aparırdı. XI əsrin 30-cu illərində Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqlarında yeni məskən salan oğuzlar Şəddadilərin hərbi qüdrətini artırdı. Şəddadilər 1037-ci

Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi

ildə Dəbili ələ keçirmək istəyən Bizans-erməni, 1038-ci ildə Tiflis müsəlman əmirliyini aradan qaldırmaq istəyən Bizans-gürcü qüvvələrinə məğlubiyətə uğratıldı.

Şəddadilər dövləti Əbüləsvər Şavurun dövründə:

1. Şəddadilər daha da gücləndi. Gürcüstanla və onun müttəfiqi Şirvanşahlar dövləti ilə müharibələr apardı

2. Gücü çarı IV Baqrat Cəfərlər sülaləsinin idarə etdiyi Tiflis əmirliyini tutmaq məqsədi ilə alanlarla ittifaq bağladı. O, 1062-ci ildə alanların Dəryal keçidindən keçib, Gürcüstan vasitəsi ilə Azərbaycana hücum etməsinə şərait yaratdı.

3. Gəncənin ətrafına hasar çəkildi, xəndəklər qazıldı. 1063-cü ildə dəmirçi İbrahim Osman oğlu tərəfindən şəhərə möhkəm qala qapıları düzəldildi.

4. Dəbili əldən verməmək, habelə onlardan asılı olan Ani əmirliyini müdafiə etmək üçün erməni feodallarına və onlara kömək edən Bizans imperiyasına qarşı uğurlu mübarizə aparıldı.

Əbüləsvər Şavurun (1049-1067) uğurlu siyasəti nəticəsində Şəddadilər dövləti daha da möhkəmləndi. O, Səlcuq türkləri ilə ittifaq yaradaraq, Bizans, erməni, gürcü feodalları, onların qərbi avropadakı müttəfiqləri olan səlibçilərin Azərbaycanın qərb torpaqlarını ələ keçirmək planlarının puça çıxmasında böyük rol oynadı.

Şəddadilərin daha qüdrətli müttəfiqi Səlcuq türkləri idi. 1072-ci ildə II Fəzl xarici siyasətdə yeni bir addım ataraq Səlcuq hökmdarına hədiyyə şəklində təqdim etdiyi zər naxışlı parçaların müqabilində onlardan Şəddadi əmirliyinin daha bir mərkəzinə çevrilən Ani şəhərini aldı. Şavurun kiçik oğlu II Fəzlin qardaşı Mənuçehr Aniyə göndərilir. Aninin yenidən Şəddadilərin tabeliyinə keçməsi vahid sülalənin nümayəndələri tərəfindən idarə olunan Şəddadilər dövlətinin sərhədlərini bir qədər genişləndirdi.

Səlcuqların yürüşləri dövründə Şəddadilər onlardan asılı vəziyyətə düşdülər. Səlcuq sultanı I Məlikşah Şəddadilərin daxili müstəqilliyini özləri üçün təhlükə hesab etdiyi üçün öz sərkərdəsi Buğanı qoşunla Gəncəyə göndərdi. Buğa 1088-ci ildə Gəncəni tutdu və Şəddadilər dövləti suqut etdi. I Məlikşah Gəncəyə öz əmirini hakim təyin etdi.

Şəddadilər dövlətinin ən mühüm əmirliyi olan Arran-Naxçıvan-Gəncə əmirliyi süqut edir. Yalnız Ani və Dəbildə Şəddadilər sülaləsinə mənsub əmirlər Səlcuqların vassalı kimi fəaliyyət göstərirdilər. Mənuçəhrdən sonra onun nəslə təqribən 130 il Anidə hakimiyyət

yətdə qalmış və nəhayət bu şəhər gürcülərin əlinə keçmişdi. Dvin Şəddadiləri isə 1130 –cu ildə süqut etmişdi.

Milli incəsənətimizin ən gözəl nümunələrindən olan Gəncənin məhşur qala qapıları 1139-cu il məlum dəhşətli Gəncə zəlzələsi zamanı gürcülər tərəfindən qənimət olaraq Gürcüstana aparılır. Gürcülər bu qapıları Helati monastırında saxlayırlar. Sonralar Gəncə Qapılarından biri monastırın təmiri zamanı istifadə edilib, qapının digər hissəsi isə eksponat kimi hələ də orada saxlanılır. Hətta Azərbaycan mədəniyyət nazirliyi ilə Gürcüstan mədəniyyət nazirliyi arasında Gəncə qapısının Azərbaycana qaytarılması müzakirə olunub. (nəticə yoxdur)

Bu dövlətimiz ölkəmizin tarixində çox böyük rol oynayıb. Dövlətçiliyimizin, milli maraqlarımızın, düşmən qüvvələrinin mənfur niyyətlərinin qarşısının alınmasında müstəsna fəaliyyət göstərmişdir.

72

Müəllif: Şəms Həziyeva
49 nömrəli İntellekt liseyin
8-ci sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Jalə Hüseynova

Azərbaycanda intibah mədəniyyəti

Orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəlləri Azərbaycanın mədəni-mədəni həyatında intibah dövrüdür — bu elə bir dövrüdür ki, xalqın milli istedadı bir neçə əsrdə o qədər zəngin mədəniyyət yaradır, o qədər əsaslı etnokulturoloji sistem formalaşdırır ki, xalq sonrakı əsrlərdə məhz həmin mədəniyyətə, həmin etnokulturoloji sistemə dayanaraq yaşayıb inkişaf edir.

Azərbaycanda mədəni həyatın yüksəlməsi ilə sәciyyəolənən XII əsr Azərbaycan intibah dövrü hesab edilir. Bu dövrdə paytaxt şəhərlər olan Təbrizdə, Şamaxıda, Naxçıvanda, Gəncədə və b. elmi mərkəzlər yaradılmışdı. Şirvanşahlarn və Eldənizlərin saraylarında dövrün ən yaxşı alimləri toplanmışdı. Onların riyaziyyat, təbiət-şünaslıq, tibb, kimya, fəlsəfə, məntiq, hüquq, astronomiya, ərəb və fars ədəbiyyatı və b. sahələrdə böyük müvəfəqiyyət və uğurları olmuş, bir çoxları müsəlman mədəniyyəti və elminin xadimləri kimi tanınmışdılar. Bunlardan görkəmli alim Fazil Fəridəddin Şirvani 30 il astronomiya ilə məşğul olmuş və bir neçə ulduz cədvəli tərtib etmişdir.

XI-XII əsrlərdə təbabət sahəsində yüksək biliyə malik olan həkimlərdən Kafiəddin Ömər ibn Osman, Mahmud xoca, Rəşidəddin, atabəy Özbəyin şəxsi həkimi olan Cəlaləddin Təbib, Mühzəbəddin Təbrizi, Əkmələddin Naxçıvani və b. göstərmək olar. Bunlar öz əsərlərində bir çox xəstəliklərin müalicə yollarını nəzərdən keçirir, aczaçılıq və müxtəlif xəstəliklərin müalicə prinsipləri haqqındakı bütün məlumatları ümumiləşdirmişlər.

73

Nəzərdən keçirilən dövrdə tarixi, filoloji, fəlsəfi məzmunlu xeyli əsər yaradılmışdır. Hərtərəfli biliyə malik olan Fəxrəddin Əbülfəzi İsmayıl ibn əl-Musanna ət-Təbrizinin qələmə aldığı "Tarixi-Azərbaycan" əsəri də dövrümüzə yetişməyən əsərlərdəndir. "Şərqdə təşkil edilən ilk mükəmməl universitetlərdən birincisi" hesab edilən "Nizamiyyə" mədrəsəsində dərs deyən bir çox alimlər içərisində İsmayıl ibn əl-Musanna ət-Təbrizidən başqa, Xətib Təbrizi, gəncəli Əbu Hafis Ömər ibn Osman ibn Şueyb əl-Cənzini, Tacəddin Əbu-İ-Fədail Məhəmməd ibn əl-Hüseyn ibn Abdullah əl-Urməvini, Əbul-Fadl Mahmud ibn Əhməd ibn Məhəmməd əl-Ərdəbilini, İbn Sinanın şagirdi Bəhmənyarı, görkəmli mütəfəkkir və sufi olan Şibəhəddin Suhrəvərdini və b. göstərmək olar. XI-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan poetik məktəbi özünün Nizami Gəncəvi, Əbül Üla Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Məhsəti Gəncəvi və b. sənətkarları ilə məşhur idi. Bu məktəbdə ədəbi sənətlə real həyat arasında bağlılığı, uzlaşmanı təmsil edən, Rudəkiddən başlayaraq Firdovsi və b. şairlər, o cümlədən Qətran Təbrizi tərəfindən inkişaf etdirilən farsdilli şerin Xorasan-Türküstan səpkisindən-üslubundan fərqli olaraq yeni poetik "səbki təmtəraqi" adlı Azərbaycan üslubu yaradıldı. O dövrün görkəmli alimlərindən olan Əfzələddin Xaqaninin şerinin əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də fars dilinin hökmranlıq etdiyi şeir dilinə şairin doğma azərbaycan-türk sözlərini gətirməsidir. Bunlardan şairin "Məra dər parsı foşşi ke quyənd, be torki çərxeşan quyənd ke sənsən" ("farsca mənə söyüş desələr, çərxi fələk onlara türkcə deyər ki, sənsən") misralı məşhur beytində işlədilmiş "sənsən" sözünü, eləcə də özünün şeir "Divan"-ında işlətdiyi su, Tanrı, vuşaq (uşaq), çuxa, qunduz, xatun, sürmə, qara qız, dağ, xan və s. bu kimi sözləri qeyd etmək olar.

XII əsrin ortalarına yaxın yaranan Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin hakimiyyəti dövründə Gəncə və Şirvan poetik məktəbləri artıq ən yüksək inkişaf mərhələsinə yetişmişdir. Atabəylər sarayında fəaliyyət göstərən şairlər Xaqani tərəfindən təməli qoyulan yeni üslublu farsdilli Azərbaycan şerini yüksək sənətkarlıq səviyyəsinə çatdırmağa çalışırdılar. Lakin Xaqani zirvəsinə fəth etmək, Azərbaycan poeziyasını daha yüksək zirvələrə çatdırmaq səadəti Nizami Gəncəviyə nasib oldu. Bu dövrdə mənşəcə türk olan Səlcuq hökmdarlarının, Atabəylərin, Şirvanşahların üstünlük verdikləri fars dili özünün inkişafı və təkmilləşməsində məhz Azərbaycan poetik məktəbinin nümayəndələrinə, xüsusilə dahi Nizami Gəncəviyə borcludur.

Onun "Xəmsəsi" dünya ədəbiyyatının ən dəyərli nümunəsidir. Şair bu əsəri ilə şeir sənətini saraylardan və məddahlıqdan uzaqlaşdırıb, bu gün başa düşdüyümüz mənada bədii ədəbiyyat yaratdı. O, insanı özünün qəhrəmanı edib, onun hiss və həyəcanlarını, duyğu və düşüncələrini, arzu və istəklərini tərənnüm edirdi. Şəxsiyyət, onun həyatı, mahiyyəti, təfəkkür tərzini və fəlsəfəsi Nizami düşündürən, onun poemalarının əsas xəttini təşkil edən mövzular idi. Nizami

əsərlərində sənətkarlıq, forma və məzmun vəhdətdə olub bir-birini tamamlayırdı. Görkəmli söz ustaları Əmir Xosrov Dəhləvini, Hacı Kirmanini, İmadəddin Kirmanini, Əbdürrəhman Camini, Əlişir Nəvəini, Hatifini, Füzulini və b. Nizami məktəbinin davamçıları hesab etmək olar. Bütün yuxanda göstərilənlər, XI-XII əsrlərdə şimalı-cənublu Azərbaycan ərazisində elmin sürətli inkişafını, onun müxtəlif sahələrinə dair onlarla əsərlərin yazıldığını, bu əsərlərin əsasən dövrün elm dili olan ərəb dilində qələmə alındığını, Azərbaycan alimlərinin Yaxın və Orta Şərq müsəlman mədəniyyətinin inkişafında tutduqları əvəzədlməz və əhəmiyyətli mövqelərini açıqlayır. Elmin, mədəniyyətin bu inkişafı ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin və şəhər mədəniyyətinin ümumi yüksəlişi ilə bilavasitə bağlıdır.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycanın ən böyük iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzləri olan Şamaxı, Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Beyləqan, Təbriz, Marağa, Urmiya və b. şəhərlərdə müxtəlif səciyyəli abidələr inşa edildi. Orta əsr Azərbaycan memarlığının inkişafını müəyyənləşdirən 3 əsas üslub istiqamətini əks etdirən Şirvan-Abşeron, Naxçıvan-Marağa və Arran memarlıq məktəbləri də elə bu illərdə təşəkkül tapır. Bu ocaqların üslub istiqamətində lokal cəhətlər, o cümlədən regionun etnik və sosial quruluşu həlledici rol oynayırdı. Əsas tikinti materialı yerli əhəndaşı olan Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbi üçün daha dayanıqlı, sadə və çox vaxt asimmetrik kompozisiyalar, saya memarlıq dekoru səciyyəvi olmuşdur. Daşla kərpicdən birgə yanaşı işlədilməsi ilə tikilən Arran memarlıq abidələri qamətli kompozisiyası, daha zərif ayrıntıları və incə görkəmi ilə Şirvan məktəbi nümunələrindən seçilirdi. Ən yüksək inkişaf mərhələsi Azərbaycan Atabəyləri dövləti dövrünə düşən, əsasən, bişmiş kərpicdən tikilən Naxçıvan-Marağa

məktəbi abidələrinə bir sıra xüsusiyyətlərinin əsas tikinti kütləsi və üzlük örtüyünə ayrılması, üzləmə bloklarının işlədilməsi, gövdənin karkas sxemi, hər yandan fasadlı olmaq, dekorda həndəsi ornamentin üstünlüyü, şirli kərpiclərin işlədilməsi, epigrafinin rolunun artması və s. xasdır.

Bu dövrün abidələrindən Bakının-Qız qalası, Mərdəkan qalası, Şamaxının – Gülüstən qalası, Beyləqanın, Gəncənin, Təbrizin, Marağanın müdafiə divarları, (İçəri şəhərdə Sınıqqala minarəsi, Pir Hüseyn xanəgahı və s.), məqbərələr (Əcəminin

yaratdığı memarlıq abidələri-Mömünə xatun-1186, Yusif ibn Küseyr məqbərəsi-1162, Qoşaminarə-1187, Cümə məscidi və s.), körpülər (Xudafərin (1027), Cuqa və s.), Gəncə qala qapıları- 1063, Şamaxının Sündü kəndində tikilmiş günbəzli məscid-920, Əlincə qalası, Lerikdə Oğlanqala, X əsrdə Ağoğlan çayı sahilində tikilmiş Amaras monastrı özlərinə məxsus üslubları ilə fərqlənirdi. XII əsrdə Naxçıvan memarlıq üslubunda Marağada Göy günbəz, Urmiyada Üç günbəz məscidləri, Culfada sərdəbələr ucaldılmışdı. XI-XII əsrlərdə tətbiqi incəsənətin bir sıra sahələrinin (saxsı qablara bəzak vurulması, parçaların rənglənməsi və naxışlanması, ağac, şüşə və s. emalı, metalə naxış basılması, xalçaçılıq və s.- də) inkişaf səviyyəsi xeyli yüksəlmişdi.

Ümumiyyətlə, XI-XIII əsrlərin əvvəlləri dövrünü Azərbaycan memarlığı tarixində dönüş mərhələsi saymaq olar. Bu dövrün geniş tikinti işləri Azərbaycan memarlığını yeni bina tipləri (qülləvari türbə, mədrəsə), konstruktiv fəndlər (iqliqatlı günbəzlər, mərkəzi dayaqlı tağ örtüyü), memarlıq elementləri (dairəvi minarə, ikiminarəli baştağ), memarlıq bəzəyi vasitələri (həndəsi ornament, şirli kərpic, bloklarla üzləmə) və s. ilə zənginləşdirir.

Müəllif: Elnur Atakişiyev
329 nömrəli tam orta məktəbin
10-cu sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Günel Quluzadə

Azərbaycan Səlcuq imperiyasının tərkibində

Ərəb xilafətindən sonra Qərbi Asiyada yaranan ən geniş ərəzili dövlət birləşməsi olan Səlcuq imperiyasının meydana çıxma, çiçəklənmə və nəhayət, parçalanma dövrləri Yaxın və Orta Şərqi bir çox ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın tarixi taleyində mühüm yer tutur. Bu dövlət birləşməsinin əsası Səlcuq nəslı nümayəndələrinin başçılıq etdikləri oğuz və başqa türk tayfalarının işğalçı yürüşləri ilə qoyulmuşdu. Səlcuq yürüşləri prosesinin lap əvvəlindən başlayaraq çoxsaylı dəstələr Azərbaycana göndərilmiş, XI əsrin 40-cı illərinin 2-ci yarısında ölkənin cənub vilayətləri türk qəbilələrinin məskəninə çevrilmişdi. Buradan həmin qəbilələr ölkənin şimal vilayətlərinə və Cənubi Qafqazın qalan hissələrinə köç edirdi. Müstəqil hərəkət edən belə dəstələrin başında tapşırmaq almış səlcuq mülkləri dururdu.

Belə ki, İbrahim Yinal Cibələ (Həmədan – İsfahan rayonu) Qutulmuş və Rəsultəkin - Xəzəryanı vilayətlərə, Həsən və Maku-ti isə Azərbaycanın şimal vilayətlərinə doğru hərəkət etdilər. Qutulmuş öz dəstələri ilə birlikdə Şəddadilərin paytaxtı – Gəncəni mühasirəyə almış, lakin burada da müvəffəqiyyət qazana bilməmişdi. Gəncəyə olan bu hücum Şəddadilərin Gəncəni, Şirvanşahların isə Şamaxını möhkəmləndirmələrinə, bu şəhərləri əzəmətli müdafiə divarları ilə əhatə etmələrinə

Əvvəlki Səlcuq imperiyasının xəritəsi

səbəb olmuşdu. Səlcuqların Cənubi Qafqaza hücumları yerli siyasi mühitdə dəyişikliklər törətmiş, hətta Şəddadi əmiri I Şavur Cəfəri əmirlərinin Tiflis yaxınlığındakı qalalarını tutmağa cəhd göstərmişdi. 1050-ci ildə Abbasi xəlifəsi əl – Qaim (1031- 1075) Toğrul bəyin böyük sultan titulunun qanuniliyini təsdiq etdi. Və bununla müsəlman dünyasının nəzərində Səlcuqların işğalçılıq müharibələrinə haqq qazandırdı. 1054-cü ildə bütün İrani tabe edərək, Azərbaycanın cənub torpaqlarında möhkəmlənən Səlcuqlar, Rəvvadi əmirlərini də öz vassallarına çevirirdilər. Elə həmin il Toğrul bəyin Cənubi Qafqaz yürüşü başlandı . Bu yürüşün əsas məqsədi Cənubi Qafqazdakı müsəlman dövlətlərini – Şəddadiləri, Şirvanşahları və

Tiflis Cəfərilər əmirliyini öz tərəfinə çəkmək, onlardan əsas rəqib olan Bizansla gələcək mübarizədə yardımçı kimi istifadə etmək idi.

1060- cı ilin aprelinə Bağdada olan növbəti səfərlərin birindən qayıdandan Toğrul bəy Azərbaycanın mühüm sənətkarlıq -ticarət və hərbi – strateji mərkəzi Təbrizi mühasirəyə aldı. Bir neçə aylıq uğursuz mühasirədən sonra, avqust ayında, sultan Təbriz divarları yanında saldıdığı düşərgəni tərk etdi : onun qış düşənədək burada qalan qoşunu da, nəhayət, bu nəticəsiz

əməliyyatdan əl çəkməli oldu. Təbrizin sahibi, Rəvvadi hökmdarı II Məmlan (1059-1071) Səlcuqlardan olan vassal asılılığı təsdiq etdi. Boynuna düşən xəracın əsas hissəsini ödəyə bilən bu hökmdar, yerdə qalan hissənin əvəzinə öz oğlunu girov verməli idi. Toğrul bəy Azərbaycanın digər mühüm mərkəzi, o zaman Naxçıvanşah Əbu Düləfin idarə etdiyi Naxçıvana yollandı və onun sahibinin Səlcuqları tanımasına nail oldu. 1063-cü ilin yayında sultan qoşunları;

Azərbaycanın Xoy şəhərinə yaxınlaşdılar şəhər əhalisindən 10 min dinar haqq tələb edən Toğrul bəyə cavab olaraq şəhər rəisi Şeyx Yusif şəhərlilərin “kafirlərə” qarşı cihadda iştirak edən yerli qoşununun onlara baha başa gəlməyini bəhanə gətirərək, güclərini yalnız 4 min dinara çatdığını bildirdi. Soltanın cavab olaraq Xoya göndərdiyi dəstə məğlubiyyətlə qayıtdı. Onda, Səlcuqların müttəfiqi Xuzistan əmiri Xəzərşəb ibn Tənkir ibn İyad əl – Kürdi və

soltan sərkərdəsi Savtəkin işə cəlb edilirlər. Şəhər rəisi ilə görüş heç bir nəticə vermir. Xoy və qonşu Səlməsoltan qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınır. Qırx günlük mühasirədən sonra 1063-cü ilin sentyabr ayında Xoy sakinləri aman istəyirlər. Qoşunun başında şəhərə daxil olan Savtəkin 30 min dinar alaraq, xoyluların günahından keçir. 1063-cü ildə Toğrul bəyin ölümündən sonra hakimiyyət Çağrı bəyin oğlu Alp Arslanın əlinə keçdi.

Oğuzların Cənubi Qafqaz və İranda ki mövqelərini möhkəmləndirməsi siyasətini davam etdirən yeni sultan taxt – taca sahib olan kimi Cənubi Qafqaza yürüş etdi. Bu yürüş əsas iki məqsəd güdüdü: Bizansın hücumlarının qarşısını almaq üçün onunla sərhəd xəttini möhkəmlətmək, Azərbaycandakı feodal mülklərinin Səlcuqların vassalı olan sahibləri üzərində təsir gücünü artırmaq . Yürüş 3 istiqamətdə təşkil edilmişdi . Böyük sultanın hacibi sərkərdə Savtəkin Azərbaycandan keçərək, Dərbəndə doğru hərəkət etdi. Şəddadi hökmdarı I Şavur isə 1063 – 1064 –cü illər ərzində 3 dəfə Şirvana basqınlar törədib, böyük qənimətlə geri qayıtmışdı. Səlcuq yürüşünün Naxçıvandan keçən 2-ci istiqaməti gürcülərə doğru tuşlanmışdı. Üçüncü zərbə isə 1064-cü il avqustun 16- da Ani şəhərinin tutulması ilə nəticələndi. Soltan, Şəddadi əmiri I Şavuru bu şəhərdə öz canişini təyin etdi.

1066-cı ildə oğuzlar Şirvan ərazisinə daxil olub, böyük qənimət əldə edilər Şirvanşah I Fəribürzü isə böyük miqdarda təzminat verməyə məcbur etdilər. Həmin ilin noyabr ayında oğuzların başçısı Qaratəkin ikinci dəfə Şirvana yürüş etdi. Bu dəfə onu I Fəribürzün əmisi, taxt- tacı ələ keçirmək istəyən və bu məqsədlə Səlcuqlarla ittifaqa girən Məmlan ibn Yəzid ibn Məhəmməd müşayiət edirdi. Qaratəkin Şirvanşahların paytaxtı Yəzidiyyəni mühasirəyə alır, lakin Şirvanşahın ələ aldığı sultan hacibi, Məmlanı öldürə bildiyi üçün, Qaratəkin böyük qənimətlə Kürü keçərək, Azərbaycanın cənubuna gedir. Alp Arslanın başının Azərbaycanda qarşılığından istifadə edən gürcü hökmdarı IV Baqrat (1027-1072) bu zaman Bərdəyə hücum edərək, rus hücumundan sora az- cox dirçəlməyə başlamış bu şəhəri qarət edir. Lakin çox keçmədən öz təbəəsi və müttəfiqi I Şavurun Gəncədəki sarayında olan Alp Arslan Gürcüstana növbəti yürüş edir. Kartli və Arqvetidə mühüm qalaları ələ keçirərək, Tiflisə daxil olur. Burada hakimiyyətdə olan müsəlman Cəfərilər böyük sultana itaət göstərəcəklərini bildirirlər. Gürcü hökmdarı IV Baqrat

da Səlcuq təbəəliyini qəbul edib, vergi verəcəyinə boyun olur. Qışı Kartlidə keçirən alp Arslan yazbaşı Gəncə və Bərdadən keçərək, Xorasana yola düşür. Soltanın Tiflis və Rustavidəki canişini isə Şəddadi əmiri II Fəzl olur. Səlcuqların qüdrətini real qiymətləndirən Bizans imperatoru IV Diogen oğuzların hərəkətinin qarşısını almaq məqsədilə özünün əsas qoşunları ilə onlara qarşı çıxır. Səlcuqiləri bölgədə olan mühüm strateji məntəqələrdən məhrum etmək üçün o, öz hərbi kampaniyasının son mərhələsində Azərbaycanı tutmağı planlaşdırmışdı. Alp Arslandan sonra səlcuq

taxtı onun oğlu Məlikşahın (1072-1092) əlinə keçdi.

Onun dövründə Səlcuq (Oğuz) imperiyasının hərbi - siyasi qüdrəti ən yüksək zirvəyə çatdı. Yeni sultan öz atasının başladığı yürüşləri müvəffəqiyyətlə başa çatdırıb, onun uğurlarını möhkəmlətdi. Məlikşahın dövründə oğuzlar artıq yalnız qənimət və əsirlərlə kifayətlənmir, mühüm strateji və siyasi məntəqələri ələ keçirməyə çalışırdılar. 1075-ci ildə Məlikşah Şəddadilərin Gəncədəki hakimiyyətinə son qoydu. Səlcuqilərin Gəncədə qalan nümayəndəsi Savtəkin bu şəhəri sultanın ətraf yerləri tabelikdə və nəzarətdə saxlamaq tapşırığını yerinə yetirmək üçün əsas bazaya çevirdi. Gürcü səlnaməsi "Kartlis Tsxovreba"nın məlumatına görə, Gəncədə bu vaxt oğuz sərkərdəsinin ixtiyarında 40 mindən çox adam vardı.

Beləliklə, XI əsrin 70-ci illərinin sonunda bir çox ölkələrlə yanaşı Azərbaycan da böyük Səlcuq imperiyasının tərkibində idi.

Müəllif: Fariz Quluzadə
91 nömrəli orta məktəbin 10-cu
sınıf şagirdi

Elmi rəhbər: Gülbəniz Heydərova

Azərbaycan Atabəylər (Eldənizlər) dövləti

Ətrafda Azərbaycan tarixində, mədəniyyətində və ictimai-iqtisadi inkişafında mühüm, əvəzsiz rol oynayan dövlətlərdən biri də Azərbaycan Atabəylər dövləti olmuşdur.

1092-ci də Sultan Məlik şahın vəfatı ilə uzun və qanlı müharibələrdən zəifləmiş Səlcuq imperiyasının tənəzzül dövrü başlanır. Sultanın ölümündən sonra qızıqan ara müharibələrini Səlcuq imperiyasının tənəzzülünün başlanğıcı saya bilərik.

Tədqiqatçılar Səlcuq hərbi qüvvələrinin özəyini təşkil edən türkmənlər arasında qayda və intizamların olmamasını, ismaililər hərəkətinin törətdiyi təhlükəni Soltan tacı uğrunda hakim sülalənin nümayəndələri arasında gedən qızgın mübarizə ilə bağlı ara müharibələrini siyasi səbəblər kimi qeyd edirlər.

İkinci ən böyük səbəb sosial səbəblərdir. Buraya iqtisadi sahiblər tərəfindən kəndli kütlələrinin istismarının güclənməsini və vergilərin artırılması ilə əlaqədar şəhər sənətkarlarının vəziyyətinin pisləşməsinə aid edirlər.

Bunlardan əlavə, hakim sinfin müxtəlif təbəqələri, xüsusən türk hərbi əyanları ilə yerli məmur əyanları arasında İran mənşəli əyanlar arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsi də tənəzzülün gedişinə təsir göstərmişdir.

Atabəylər (Eldənizlər) dövləti 1136-1225-ci illər

Səlcuq dövlətinin parçalanması ilə bir sıra ucqarlarda Səlcuqların idarə etdiyi Suriya Səlcuqları (1041-1187) və Anadolı Səlcuqları (1077-1307) meydana gəldi.

Böyük Səlcuq imperatorluğunun tənəzzülü dövründə meydana gələn müstəqil Azərbaycan dövlətlərindən biri də Azərbaycan Atabəylərinin idarə etdiyi Eldənizlər dövləti idi. Eldənizlər dövlətinin ərazisi qabaqlar İraq-Səlcuq sultanlığının tərkibinə daxil idi. Böyük Səlcuq imperatorluğunun parçalanması dövründə meydana gələn İraq-Səlcuq sultanlığı (1118-1194) İraq, İran və Güney Azərbay-

can torpaqları daxil olmaqla Güney Qafqazın bir hissəsini əhatə edirdi.

Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin yaranması atabəy Şəmsəddin Eldənizin adı ilə bağlıdır. Bu Azərbaycan hökmdarı çox maraqlı bir həyat yolu keçmişdi.

Əslən qıpçaq olan Eldəniz (M.Şərifli, Eldəgəz kimi) çirkin və çəlisiz olmasına baxmayaraq düşdüyü mühitdən və şəraitdən məharətlə faydalanaraq, görkəmli siyasətçi kimi ucalmışdır.

II Toğrulun hakimiyyəti dövründə (1132-1135) Eldənizin sadiqliyi yüksək qiymətlənir və Sultan Eldənizi azyaşlı oğlu Arslana atabəy təyin edir. Sultan II Toğrulun vəfatından sonra onun dul qadını Məminə xatunla yeni sultan Məsud (1135-1152), Şəmsəddin Eldənizi evləndirir. Məminə xatundan adı naməlum qalan qızı və iki oğlu-Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Müzəffərəddin Osman Qızıl Arslan olmuşdur.

1136-cı ildə Sultan Məsud Arranı atabəy Eldənizə iqta olaraq verdi və o, Bərdəyə öz iqamətgahına yola düşdü. Eldəniz bütün Azərbaycana yiyələndi və bütün xırda əmirlikləri özünə tabe etdirdi.

Şəmsəddin Eldəniz İraq sultanlığı taxtı uğrunda gedən ara müharibələrində iştirak etsə də Azərbaycana gəldikdən sonra heç bir iddiaçının fəal tərəfdarı olmamışdır. Mxitar Qoşun məlumatına görə Eldəniz İran şahlığına sahib oldu, qüdrəti artdı və bütün hakimləri məğlub edib, çoxunu özünə tabe etdi, üsyan etmiş feodalların tərəkmələri (qarapapaqlar) başçılarını məğlubiyətə uğrattı.

Mənbələrdən məlumdur ki, Eldənizin görkəmli döyüşçü və si-

yasətçi olması, Sultan və onun ailəsinə sadiqliyi, əmirlərlə işləri yoluna qoyması bacarığı onu ön sıraya çıxartdı. Süleyman şahın (1152-1160) taxtdan salınıb öldürülməsindən sonra qəsdin təşkilatçıları Eldənizdən oğulluğu Arslan şahı Həmədana taxta çıxartmaq üçün gətirməsini xahiş etdilər. Bu əmirlərin ittifaqının başında qüdrətli və nüfuzlu Şərafəddin Qord-Boz dururdu ki, o da hələ sultan Məsudun mülki olarkən Eldəniz ilə dost idi və hər ikisinin nisbəsi Əl-Məcudi olmuşdur.

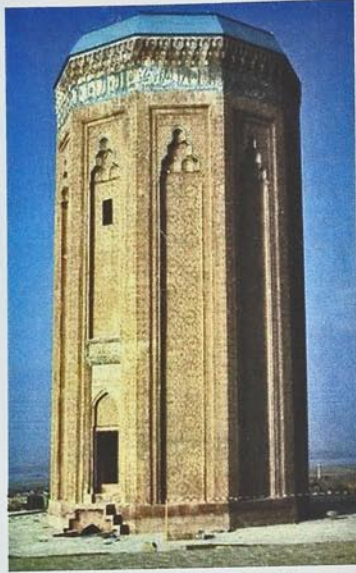
1160-cı ilin noyabr ayında atabəy Eldəniz 20 minlik ordunun başında Arslan şahla Həmədana gəldi. Burada onları dövlətin bütün əyan və əmirləri (Reyin hakimi inancdan başqa) qarşıladılar və tənəəli mərasimdən sonra Arslan şahı tac qoydular. Sultan hakimiyyəti altında olan bütün yerlərdə onun adına xütbə oxundu. Bu gündən Şəmsəddin Eldəniz " Böyük atabəy " (atabəy əl-əzəm) adlanmağa başladı. Onun böyük oğlu və sultanın ana tərəfdən qardaşı Nüsrətəddin Cahan Pəhləvan sultanın əmir-hacibi oldu, ikinci oğlu Müzəffərəddin Osman Qızıl Arslan isə sultan ordusunun ali baş komandanı təyin edildi (əmir-sipahsalar əl-kəbir). Eldəniz özünün bütün əmirlərini dövlətə yüksək vəzifələrə təyin etdi.

Atabəy Şəmsəddin Eldəniz dövlətin müqəddəratının həlledicisi və əsl hakimi idi. Sultan Arslan şah Atabəyin idarəsinin icarçısı idi. Lakin bu hal iri əyalət hakimlərini və Bağdad xəlifəsini qane etmədi. Xəlifə Arslan şahın sultan kimi tanınmasından imtina etdi. Elə bu zaman Eldəniz xəbər tutub 1161-ci ildə şahzadə Mahmudun ordusunu Həmədan yaxınlığında darmadağın etdi və Reyi tutdu. Rey hakimi Arslandan şahdan vassal asılılığı qəbul etdi və öz qızı İnanc xatunu Cahan Pəhləvana verməyə məcbur oldu. Ərdəbil hakimləri də sultanın tərəfinə keçdi. Daha sonra Qəzvin hakimi Arqun məğlub edildi və Qəzvin sultanlığa qatıldı.

Çox keçmədi ki, Eldəniz Ərdəbil və ətraf əyalətləri tutdu, onları öz vəliəhdli Cahan Pəhləvanın mülklərinə qatdı . Bu da Azərbaycan Atabəylər dövlətinin genişlənməsinə gətirib çıxartdı.

1167-ci ildə atabəy Eldəniz "Mosula" elçi göndərərək, sultanın adına xütbə oxutdurmağı tələb etdi. Onlar təbəçilik və itaətlə cavab verdilər: Sultan Arslan şahın adına Mosulda və ətraf vilayətlərdə Diyarbəkirdə, Əl-Cəzirədə xütbə oxundu və sultana hədiyyələr göndərməyə başladılar.

Azərbaycan Atabəylər dövlətində atabəy Şəmsəddin Eldənizin daimi yaşadığı vilayət olan Naxçıvan vilayəti ölkənin paytaxtı idi. Artıq Eldəgəzlər dövləti tam istiqlalyyət əldə etmişdi. Eldəgəzlər Aran

həmçinin İranın qərb hissələrini – İsfahan və Rey olmaqla dövlətin hakimiyyəti altında idi. Arranın müstəqil hakimi olaraq, öz ixtiyarında 50 minlik qoşuna malik idi. Şəmsədin Eldəniz nə inzibati nə də hərbi quruluşda dəyişiklik etmədi. Dövləti İraq Səlcuq dövlətindəki kimi idarə edirdi.

Azərbaycan Atabəylər dövlətinin mövcud olduğu dövrdə onun sərhədlərində o dövrün bir sıra güclü dövlətləri mövcud olmuşdur ki, bunlardan Xarəzmşahları, şimal-qərbdə Gürcüstan dövlətini, cənub-qərbdə isə Misir Əyyubilər sultanlığını qeyd edə bilərik.

1161-ci ildə gürcü çarı III

Georginin başçılığı ilə gürcülərin Azərbaycana hücum baş verir və xeyli əhali qılıncdan keçirilir. Atabəylər üçün güclü rəqib olan Gürcü çarlığı dövrünün çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı. Bir müddətdən sonra gürcülər yenidən Azərbaycana soxuldular və indiki Gəncə şəhərini talan etdilər. Bundan sonra Eldəniz bütün ordusunu toplayaraq Gürcü çarlığına doğru hərəkət etməyə başladı. 1163-cü ildə bütün birləşmiş qüvvələr Gürcüstana doğru irəliləyir və III Georgi ağır məğlubiyyətə uğradıldı. Eldəniz gürcülərə cavab verdikdən sonra oğlu Arslanı Həmədandan çağırırdı, Naxçıvanda birləşən kimi Gəncəyə tərəf yola düşdü. Bunu eşidən Gürcü çarı Atabəyə yalvardı ondan mərhəmət dilədi. Ancaq Böyük atabəy Gürcü çarlığını yenidən ağır məğlubiyyətə uğratdı.

Atabəylər dövləti öz hərbi gücünə, ərazi bütövlüyünə, iqtisadi inkişafına və siyasi qüdrətinə görə imperiya adlanan orta əsr dövlətlərindən biri olmuşdur.

1175-ci ildə Şəmsəddin Eldənizin vəfatı ilə hakimiyyətə oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan gəlir. Onun dövründə dövlət daha da güclənir. Cahan Pəhləvan paytaxtı Naxçıvandan Həmədana köçürür, mərkəzi hakimiyyəti daha da qüvvətləndirir. 1186-cı ildə onun

vəfatı ilə hakimiyyətə qardaşı Qızıl Arslan keçir. 1191-ci ildə Qızıl Arslanın xəlifə ən-Nasirin razılığı ilə özünü sultan elan etməsi Eldənizlərin nüfuzunu daha da artırır. Bütün sultanlar kimi Qızıl Arslan da öz adına qızıl pul kəsdirir. O, Azərbaycanın, Arranın, Həmədanın, İsfahanın, Reyin bütün ətraf vilayətlərinin sahibinə çevrilir. Fars və Xuzistan hakimləri ona vassal kimi tabe idilər. Lakin sultanın xələfləri bu zirvəni əldə saxlaya bilmirlər. Belə ki, Əbubəkr və ardınca atabəy Özbək dövründə Atabəylərin tənəzzülünün qarşısı alınmışdır.

Səlcuq İmperiyasının davamı kimi sayılan Azərbaycan Atabəylər dövlətində sənətkarlıq və ticarət yüksək səviyyədə idi. Mənbələrdən əsaslanaraq şəhərlərdə öyrəndiyimiz dövrdə sənətkar istehsalının vəziyyəti, burada təmsil olunan sınıflar və ictimai təbəqələr arasında birinci yeri miqdarına görə sənətkarlar və kiçik ticarətçilər tuturdu.

Eldənizlər Dövlətinin dövründə mədəniyyətdə də çox böyük nailiyyətlər əldə edilir. Xüsusilə memarlıq sahəsində bir çox yeni abidə və qalalar inşa edilir. Bunlardan Memar Əcəmi tərəfindən XII əsrdə inşa edilən abidələri xüsusilə qeyd edə bilərik.

XII əsrdə Azərbaycanda müstəqil feodal dövlətinin yaranması və bir əsrə yaxın fəaliyyət göstərməsi şəxsiz ki, müsbət hadisə idi. Xarici hücumların dəf edilməsi və ölkə daxilində feodal ara müharibələrinin dayandırılması, əminamanlığın bərqərar edilməsi, məhsuldar qüvvələrin inkişafı və təsərrüfatın bütün sahələrinin canlanmasına, mədəniyyətin çiçəklənməsinə təkan verir

Müəllif: Fərid Məmmədzadə
132-134 nömrəli Təhsil Kompleksinin
8-ci sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Aygün Əfəndiyeva

Monqolların Azərbaycana yürüşləri

Acılarla, qanla, yazılmış tariximizin bir acı səhifəsi də monqolların Azərbaycana yürüşləri dövrüdür. Gəlin indi monqolların Azərbaycanda hakimiyyətdə olduğu dövrə baxaq.

XIII əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiyada güclü hərbi qüdrətə malik olmuş Monqol dövlətinin qonşu ölkələrə yürüşü bu ölkələri təhlükə qarşısında qoydu. Bu zaman Çingiz xan dövləti gücləndirmiş və Monqol dövlətinin nüfuzu artmışdı. Çingiz xanın başçılığı ilə təşkil edilmiş monqol feodal dövləti qonşu vilayətləri zəbt etməyə başlayıb

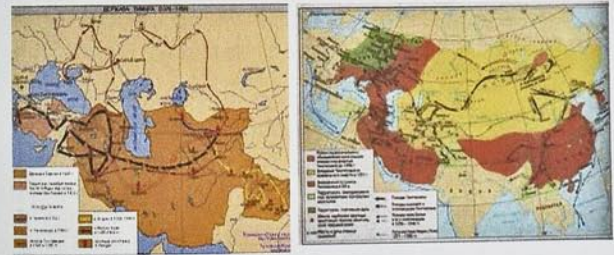

öz ərazilərini genişləndirirdilər. Təşkilati və hərbi cəhətdən möhkəm olan ordu hissələri monqol feodalların qarşısında geniş imkanlar açdı. Qonşu ölkələrdə hökm sürən feodal pərakəndəliyi isə Çingiz xanın işğalçı planlarının həyata keçməsi üçün əlverişli şərait yaratdı.

Monqol yürüşləri ərafəsində Azərbaycanda iqtisadi-siyasi vəziy-

yət olduqca ağır idi. Azərbaycanın şərq sərhədlərində mövcud olan Xarəzmşahlar dövləti zəifləmiş və Azərbaycanın bir hissəsində Atabəylər dövləti, bir hissəsində Şirvanşahlar dövləti, Marağa isə Rəvvadi nəslindən olan Ağsunqurilər sülaləsinin hakimiyyəti altında idi. Bu da təbii ki, monqol yürüşləri üçün əlavə münbit şərait yaradırdı.

Həm də bu zaman Atabəylər dövlətində də hakimiyyət uğrunda mübarizə gedirdi. Bundan istifadə edən Monqollar bura ilk olaraq kəşfiyyət xarakterli yürüş təşkil edirlər. İlk olaraq 1220-ci ildə monqollar Cəbə və Subutayın başçılığı altında Azərbaycana daxil olub Təbrizə çatdılar. Lakin şəhər möhkəm qala divarları ilə əhatə olunduğu üçün onlar fikirləşdilər ki, danışığa üstünlük versələr daha yaxşı olar. Buna görə onlar danışığa girirlər və xərac almaqla şəhəri azad edirlər. Sonra Muğanda qışlayan monqollar daha sonra Gürcüstana hücum edib qələbə qazanandan sonra yenidən Təbrizə hücum edirlər. Bu zaman da şəhər xərac verib təhlükədən azad olur. 1221-ci ildə monqollar Ərdəbilə hücum edib buranı tutub talan edirlər. Daha sonra monqollar yena də Təbrizə hücum edirlər və bu zaman Atabəy Özbək Naxçıvana doğru geri çəkilib. Bu zaman şəhər hakimi Şəmsəddin Tuğrayı şəhəri müdafiə cəhətdən gücləndirdiyi üçün monqollar yena xərac alıb buradan əl çəkirlər. Şamaxı və Beyləqan şəhərləri monqollara qarşı ciddi müqavimət göstərirlər. Lakin 1222-ci ildə Şamaxı şəhəri ələ keçirilir tutulub dağıdılır. Bundan sonra monqollar şimala hücum etsələr də Dərbəndi tuta bilməyəcəklərini anlayıb Azərbaycana tərk edirlər.

Monqol yürüşü yenidən başa çatmış 1225-ci ildə Xarəzmşah Cəlaləddinin Azərbaycana hücumu baş verir. 1225-1231-ci illəri əhatə edən bu yürüş nəticəsində Təbriz şəhəri ələ keçirilir və 1225-ci ildə Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin, 1227-ci ildə Ağsunqurilərin varlığına son qoyulur.

1231-ci ildə Çormağun noyonun başçılığı ilə monqollar yenidən Azərbaycana yürüş edirlər. Bu artıq ikinci yürüş idi. Monqolların bu

yürüşü artıq kəşfiyyat deyil Azərbaycan və ona qonşu ölkələrdə qalıb möhkəmlənmək məqsədi daşıyırdı. Bu zaman əhalinin vəziyyəti acınacaqlı idi. Lakin, yenə də əhali silaha əl ataraq monqollara qarşı mübarizə aparır. Belə şəhərlərdən biri də Marağa idi. Lakin monqollar buranı tuta bildilər. Daha sonra monqollar Təbrizə hücum edirlər və şəhər yenə danışığa girsədə monqollar hiylə ilə şəhərə daxil oldular. Şəhərin ən yaxşı sənətkarlarını qula çevirib paytaxt şəhər olan Qaraqoruma göndərirlər. Sonrakı hədəf isə Gəncə idi. Gəncəni monqollar çox çətinliklə 1235-ci ildə işğal edib Şəmkirə hücum edirlər və buranı da tuturlar. 1239-cu ildə Bakı da tutulduqdan sonra Dərbəndə hücum edib buranı işğal edərək bütün Azərbaycanı tuturlar.

Cənubi Qafqazda möhkəmlənən monqollar tutduqları ərazilərə canişinlər göndərirlər. Yararlı torpaqların hamısı köçəri monqol əyanlarına verilir. Bundan sonra Monqol sarayında feodallar arasında daxili çəkişmələr olur. Feodallarda müstəqillik meyli güclənirdi. Ali monqol xaqanı yeni yürüş üçün əmr verdi. Hülakü xanın başçılıq etdiyi bu yürüş nəticəsində 1256-cı ildə Azərbaycanı yenidən tabe edirlər. 1258-ci ildə Bağdad xilafətinin varlığına son qoyan Hülakülər öz dövlətlərini yaratdılar. Bu dövlət bir əsr ərzində Azərbaycanı idarə etdi. Bütün mənfi cəhətlərinə baxmayaraq Hülakü dövləti tərkibində olduğumuz dövrdə iqtisadi həyat nisbətən canlandı. Bunun əsas səbəbi

Hülakülər dövlətinin məhz Azərbaycandan idarə olunması idi. Lakin Hülakülər burada ağalığ etdiyi üçün Qızıl Ordu xanları ilə Hülakü dövləti arasında tez-tez müharibələr gedirdi. 1357-ci ildə Qızıl Orda xanı Canı bəy buraya gələrək Hülakülərin hakimiyyətinə son qoyur. Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək uğrunda mübarizələr yenə də davam edir.

Müəllif: İsayeva Zümrüd
51 nömrəli orta məktəbin
8-ci sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Firuzə Məmmədova

Qaraqoyunlu dövləti

Azərbaycan tarixində mühüm rol oynamış və xalqımızın təşəkkülündə yaxından iştirak etmiş tayfalardan biri də Qaraqoyunlular olmuşdur. Oğuz tayfaları olan baharlıların idarə etdiyi Qaraqoyunlu tayfasının adı həmin tayfanın totemi sayılan "qara qoçla" bağlıdır. Tarixi mənbələrdə Qaraqoyunluların VI əsrin sonlarında Azərbaycanda məskunlaşması göstərilir. İlk oğuz-türk axınları zamanı ölkəmizə gələn Baharlı tayfasının mərkəzi vilayəti Van gölündən şimalda yerləşən Ərçiş olmuşdu. Monqol işğalları dövründə isə yerini dəyişməyə məcbur olan qaraqoyunlular Kiçik Asiyanın digər yerləri, İraq və Suriyada məskunlaşmışdılar. Şərqi Anadoluda bəylik yaratmış qaraqoyunlu Bayram Xoca Cəlarilərin Sultani Üveysin sarayında nüfuzlu əmirilərindən biri idi.

Bayram Xocanın oğlu Qara Məhəmməd bəyliyi daha da gücləndirdi və mərkəzi Van olmaqla Qaraqoyunlu tayfa ittifaqının əsasını qoydu. 1387-ci ildə Əmir Teymur Qaraqoyunlular üzərinə hücum etdi. Qara Məhəmməd onun qüvələrini Çapaqçur döyüşündə məğlub etdi. Əmir Teymur geri çəkilib İrana dönməyə məcbur oldu. Qara Məhəmmədin ölümündən sonra oğlu Qara Yusif hakimiyyət başına keçdi. Atasının mübarizəsini davam etdirən

Qara Yusif Van şəhərinə hücum edən Teymurlərlə döyüş girdi. Teymuri qoşunu 1392-ci ildə Qaraqoyunluları məğlub edərək Vanı ələ keçirdi. Bu hadisədən sonra Qara Yusif Cələri Sultan Əhmədlə yaxınlaşdı. Nəticədə 1394-ci ildə Bağdad yaxınlığında Qaraqoyunlu və Cəlarilərin birləşmiş qüvələri ilə Teymurlər arasında döyüş oldu. Döyüş birləşmiş müttəfiqlərin məğlubiyyəti ilə başa çatdı.

Bu məğlubiyyət Qaraqoyunlu tayfa ittifaqın zəiflətdi və 1395-ci ildə bu ittifaq dağıldı.

Qara Yusif tezliklə Teymur əleyhinə ittifaq yaratmaq məqsədi ilə Cələri Sultan Əhmədlə birlikdə Misirə getdi. Əmir Teymurun əmri ilə onlar Misirdə həbs edilib zindana salındılar. Teymurun ölümündən sonra azad olan mütəfiqlər birgə mübarizə aparmağa başladılar. Onlar 1406-cı ildə Bağdadı ələ keçirdikdən sonra Təbrizə doğru irəlilədilər. Teymurlərin müqavimətinə rast gələn Qara Yusif onları tezliklə Şənbi-Qazan döyüşündə məğlub etdi. 1408-ci

ildə Sərdrud adlı yerdə Qara Yusifin qüvvələri Teymurləri yenidən məğlub etdi.

Bununla Azərbaycanın cənubu Qaraqoyunluların əlinə keçdi. Beləliklə, Teymurlər işğal etdikləri Azərbaycan torpaqlarından qovuldular. Qara Yusifin uğurları və nüfuzunun artması Cələri Sultan Əhmədlə münasibətini korladı. 1410-cu il Təbriz yaxınlığındakı Şənbi-Qazan adlı döyüşdə keçmiş müttəfiqi Sultan Əhmədi məğlub edən Qara Yusif hakimiyyəti bütünlüklə ələ aldı.

Azərbaycanın Kürdə cənubdakı torpaqları, Anadolunun şərq vilayətləri, İran və Ərəb İraqı daxil olmaqla böyük bir ərazidə Qaraqoyunlu dövləti yarandı. Təbriz şəhəri dövlətin paytaxtı oldu.

Qara Yusif oğlu Pirbu-dağı sultan elan etdi. Pirbu-dağ qanuni hökmdar olsa da, ölkənin ali idarəçiliyini Qara Yusif öz üzərinə götürdü.

Qara Yusifin bütün Azərbaycanı birləşdirmək cəhdi.

Qara Yusif bütün Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlət halında birləşdirmək məqsədilə diqqəti Şirvana yönəltdi. Qarabağa gələrək I İbrahimi tabe olmağa çağırdı. Şirvanşahlar müstəqilliyini itirmək istəməyib mübarizəyə başladı. 1412-ci ildə Kür sahilindəki döyüşdə Şirvanşah I İbrahim və onun müttəfiqləri məğlub olaraq əsir düşdülər. Bac alaraq I İbrahimi azadlığa buraxan Qara Yusif Şirvanşahları özündən asılı vəziyyətə saldı. I İbrahimdən sonra Şirvanda taxta çıxan I Xəlilullah Qaraqoyunluların hakimiyyətini tanımadı. O, Teymuri Şahruxla ittifaqa girərək Qaraqoyunlulara qarşı mübarizəyə başladı. Qara Yusifin vəfatından əvvəl Azərbaycanı siyasi vəziyyəti dəyişdi.

Cahan şahın hakimiyyət dövrü

Cahan şah Şahruxun ölümündən sonra dövləti müstəqil idarə etməyə başladı və o, mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəməyən yarımköçmə əmirlərə qarşı mübarizədə oturaq əhaliyə və iri tacirlərə arxalanaraq xeyli uğur əldə etdi. Cahanşah yeni ərazilər ələ keçirmək planlarını həyata keçirmək üçün hərbi islahatlar keçirdi və orduda möhkəm intizam yaratdı. Lakin ağır vergi kəndlilərin narazılığına və çıxışına səbəb oldu.

Cahan şah Temurilər dövlətində taxt-tac uğrunda mübarizədən istifadə etdi. Əcəm İraqını, eləcə də Qərbi və Şərqi İrani ələ keçirərək yürüşü davam etdirib Herata daxil oldu.

Onun Herat yürüşündən istifadə edən oğlanları qiyam qaldırdılar. Temurilərlə barışıq müqaviləsi bağlayıb təminat almaqla Azərbaycana qayıdan Cahan şah qiyamları yatırdı.

Cahan şah Qaraqoyunlu dövlətində sabitlik yaratmaq istəsədə daxili çəkişmələr nəticəsində ölkə zəifləyirdi. Vəziyyətdən istifadə edən Ağqoyunlular hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda mübarizədə fəallaşdılar. 1467-ci il Muş döyüşündə Ağqoyunlular tərəfindən məğlub edilən Qaraqoyunlu dövləti 1468-ci ildə süquta uğrayır.

Müəllif: Səyyad Əzizov

163 nömrəli orta məktəbin

9-cu sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Ramil Tanrıverdi

Ağqoyunlu dövləti

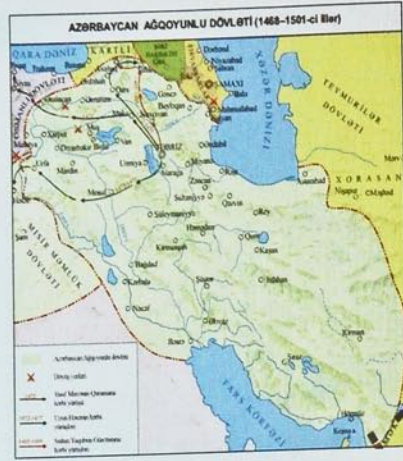
XIV əsrin sonunda Oğuz türkləri olan Ağqoyunlu tayfa ittifaqının başçısı Bayandur nəslindən Pəhləvan bəy (1370-1388) idi. Qara Yuluq Osman bəy (1394-1434) isə mərkəzi Diyarbəkir olan Ağqoyunlu bəyliyiinin əsasını qoymuş və adına pul kəsdirmişdi. Ondən sonra bəyliyə Əli bəy və onun övlədləri Cahangir Mirzə, 1453-cü ildən isə Uzun Həsən başçılıq etmişdilər.

1467-ci il Muş döyüşündə Qaraqoyunluların məğlub edilməsi ilə Bağdada qədər olan geniş ərazi Ağqoyunluların əlinə keçdi. 1468-ci ildə Uzun Həsən Azərbaycanın cənubunu və Qarabağı müqavimətsiz tutdu. Uzun Həsən 1468-ci ildə Ağqoyunlu dövlətinin əsasını qoydu. Dövlətin paytaxtı Təbriz oldu.

Cahanşahın ölüm xəbərini alan Teymuri Əbu Səid Qaraqoyunluların müdafiə adı altında Azərbaycana qoşun çəkdi. Uzun Həsən yeni düşmənlə mübarizə aparmaq üçün Şirvanşah Fərrux Yasar (1462-1500) və Ərdəbil hakimi Şeyx Heydər Səfəvi ilə ittifaqa girdi. Mütəfiqlər Əbu Səidi iqtisadi mühasirəyə aldılar. Belə ki, Şirvanşah onu ərzaqla təmin etmədi. 1468-1469-cu ilin qışında Əbu Səid sülh təklif etdi. Sülhü qəbul etməyən Uzun Həsən hücumla keçərək, Teymurilər üzərində qələbə qazandı.

Ağqoyunlu dövləti özünün ən güdrətli çağlarında Kürdən cənubdakı Azərbaycan torpaqlarını, Qərbi İrani, İraqı, Şərqi Gürcüstanı və s. əraziləri əhatə edirdi. Dövlətin daxili siyasətində oturaq feodallar, ali müsəlman ruhaniləri, köçəri hərbi əyanlar mühüm rol oynayırdılar. Əhalidən toplanan vergilər, Avropa ölkələri ilə ticarətdən götürülən gəlir, Ağqoyunlu dövlət xəzinəsinin əsas mənbəyi idi.

Uzun Həsən vergi işini nizama salmaq üçün "Qanunnamə" ver-

mişdi. Onun vergi islahatı nəticəsində əkinçilik təsərrüfatında vəziyyət nisbətən yaxşılaşdı, vergilər azaldıldı. O, dövləti möhkəmləndirmək üçün nizami ordu yaratdı, odlu silah istehsalına təşəbbüs etdi və feodalların müqavimətini qırdı. Bütün bunlara baxmayaraq, Uzun Həsən də bütün Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən vahid dövlət yarada bilmədi.

Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasəti.

Ağqoyunlu dövləti Avropa ilə daha geniş əlaqə yaratmış ilk Azərbaycan dövləti idi. Qərb ölkələri ilə belə geniş əlaqələr saxlamaqda Uzun Həsənin Avropa siyasətində əsas məqsədi Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrini, ilk növbədə ipək ticarətini səhmana salmaqdan və ordunu müasir odlu silahlarla təchiz etməkdən ibarət idi. O, Azərbaycanda topçuluğu inkişaf etdirmək üçün ölkəyə Avropa ölkələrindən artilleriya mütəxəssislərini dəvət etmək istəyirdi.

Ağqoyunluların xarici siyasətində əsas istiqaməti Osmanlı imperiyası ilə münasibətlər təşkil edirdi. Sultan II Mehmet Fateh Azərbaycan ipəyinin daşındığı Avropa - Şərq ticarətində vasitəçiliyin Osmanlı dövlətinə keçməsinə çalışırdı. Bu ipəyin hesabına Bursa və İstanbulda toxuculuq inkişaf edirdi. II Mehmet tərəfindən Kiçik Asiyanın şərqinin tutulması Ağqoyunlu dövləti üçün ciddi təhlükə törətdi. Münasibətlərin kəskinləşməsində Trabzon məsələsi də az rol oynamadı. Uzun Həsən Kiçik Asiyanın şimal-şərqində yerləşən yunan Trabzon imperiyasının (1204-1461) imperatoru IV İohanın qızı Feodora (Dəspinə) ilə evlənmişdi. Ağqoyunlular Trabzona öz mülkləri kimi baxırdı. Trabzon Ağqoyunlu tacirlərinin Qara dənizə yeganə çıxış yolu idi. Buna görə II Mehmet Ağqoyunlu ilə müharibəyə Trabzon üzərinə hücumla başladı. Uzun Həsən Trabzonun müdafiəsinə qalxdı. 1461-ci ildə Trabzona hücumu keçən osmanlılarla Ağqoyunlular arasında ilk döyüş Qoyluhisar adlanan yerdə oldu. Osmanlı qoşununa ağır zərbə

vuran Uzun Həsən anası Sara xatını II Mehmetlə danışıqlara göndərdi. Bu zaman onun iki məqsədi vardı:

1. II Mehmeti Ağqoyunlular üzərinə hücum fikrindən daşındırmaq; çünki Ağqoyunlu dövləti Osmanlı dövləti ilə uzunmüddətli savaş üçün kifayət qədər gücə malik deyildi. Digər tərəfdən, arxadan Qaraqoyunluların və Teymurilərin hücumu gözlənilirdi.

2. II Mehmeti Trabzona hücum fikrindən döndərmək.

Sultan öz düşərgəsində - Bolqar dağında Sara xatını hörmətlə qarşıladı. Onlar bir-birinə "Ana" - "oğul" deyə müraciət etdilər. Sara xatın birinci vəzifənin öhdəsindən gəlsə də, ikinci vəzifəsini yerinə yetirə bilmədi. II Mehmet Ağqoyunlu elçilərini də özü ilə götürüb Trabzona hücum etdi. 30 günlük mühasirədən sonra 1461-ci il avqustun 15-də Trabzon tutuldu. Bundan sonra Sara xatın Trabzon xəzinəsindən öz gəlini Dəspinə xatına çatması payı alıb geri qayıtdı. Onunla birlikdə II Mehmetin elçiləri də 1461-ci ildə bağlanmış Yassıçəmən sülhünü təzələmək üçün Ağqoyunlu sarayına gəldilər. Trabzonun osmanlılar tərəfindən fəthi ilə Ağqoyunlular öz müttəfiqini və Qara dənizə yeganə çıxış yolunu itirdilər. Qara dəniz sahillərində məskunlaşmış Genuya tacirləri ilə əlaqə kəsildi. Bu hadisə həmçinin Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərini də kəskin şəkildə pisləşdirdi.

Avropa ölkələri ilə münasibətlər.

Uzun Həsən Osmanlı dövlətinə zərbə endirmək üçün Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələr yaratmağa başladı. Osmanlılar Azərbaycanın Avropa ticarətinə mane olurdu. Avropanın xristian dövlətləri Osmanlı dövləti ilə bağlı "arxadan zərbə vurmaq" siyasəti yeridir, əslində Uzun Həsəndən Osmanlıya qarşı istifadə edirdilər. Uzun Həsən Qaraman bəyliyi, Kipr, Rodos kimi xırda dövlətlərlə və Venesiya respublikası ilə ittifaqa girmişdi.

1475-ci ildə isə rus knyazı III İvan Qızıl Ordu xanı Əhmədə qarşı ittifaq bağlamaq üçün Marko Rosso adlı elçisini Uzun Həsənin yanına

Ağqoyunlu əsgərinin zirəhi

göndərdi. Uzun Həsənin başı daxili iğtişəşləri yatırmağa qarışdığından bu məsələyə əhəmiyyət vermədi. Həm də bir qədər əvvəl Əhməd xanın elçisi Uzun Həsənin yanına gəlib Qızıl Ordunun cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyinə dair ondan təminat almışdı.

1472-ci ildə Ağqoyunlu dövləti ilə Venesiya respublikası arasında Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi ittifaq bağlanmışdı. Bu koalisiya planına uyğun olaraq 1472-ci ilin yazında Ağqoyunlu ordusu osmanlılara qalib gələrək Aralıq dənizi sahilinə çıxdılar. Lakin Venesiyanın vəd etdiyi odlu silah və artilleriya mütəxəssislərini gətirəcək gəmilər gəlib çıxmadı. Çünki Venesiya bu zaman Osmanlıdan ticarət imtiyazları almaq üçün gizli danışıqlara başlamışdı. Şahzadə Mustafanın başçılıq etdiyi 60 minlik Osmanlı qoşunu Ağqoyunlu ordusunu Beyşehir yaxınlığında məğlubiyyətə uğrattı. 1473-cü ilin baharında Osmanlı ilə Ağqoyunlular arasında hərbi əməliyyatlar yenidən başladı. 1473-cü il avqustun 1-də Fərat çayı sahilində baş vermiş Malatya döyüşündə Uzun Həsən qalib gələrək Osmanlı sultanı II Mehmetin sülh təklifini qəbul etmədi. 1473-cü il avqustun 11-də Otluqbəli (Tərcan) döyüşündə Uzun Həsən odlu silahlarla təchiz olunmuş osmanlılar tərəfindən məğlub edildi. Bu döyüşdə Osmanlı yeniçəri alayları (yeni qoşun-nizami piyadalar) xüsusilə fərqləndilər. Tarixi mənbələrdə yazıldığı kimi, Ağqoyunlular müharibədə son nəticədə ona görə məğlub oldular ki, "onlar belə top-tüfəng davası" görməmişdilər. Avropa ölkələri Osmanlı üzərinə hücumə keçmədi. Venesiya verdiyi vədləri yerinə yetirmədi. Uzun Həsən Osmanlıya qarşı mübarizə apararı Mısır və Suriya qüvvələrindən istifadə edə bilmədi. 1472-1473-cü illər müharibəsində Ağqoyunlular məğlub olsa da, II Mehmetin Şərqlə bağlı işğalçılıq planları pozuldu.

Ağqoyunlu dövləti XV əsrin son rübündə.

1474-cü ildə Uzun Həsən oğlu Uğurlu Məhəmmədin Şirazda qaldırıldığı qiyamı yatırdı. Uğurlu Məhəmməd İstanbula qaçdı. Sultan II Mehmet qızını ona əvəz verib Azərbaycan-Türkiyə sərhədindəki Sivas hakim təyin etdi. Uzun Həsən oğlunu ələ keçirib edam etdirdi. II Mehmet isə qızını və nəvəsi Əhmədi İstanbula apardı. Uzun Həsən osmanlılara qarşı müharibədə Ağqoyunlulara kömək etmədiyi üçün 1474-1477-ci illərdə Gürcüstana yürüş edərək qalib gəldi. Bağlanan sülhə görə, Tiflis də daxil olmaqla, Şərqi Gürcüstan Ağqoyunlu dövlətinin hakimiyyəti altına düşdü. 1478-ci ildə Uzun Həsənin ölümündən sonra oğlu Yaqub taxta çıxdı. Atasının siyasətini davam etdirən

sultan Yaqub Şirvanşahlarla daha da yaxınlaşıb qohum oldu. Digər tərəfdən, Ərdəbil hakimləri ilə münasibətlər pisləşdi. Yaqub Mirzənin (1478-1490) ölümündən sonra taxta çıxan oğlu Baysunqur 1492-ci ildə Rüstəm Mirzə tərəfindən Bərdə yaxınlığında məğlubiyyətə uğradıldı və Rüstəm taxta (1492-1497) çıxdı. Şirvanşah Fərrux Yasardan kömək alsada, Baysunqur Əhər döyüşündə (1493) məğlub edilib, öldürüldü. Rüstəm padşah ən çox soyurqal torpağı paylayan hökmdar kimi tanınmışdı. O, 1497-ci ildə Uğurlu Məhəmmədin oğlu Gödək Əhməd tərəfindən taxtdan salındı. Gödək Əhməd islahat keçirərək irsi soyurqalları və şəriətə uyğun olmayan 20-ədək vergi və mükəlləfiyyət ləğv etdi. Onun siyasətindən narazı qalan əyanlar Əhmədi taxtdan saldılar. Taxt-tac uğrunda iki əmioğlu - Əlvənd və Murad arasında çəkişmə başladı. 1500-cü ildə onların arasında Əbhər sazişi bağlandı. Sazişə görə, Qızılzənən çayı sərhəd olmaqla Azərbaycanın Kürdən cənubdakı torpaqları və Qarabağ Əlvəndə, Ərəb İraqı, Fars, Kirman isə Murada çatdı. Bu parçalanma Ağqoyunlu dövlətinin hərbi-siyasi qüdrətini sarsıtdı və süqutunu sürətləndirdi.

Ağqoyunlu dövlətinin birinci qoluna 1501-ci ildə, ikinci qoluna isə 1503-cü ildə Səfəvilər tərəfindən son qoyuldu

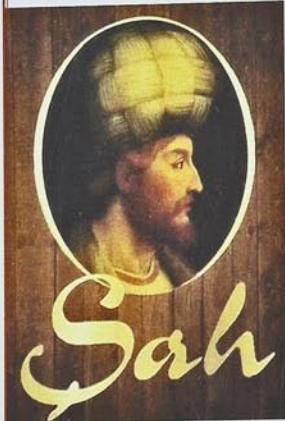
Müəllif: Emil Rüstəmli
Bakı şəhər 7 nömrəli tam orta məktəbin
10-cu sinif şagirdi

Elmi Rəhbər: Yegana Bağirova

Şah İsmayıl Xətai və Səfəvilər dövləti

Həyatı. Görkəmli dövlət xadimi, təriqət başçısı, qüdrətli sərkərdə Şah İsmayıl Xətai 1487-ci ilin iyun ayının 23-də Ərdəbil şəhərində dini-siyasi xadim – təriqət başçısı Şeyx Səfəddinin nəsilində, Səfəvi ailəsində anadan olmuşdur. Onlar nəsil etibarəti ilə Ərdəbil hakimiyyətinin qurucusu və hakimləri olmuşlar. Babası Şeyx Cüneyd, atası Şeyx Heydər uzun illər sözü gedən hakimiyyəti uğurla idarə etmişlər. Anası Ağqoyunlu imperatorluğunun qurucusu Sultan Uzun Həsənin qızı Aləmşah Həlīmə bəyimdir. Bu Ağqoyunlu Uzun Həsən ilə Səfəvilərin ilk qohumluğu deyildi. Bundan öncə İsmayılın Babası Şeyx Cüneyd Uzun Həsənin bacısı Xədicə bəyim ilə evlənmişdi.

Son dərəcə qorxmaz və cəsur bir şəxs olan Şeyx Heydər Şirvana etdiyi bir sıra uğurlu yürüşlərdən sonra narahat olan Ağqoyunlu Sultan Yaqub Şirvanşahlarla ittifaqa girərək 1488-ci ildə Şeyx Heydəri məğlub etmişdir. Şeyx Heydərin arvadı və uşaqları, o cümlədən iki yaşlı İsmayıl Şirazda yerləşən «İstəxr» qalasına dörd il yarım dustaq edildikdən sonra Ağqoyunlu taxtında gedən siyasi proseslərə bağlı olaraq özünə

dayaq yaratmaq məqsədi ilə Rüstəm Mirzə onları azad edib Ərdəbilə yola salmışdır. Lakin az sonra o, Şeyx Heydərin oğlanlarının şöhrətindən qorxaraq, onların arxasınca 5 minlik süvari ordu göndərir.

Bu döyüş 1494-cü ildə Ərdəbil yaxınlığında Şəməsi adlı yerdə baş tutdu. İsmayılın böyük qardaşı Sultanəli döyüşdən bir az öncə İsmayılı Səfəvi təriqətinin başçısı təyin edib Ərdəbilə göndərdi. Döyüşdə məğlub olan qızılbaşlar xeyli itgi vermələrinə baxmayaraq İsmayılın qaçmasına nail ola bildilər.

Qızılbaş adı Şeyx Heydərin Ərdəbil hakimiyyəti zamanında müridləri tərəfindən taxılan papaqdan alır. Papağın üzərində 12 imamın simgəsi olaraq 12 qırmızı xətt keçirdi. Qədim türklər qırmızı rəngə qızıl deyirdi. Məhs buna görə bu ad verilmişdi.

Səfəvi dövlətinin yaranması

İsmayıl böyük çətinliklə də olsa Gilana – Lahicana gedərək orada altı il Şəmsəddin Lahicidən ərəb, fars dillərini və Quran oxumağı öyrənmişdir.

1499-cu ilin avqust ayında 13 yaşlı İsmayıl 70 nəfərlik bir dəstə ilə Lahicandan Ərdəbilə yola düşür. Yolda ustacılıq, şamlı, zülqədər, əfşar, qacar və b. tayfalar onun ətrafında birləşərək yeddi min nəfərlik ordu yaradırlar. Bundan sonra İsmayıl aşağıdakı istiqamətə hərəkət edir.

İsmayıl Ərzincandan Şirvana doğru hərəkət edir. İsmayılın Şirvana hücumu təsadüfi deyildi. Çünki, o Təbrizə hücum etsəydi birlikdə üç rəqiblə: Fərrux Yasar, Əlvənd və Murad Mirzə ilə vuruşmalı olacaqdı.

Bu səbəbdən İsmayıl ilk həmləni Fərrux Yasara qarşı edir. 1500-cü ildə Gülüstan qalası yaxınlığında Cabanı adlanan yerdə Şirvanşah Fərrux Yasar ilə vuruşmada İsmayıl qalib gəldi. Daha sonra 1501-ci ildə İsmayıl Bakını tutur. 1501-ci ildə Şəhur düzündə Ağqoyunlu Əlvənd Mirzəni məğlub edərək Təbrizə daxil oldu. Özünü Şah elan edib, I Şah İsmayıl adı ilə taxta çıxır. Beləliklə Azərbaycanın birləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaranır.

İsmayıl Ağqoyunlunun II qolunu ləğv etmək qərarına gəlir. İsmayıl Ağqoyunlu hökmdarı Murad Mirzəyə aralarındakı qohumluq əlaqələrini səbəb göstərərək sülh yolu ilə tabe olmasını təklif edir. Təklifi qəbul etməyən Murad Mirzə 1503-cü ildə Həmədan yaxınlığında Almaqlağı adlı yerdə döyüşdə İsmayılı məğlub olur. Beləliklə Ağqoyunlu dövləti süquta uğrayır.

İsmayılın yaratdığı dövlət onun mənsub olduğu sülalənin adı ilə «Dövlət-i Səfəviyyə» yəni Səfəvi dövləti adlanmışdır. Dövlətin

idarəsində azərbaycanlı qızılbaşlar, orduda azərbaycanlı komandanlar iştirak edirdi. Orduda, diplomatik yazışmalarda, şah sarayında Azərbaycan dilindən istifadə edilirdi. Bu da əslində dövlət dili statusu demək idi. Bu tarixdə ilk dəfə olaraq I Şah İsmayıl tərəfindən həyata keçirildi. Bu da Şah İsmayılın tarixin saxta mənbələrinin dediyi kimi fars yox, azərbaycanlı olduğunu göstərən faktır.

İsmayılın sonrakı hədəfi isə Səfəvi dövlətindən şərqdə yerləşən Şeybani xanın özbək dövlətini öz sərhədlərinə geri püskürtmək idi. İsmayılın Kiçik Asiyada keçirdiyi hərbi əməliyyatlardan istifadə edən Şeybani xanı Xorasanı işğal edir. Buna cavab olaraq İsmayıl 1510-cu il Mərv döyüşündə hərbi taktika işlədərək Xorasanı Səfəvi dövlətinin tərkibinə qatır. Beləliklə onun ərazisi təxminən 3 mln. km² olmuşdur.

İsmayılın sonrakı hədəfi isə Səfəvi dövlətindən şərqdə yerləşən Şeybani xanın özbək dövlətini öz sərhədlərinə geri püskürtmək idi. İsmayılın Kiçik Asiyada keçirdiyi hərbi əməliyyatlardan istifadə edən Şeybani xanı Xorasanı işğal edir. Buna cavab olaraq İsmayıl 1510-cu il Mərv döyüşündə hərbi taktika işlədərək Xorasanı Səfəvi dövlətinin tərkibinə qatır. Beləliklə onun ərazisi təxminən 3 mln. km² olmuşdur.

Osmanlı ilə münasibətlər

1504-cü ildə Şah İsmayılın yaratmış olduğu dövlət Osmanlı Sultanı II Beyazid tərəfindən tanınır. İsmayılın Beyazid arasında münasibətlər normal idi. İsmayıl Beyazidə «ata», O, isə qarşılığında oğul deyər müraciət etmişdir. İsmayıl yaxşı anlayırdı ki, nə vaxtsa Səfəvi ilə Osmanlı arasında şiddətli müharibə olacaqdır.

Bu səbəbə görə də İsmayıl Şeybani xanı məğlub etdikdən sonra 1512-ci ildə Qarahisar və Malatiya şəhərlərinə yiyələndi.

Osmanlı ilə münasibətlərin kəskinləşməsi I Sultan Səlimin dövrünə təsadüf edir. Hər iki hökmdarın hansı səbəbə bir-biri ilə münaqişə aparıldığı dəqiq bilinməsə də, iki səbəb özünü göstərir:

- ❑ Məhəmməd xan Ustaclı İsmayılın əmri ilə Diyarbəkir şəhərini tutması və Səlimə təhqiramiz məktub yazması.
- ❑ Səlimin Osmanlıda yaşayan 7 yaşdan 70 yaşa qədər 70 minə yaxın şiə əhalisini edam etməsi. Müsəlman qanının tökülməsinə istəməyən Şah İsmayıl xeyli müddət Səlimi müharibə fikrindən daşdırmamağa çalışır. Lakin müvəffəq ola bilmir.
- ❑ Mənbələrin məlumatına görə Sultan Səlim Şaha dörd təhqi-

ramiz məktub yazdıqdan sonra Şah İsmayıl ona bu cavabı göndərir:

Mən piri mi haqq bilirəm,
Yoluna qurban oluram,
Dün doğdum bugün ölürəm,
Ölən gəlsin — işlə meydan.

❑ *Türkiyədə işi üzü görün İsgəndər Palanın «Şah və Sultan» əsərində yazdığı kimi Sultanın Şaha fars dilində məktub yazması, Şahın isə ana dilində cavab yazması müəllifin təəccübünə səbəb olmuşdur.

Nəhayət ki, Türk dünyasının 1402-ci il Ankaradakı faciəsi Çaldıranda da təkrarlandı. 1514-cü ilin avqust ayının 23-də Səfəvilərlə Osmanlılar arasında baş vermiş Çaldıran döyüşündə Səfəvilər aşağıdakı səbəblərdən məğlub olur.

- ✓ İsmayılın özünə həddindən artıq əminliyi;
- ✓ Osmanlıların kəmiyyət və keyfiyyətə (yəni 300 artilleriya topu ilə təmin olunmuş avropasayağı) ordusunun Səfəvilərdən dəfələrlə üstün olması;

✓ İsmayılın verilən məsləhətlərə gənc hökmdarın qulaq asmaması

Rəvayətə görə döyüşdə məğlub olan İsmayıl qəzəblənərək qılıncı ilə topun lüləsinə zərbə endirir. Zərbənin təsiri ilə topun lüləsi sınır. Bunu eşidən Sultan həmin qılıncı gətizdirir və zərbə ilə topun lüləsinə vurur. Lakin topun lüləsi heç bir şey olmamış kimi yerində qalır. Belə olduqda Sultan İsmayıl mənə başqa qılınc verib, bu, həmin qılınc deyil demişdir. İsmayıl da öz cavabında «Qılıncı həmin qılıncdır, təəssüf ki, qol həmin qol deyil» - demişdir.

I Şah İsmayıldan sonra hakimiyyətə I Təhmasib gəldi. O, Osmanlılarla müharibəni davam etməklə yanaşı Şirvanşahlar dövləti və Şəki hakimliyini də tabe etdi. Həmçinin Təhmasibin dövründə Amasya müqaviləsi ilə Səfəvi-osmanlı müharibəsinin ilk mərhələsi başa çatdı.

I Təhmasibdən sonra hakimiyyətə gələn II İsmayıl sadəcə 1 il sonra sui-qəsd nəticəsində öldürül-

dü. Hakimiyyət uğrundakı mübarizədən sonra Məhəmməd Xudabəndə hakimiyyətə gəldi. Onun dövründə dövlət zəiflədi.

Səfəvi dövlətindəki qarışıqlıqdan istifadə edən sultan III Murad 1578-ci ildə Amasya müqaviləsinin şərtlərini pozaraq Səfəvilər üzərinə yürüş edir. Bununla Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin II mərhələsi başlayır.

Bir neçə cəbhədə eyni zamanda müharibə etməyə məcbur olan Səfəvilərin daxili siyasəti də yolunda deyildi. Bu cür şəraitdə saray çevrilişi baş verdi və şah I Abbas hakimiyyətə gəldi. Onun hakimiyyət illərində Səfəvilər ən gözəl günlərini yaşadı.

Şah I Abbas Osmanlılarla Səfəvi tarixinin ən ağır müqaviləsi olan I İstanbul müqaviləsini bağlayır. Bu hadisə sonrasında böyük ərazi itirən Səfəvilər vaxt qazanıb, yeni ordu qurmağa başlayırlar.

Bu ordu 4 hissədən ibarət idi:

Topçular, tüfəngçilər, qızılbaşlar və qulamlar.

Ordunu gücləndirən şah Abbas itirilmiş torpaqların bərpasına başlayır. O, Şeybanilərdən Xorasanı geri alır.

1603-cü ildən başlayaraq şah Abbas Osmanlılardan itirilmiş torpaqları alır və onları ardıcıl məğlubiyyətlərə uğradır. Bunu görə əhali də Osmanlılara qarşı Cəlalilər üsyanına başlayır.

• Nəhayət 1612-ci ildə bağlanan II İstanbul müqaviləsində Amasya sülhünün şərtləri bərpa edilir.

Bu sülh isə uzun çəkmir və 1616-cı ildə sultan I Əhmədın əmri ilə Osmanlılar müharibəyə yenidən başlayır. Lakin, 1618-ci ildə hələdedici döyüşdə Osmanlılar ağır məğlubiyyətə uğrayır. Beləcə Mərənd sülh müqaviləsi bağlanır. Hörmüz isə İngiltərənin köməyi ilə 1622-ci ildə qaytarılır.

1629-cu ildə hakimiyyətə I Səfi gəlir. Onun gəlişindən istifadə etmək istəyən Osmanlılar müharibəyə başlasalar da həm bu, həm də ümumi 100 illik müharibə Qəsri-şirin müqaviləsi ilə bitir.

İstər Osmanlının qələbəsi, istərsə də Səfəvilərin məğlubiyyəti onların qələbəsi ya məğlubiyyəti yox, bütün Türk dünyasının məğlubiyyəti və Qərb diplomatiyasının böyük qələbəsi idi.

• Məhz bu müharibələr sonrası Səfəvilər daha çox daxili və xarici iqtisadiyata önəm verirlər. XVIII əsrin əvvəllərində baş verən üsyanlar isə Səfəviləri süquta aparır. 1736-cı ildə bu cür qüdrətli və şanlı imperiya süqut edir.

Müəllif: Lamiya Nəsimova
236 nəmrlü tam orta məktəbin
10-cu sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Zilxumar Qasıмова

Şərqin son fatehi-Nadir şah Əfşar

“... Biz xoşbəxtlik ki bizim xalqımız azaddır. Biz xoşbəxtlik ki, bizim özümüzün müstəqil dövlətimiz var. Müstəqillik yolu qədər çətin yol yoxdur. Azad Azərbaycanımıza gözəl gələcək arzu edirik...”

Heydər Əliyev.

Müstəqil, azad yaşamaq və öz dövlətini qurmaq hər bir xalqın arzusudur. Xalqımız da həmişə bu istəklə yaşamışdır. Tariximizə nəzər salarsaq, zaman-zaman müxtəlif adlar altında müstəqil Azərbaycan dövlətlərinin mövcud olduğunu görürük. Manna, Atropatena, Albaniya, Şirvanşahlar, Eldənizlər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və s. kimi qüdrətli dövlətləri misal çəkə, heç təərəddüd etmədən hər birinin məqsədinin vahid və müstəqil Azərbaycan dövləti yaratmaq olduğunu əsas götürə bilərik.

Lakin müxtəlif dövrlərin ayrı-ayrı ictimai-siyasi həyatını nəzərə alsaq, bunun əksər dövlətlərimizə qismət olmadığını görürük. Vahid birləşdirmə siyasətini Sacilər dövləti həyata keçirərək buna nail olmuş ilk dövlətimiz olub. Bunun ardınca bu yolu Salarilər, Səfəvilər və

eləcə də Əfşarlar dövləti böyük müvəffəqiyyətlə davam etdirmişdir. Min illərdir davam edən bu məfkura, bu məqsədyönlü siyasət hətta siyasi dağınıqlıq dövrü olan xanlıqlar və sonrakı dövrlərdə belə öz aktuallığını itirməmişdi. Şah İsmayıl Xətəinin dövründə bütün Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi yolunda çox mühüm addımlar atıldı və Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsinə yüksəldi.

XVII-XVIII əsrdə Azərbaycan. Müxtəlif daxili və xarici səbəblər üzündən Səfəvilər dövləti zəifləyir, iqtisadiyyatının bütün sahələri dərin

tənəzzül keçirirdi. Digər şərq ölkələri kimi Böyük İpək yolunun öz əhəmiyyətini itirməsi Səfəvilər dövlətinin də iqtisadiyyatına ağır zərbə vurmuşdu. XVIII əsrin 20-ci illərində ölkə iqtisadiyyatı durğunluq mərhələsinə keçmiş, dövrünün ən böyük böhranı ilə üzləşmişdi. Bütün bunlarla bərabər mərkəzi və şərq torpaqları əfqanlar tərəfindən (1722) tutulmuş, şah Sultan Hüseyn əsir alınmış, taxt-taca II Təhmasib sahib olmuşdu. Xəzər sahili vilayətlər Pyotrun göstərişi ilə ruslar tərəfindən zəbt edilmiş, qərb vilayətlərə isə Osmanlı imperiyası müdaxilə etmişdi. Belə çətin bir vəziyyətdə dövlət dağılmaq təhlükəsi ilə üzləşmiş, Səfəvi imperiyasının bir dövlət kimi varlığı şübhə altına qalmışdı. Bunu gören şah II Təhmasib iri feodalı toplayaraq ölkənin taleyi haqqında danışıqlara başlayır və işğalçılara qarşı mübarizədə ordunun yenidən qurulması qərar alınır. Belə bir zamanda isə tarix səhnəsinə Nadir xan Əfşar çıxır.

Nadir xan və onun fəaliyyəti. Əfşar türk tayfasının Qırıqlı qoluna mənsub olan Nadir Xorasanda Dəstəgir adlı kənddə kasıb bir ailədə dünyaya göz açmışdı. O vaxtlar həddən artıq döyüşkən olan əfşar tayfasını Şah I Abbas Özbəkistanla sərhəd ərazilərdə yerləşdirmişdi. Özbəklərin növbəti hücumu zamanı anası və qardaşı ilə əsir düşən Nadir anasının ölümündən sonra qardaşı ilə birlikdə əsirlikdən qaça-raq Kəlatə, az sonra Əbivərdə gəldi. Əbivərdə hər b sənətini öyrənmək-

lə, qoçaqlığı və mərdliyi sayəsində tez bir zamanda ad çıxardı. Nadir tarixə düşən ilk böyük qələbəsini Xorasanda Məlik Mahmud üzərində qazanmışdı. O, fəaliyyəti boyu 80-dən çox döyüş aparmış, hamısında da qalib gəlmişdi. Səfəvilərin düşmənlərə qarşı mübarizəsinə kömək məqsədilə Nadir xan qüvvələri biləşdirməyi və hərbi rəhbərliyi ələ almağı öz öhdəsinə götürür. Az bir müddətdə əfqanları ölkədən qovaraq Xorasan və Heratı tutmuş, nüfuzunu qaldıra bilməmişdi. 1730-cu ildə isə əsas hərbi qüvvəsi ilə Marağada Osmalılar üzərində parlaq qələbə qazanaraq Ərdəbil və Təbrizi azad edir. Lakin, Xorasanda üsyan xəbərini eşidərək hərbi əməliyyatları müvəqqəti dayandırır, tələsik döyüş meydanını tərk etməyə məcbur olur. Nadirin üsyanla məşğul olduğunu gören şah Təhmasib sarsılmış nüfuzunu bərpa etmək istəsə də bu baş tutmur. Əksinə əraziləri geri qaytarmaq əvəzinə Nadirin tutduğu yerləri də əlindən çıxarır. 1732-ci ildə daha çox ərazilərin itkisinə yol verməmək üçün Şah II Təhmasib Osmalı imperiyası ilə Kirmanşah müqaviləsini imzalayır (sülhün şərtinə görə Aras çayı iki dövlət arasında sərhəd olmalı idi). Təhmasibin bu hərəkətinə Xorasandan qayıdan Nadir xan qəzəblənir və iri feodalıların köməyi ilə 1732-ci ilin yayında onu taxtdan salır. Şahın 8 aylıq övladını III Abbas adı ilə taxta çıxarır, özünü isə şahın naibi və vəkili elan edir.

Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlara yenidən başlayan Nadir xan Kirmanşah müqaviləsini tanımayaraq 1733-cü ildə Osmanlılara qarşı yenidən hərbi əməliyyatlara başlayır. Bu müharibə elə həmin ildə Bağdad müqaviləsinin imzalanması ilə nəticələnir. Bununla Osmanlılar son on ildə ələ keçirdikləri əraziləri qaytarmağa razılaşırlar.

1732-ci il Rəşt, 1735-ci il Gəncə müqavilələri ilə isə əvvəlcə Kürdən cənubdakı, az sonra bütün Xəzər yarı vilayətlər ruslardan azad olunur. Bununla da Azərbaycan torpaqları yenidən vahid halda birləşdirilir.

Sərkərdəlikdən şahlığa-Nadir şah Əfşar. Səfəvi dövlətinin keçmiş ərazilərini bərpa etmiş Nadir xan dinc yolla hakimiyyətə gəlməyi, bu məqsədlə qurultay çağırmağı daha münasib addım hesab edirdi. Səfəvilərin tam nüfuzdan düşməsi və kiçik şahın qəflət ölümü Nadir xana real hakimiyyəti ələ almağa imkan verir. 1736-cı il Muğanda Suqovuşan adlı yerdə çağırılmış qurultayda Nadir özünü yeni yaranmış olan Əfşar imperatorluğunun (1736-1747) şahı elan edir. Səfəvilər dövlətinin varlığına son qoyulur. Qurultayda Nadirin şah seçilməsinə qarşı çıxmış Qarabağın ziyadoğlu, köbirli, otuzkilər

və cavanshir tayfa başçıları ailələri ilə birlikdə Xorasana sürgün edilir. Qarabağ mülkiyyətləri bəylərbəyliyin idarəsindən çıxarılaraq birbaşa şahə tabe edilir. Gəncə bəylərbəyini cəzalandırmaq məqsədilə Qazax və Borçalı mahalları Azərbaycandan asılı olan Kartli-Kaxetiya çarına hədiyyə verilir.

Nadir şahın daxili və xarici siyasəti. Nadir mərkəzi hakimiyyəti qüvvətləndirmək istiqamətində bir sıra islahatlar keçirdi. İdarəetmədə dəyişiklik edərək sədr-əzəm və baş vəzir vəzifələrini ləğv etdi. İnzibati islahatına görə Səfəvilər dövründəki bəylərbəyiliklər vahid inzibati bölgədə birləşdirildi. İmperiya inzibati cəhətdən dörd iri əyalətə bölünür: Azərbaycan, İran, İraq, Fars. Hakimiyyətinin ilk günlərindən etibarən Nadir şah vergi işini qaydaya salmaq üçün vəzifə bölgüsü aparmışdı. Bu iş ciddi nəzarət sayəsində xəzinənin gəliri xeyli artmışdı. Lakin bu gəlirin çox hissəsi ordunun saxlanması xərclənirdi. Əhalidən yığılan gəlir hesabına güclü ordu yaradılmış, bu işə bir sıra ciddi yeniliklər gətirilmişdi. Nadir şahın dövründə yüngül artilleriyanın istifadəsi genişləndirildi. Hərbi islahatın bir hissəsini də donanma yaratmaq təşkil edirdi. Nadir şah uzaqgörənliklə başa düşürdüki, ölkənin Xəzər sahillə və İran körfəzindən təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün güclü donanma lazımdır. Bunun üçün Hollandiya, İngiltərə və Rusiya ilə danışıqlara başlanılır, lakin buna nail olunmamışdı. Köçürmə siyasətinə görə 1734-cü ildə Osmanlı himayəsi altında özünü müstəqil elan edən Sırxay xan və Şirvan ərazisi tutularaq əhalisi Yeni Şamaxı adı ilə Ağsuya köçürülür. Nadir şahın daxili siyasəti nəticəsində mərkəzi hakimiyyət qüvvətləndirildi və iri feodalların qüdrəti sarsıldı.

Nadir şah din xadimlərinin dövlət işlərinə qarşısının qarşısını alaraq özünə sərvət toplayan dindarlara qarşı mübarizə apardı. Nadirin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də sünni-şia ədavətinə son qoymaq idi. Xarici siyasətində əsas hədəf Osmanlı ilə dostluq münasibətlərinin qurulmasına yönəlmişdi. Dövlətin gücləndirilməsi üçün atılan bu addımlar öz faydasını versə də, vergi və mükəlləfiyyətlərin son dərəcə artırılması əhalini var-yoxdan çıxarmışdı.

Əfşar imperiyasının genişlənməsi. Hindistan və Mərkəzi Asiya yürüşləri. Dövlətin sərhədlərini genişləndirmək, iqtisadiyyatı dirçəltmək, əldə olunan qənimət hesabına xəzinəni doldurmaq üçün Nadir şah 1737-ci ildə Şərqa doğru yürüşə başlayır. Moğol ordusu məğlub edilir və bir çox dünya fəthlərinin arzusu olan Hindistan Nadir şah tərəfindən fəth olunur. Moğol hökmdarı Məhəmməd şahla

müqavilə imzalanır. Sülhün şərtlərinə əsasən Hind çayından qərbdəki ərazilər Əfşar imperiyasına qatılır, Dehliyəki xəzinə, ordu filləri, top-, silah-sursat Nadir şahə təhvil verilir. Ələ keçirilmiş xəzinənin içərisində dünyanın məşhur brilyantı "Kuhi-Nur" da var idi. 1740-cı ildə Buxara və Xivə xanlıqlarını tutan Nadir şahın Şərqa yürüşü başa çatır.

Əhalinin çıxışları. Hələ Nadirin şah olmadığı dövrdə – 1734-cü ildə Astara və Şəkinin yoxsul kəndliləri Səfəvilərə qarşı vergilərin ağırlığından ayağa qalxmışdı. 1735-ci ildə Nadir xanın böyük cəza dəstəsi bu əraziləri hakimiyyət əleyhinə olan qüvvələrdən təmizlədi. Şah elan olunduqdan sonra Nadirin ölkədə olmamasından (bu zaman şah Hindistana və Mərkəzi Asiyaya yürüşdə idi) istifadə edən əhali 1738-ci ildə yenidən silaha əl atdı. Üsyan Nadir şahın qardaşı İbrahim Mirzə tərəfindən yatırılır, amma Cənub dərəsi adlı yerdə üsyançılarla baş vermiş döyüşdə İbrahim Mirzə ölüm cül yaralanır. XVIII əsrin 40-cü illərində üsyanlar artıq o dərəcə geniş vüsət alır ki, Nadir bu mübarizəyə qarşı şəxsən özü başçılıq etməli olur. 1741-ci il Car üsyanı yatırıldı da, 1743-cü ildə yeni bir üsyan dalğası ölkəni bürüyür. Belə ki, Şirvanda özünü yalançı Səfəvi şahzadələri kimi qələmə verən I, II, III Sam Mirzələr meydana çıxır. Şirvan düzənliyində baş verən döyüşdə I Sam Mirzə, Şahbağı döyüşü ilə isə II Sam Mirzə məğlub edilir.

1743-1747-ci illərdə Şəkidə var-yoxdan çıxmış əhali Nadir şahə buraya təyin edilmiş hakim Məlik Nəcəfdən dəfələrlə şikayət edir, şah

isə Osmanlı dövləti ilə labüd toqquşma hiss etdiyindən başını üsyanlarla qatmaq istəmir və əhaliyə özlərinə vəkil seçmələrini təklif edir. Hacı Çələbini özlərinə vəkil təyin edən əhali Məlik Nəcəfin üzərinə hücum edərək onu öldürməyə nail olurlar. Yaranmış fürsətdən istifadə edən Hacı Çələbi 1743-cü ildə Şəkini müstəqil elan edərək özünü yeni yaranmış xanlığın xanı elan edir. Vəziyyətin mürəkkəbliyi Nadirin buraya qoşun yeritməsi ilə nəticələnir. Hacı Çələbi təslim olur. 1747-ci ildə Təbrizdə baş qaldıran III Sam Mirzə üsyanı da yatırılır. Şahın yeni-yeni fərmalar verməsi Şəki üsyançılarını ayağa qaldırır. Şəki yenidən xanlıq elan olunur.

İmperiyanın süqutu. Aramsız müharibələr, iqtisadi vəziyyətin ağırlığı, geniş vüsət almış üsyanlar Əfşar imperiyasının zəifləməsinə səbəb olur. 1747-ci ildə saray qruplarının təşkil etdiyi sui-qəsd nəticəsində Nadir şah öldürüldü. Onun silah gücünə yaratdığı nəhəng imperiya çox qısa bir müddətdə dağıldı. İran, Orta Asiya və Qafqazda müstəqil və yarımmüstəqil xanlıqlar yarandı.

Nadir yoxsul ailədə dünyaya gəlsə də, öz bacarığı və hərbi məharəti ilə “Şərqi son böyük fəthi” adını qazana bilmişdi. Türk birliyi ideyasının daşıyıcısı olan Nadir şah Əfşar Azərbaycan dövlətçilik tarixində mühüm rol oynayıb. Məhz onun uzaqgörənliyi sayəsində qısa bir müddət də olsa Azərbaycan torpaqlarının tarixi bütövlüyü qorunub saxlanılıb.

Azərbaycan üçün nəticəsi. Əfsuslar olsun ki, xalqımız Nadir şah imperiyası ətrafında birləşə və müstəqilliyini uzun müddət qoruyub saxlaya bilmədi. Feodal pərakəndiliyi, xanlıqlara parçalanma təbii ki, bu bölgəyə aid işğalçılıq planları yürüdən Rusiyanın mənafeyinə uyğun idi. Artıq Rusiya çarçası II Yekaterina rahatlıqla xanlıqları işğal etmək siyasətini reallaşdırma bilirdi. Lakin, tarix yenə qarşımıza böyük bir fürsət çıxardı. Belə ki, Yekaterinanın qəfil ölümü və rus ordusunun Cənubi Qafqazdan geri çağırılması, birləşməyə sonuncu cəhd ola bilirdi. Ayrı seçkilik, fikir ayrılığı, Qacar ətrafında birləşmək yerinə onu qətlə yetirmək və s. səbəblər üzündən yenə Azərbaycan dağınıq qaldı. Hakimiyyətə yeni gəlmiş rus çarı I Aleksandr Cənubi Qafqazı tutmaq uğrunda Qacar dövləti (İran) ilə müharibəyə başladı. 1813 Gülistan və 1828 Türkmənçay müqavilələrinin ağır nəticələri ilə tarixi Azərbaycan torpaqları ədalətsiz bir şəkildə iki müstəmləkəçi dövlət arasında bölündü. Azərbaycanda qurulan çar rejimi 1917-ci ilədək davam edir. Rusiya imperiyasının baş vermiş siyasi dağınlardan istifadə edən xalqımızın böyük ziyalıları dövlətçiliyimizi

bərpa edərək bu ənənənin silinməsinə izin vermirlər. Məmməd Əmin Rəsulzadə 1918-ci il 28 may tarixində müstəqilliyimizi və Tiflisdə Cümhuriyyətin açılışını elan edir. Bağımsızlığımızı tanıyan ilk dövlət də qardaş Osmanlı dövləti olur.

15 sentyabr tarixində Nuru paşanın başçılığı ilə Qafqaz İslam Ordusu Bakını erməni-bolşevik işğalından azad edir. Bundan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Gəncədən Bakıya köçürülür. Həmin ilin 9 noyabrında üçrəngli dövlət bayrağımız qəbul edilir. “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!” deyən M.Ə.Rəsulzadə və silahdaşları sonrakı müstəqilliyimizin bünövrəsini qoyurlar. Müstəqilliyimiz bərqərar olsa da Cümhuriyyət cəmi 23 ay yaşadı. 1920-ci il 28 aprel tarixində Azərbaycan Sovet Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrilir. 71 il SSRİ-nin tərkibində olan vətənimizin başına daha nə oyunlar gəlmədi. SSRİ Qafqazda müstəqil dövlətin yaranmaması üçün öləndən gələni əsirgəmədi, xalqlar arası qırğın siyasətindən istifadə edərək günü bu günkü gündə də öz ədalətli həllini tapmayan Qarabağ məsələsini ortaya atdı. Lakin, digər imperiyalar kimi Sovet imperiyası da çox yaşamadı.

1991-ci il 18 oktyabrda yenidən müstəqilliyimizə nail olduq. Bu gün biz gənclərin əsas vəzifəsi isə Heydər Əliyev ideyalarının inkişafı və Azərbaycan tarixinin yeni şanlı səhifələrinin yazılması naminə möhtərəm Prezidentimiz Cənab İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşərək, ona layiqli yardımçı olmaqdır.

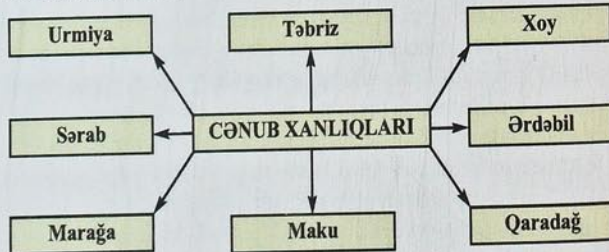
Müəllif: Nigar Aliyeva
236 nömrəli tam orta məktəbin
10-cu sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Rövsənə İsmayılova

Azərbaycanın cənub xanlıqları

Nadir şah 1747-ci il iyunun 19-da öldürüldü. Nadir şahın öldürülməsi ilə onun nəhəng imperiyası dağıldı. Əfqanıstanda müstəqil dövlət yarandı. Azərbaycan, İran, Orta Asiya və Qafqazda müstəqil və yarımmüstəqil xanlıqlar meydana gəldi. Mərkəzi hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda mübarizə gücləndi. Azərbaycan Əfşarlar imperiyasından bütöv halda deyil, müstəqil və yarımmüstəqil xanlıqlara sultanlıqlara və mülkəliklərə parçalanmış halda ayrıldı. Bu bir sıra səbəblərlə bağlı idi.

Birinci, mərkəzi hakimiyyətin məqsədyönlü siyasəti müstəqil Azərbaycan dövləti yaratmağı öz üzərinə götürə bilən vahid mərkəzin təşəkkülünə imkan vermədi. Səfəvi dövlətinin inzibati quruluşu buna örnək ola bilər. Bu dövlətin quruluşunda hakimlər tərəfindən idarə olunan "ölkələr" mühüm yer tuturdu. Ən mühüm inzibati idarə sistemi də mərkəzdənqayma meyllərinin daşıyıcısı idi. Belə bir durum vahid dövlətin mövcud olduğu şəraitdə də xanlıqların təşəkkülü prosesinə rəvac verirdi.

İkinci, XVII yüzilin sonlarından davam edən təsərrüfat geriləməsi şəraitində gələcək xanlıqların ərazisini əhatə edən bölgələr arasında əlaqələr sıx deyildi.

Üçüncü, beynəlxalq aləmdə qüvvələr nisbətinin dəyişməsi, regionda yeni bir mərkəzləşmiş dövlətin yaranması burada marağı olan İran və Rusiyanın mənafeyinə uyğun gəlirdi.

Bu dövrdə Azərbaycanın şimalında yaranan xanlıqlarla yanaşı, Azərbaycanın cəbundada xanlıqlar yarandı.

Urmiya xanlığı - Azərbaycanın cənub torpaqlarında yaranmış böyük xanlıqlardan biri də Urmiya xanlığı olmuşdur. Mərkəzi Urmiya şəhəri olan bu xanlıq Xoy, Marağa xanlıqları və Osmanlı imperatorluğu ilə həmsərhəd idi. Urmiya xanlığı da digər xanlıqlar kimi inzibati cəhətdən mahallara bölünürdü. Xanlıqda Mərgəvər, Tərkəvər, Sumay, Ənzəli, Sulduz, Nazlı, Urmiya və s. mahallar mövcud idi. Urmiya xanlığının əsasını

Əfşar türk tayfasından olan, Nadir şahın əmisi oğlu Fətəli xan Əfşar (1747-1763) qoymuşdur. Fətəli xan xanlığın ərazisini genişləndirmək siyasəti yeridir. Birləşdirmə siyasətinə Təbrizi ələ keçirməklə başlayan Fətəli xan xanlığın paytaxtını buraya köçürür. Bu tədbir strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Çünki Təbrizdən digər vilayətlərlə əlaqə saxlamaq və onlara nəzarət etmək imkanı daha real idi. Təbriz Azərbaycanın cənub torpaqlarının Fətəli xanın hakimiyyəti altında birləşdirilməsində bir növ mərkəz rolunu oynayırdı. Fətəli xanın bu siyasəti onu Zənd tayfasının nümayəndəsi Kərim xan Zənd və Qacar tayfasının başçısı Məhəmməd həsən xan Qacarla toqquşdurur. Fətəli xan onlara qarşı uğurlu mübarizə aparmaq üçün ittifaq yaratmağa cəhd etsə də, buna nail ola bilmir. Ona görə də 1751-ci ilin sonunda İrəvan üzərinə qoşun göndərir. Lakin II İraklinin göndərdiyi Qazax və Borçalı azərbaycanlılarından ibarət qoşun dəstəsi İrəvan xanlığına köməyə gəlir. Birləşmiş qüvvələr Urmiya ordusunu geri oturdur.

Xorasanın cənubunda möhkəmlənmiş Kərim xan Zənd 1752-ci ilin sonunda Urmiya xanlığı üzərinə yürüş edir. Miyana ətrafındakı döyüşdə Fətəli xana məğlub olan Kərim xan Fars vilayətinə qaçır. Onu təqib edən Fətəli xanın qüvvələri Qəmşə adlı yerdə zəndləri ye-

nidən ağır məğlubiyyətə uğradılar. Kərim xanın qardaşı İsgəndər xan əsir alınaraq edam edilir. Bu zaman Şimali İranda möhkəmlənmiş Məhəmmədhasən xan Qacar da mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başlayır. O, 1755-ci ilin yazında zəndlər üzərində qələbə çalır və İsfahanı ələ keçirir. Kərim xan Şiraza qaçır.

Məhəmmədhasən xan cənub istiqamətində Ərdəbil və Lənkəran xanlıqlarının ərazilərindən, eləcə də Muğan düzündən keçərək Qarabağa hücum edir. Şuşanın bir aylıq müvəffəqiyyətsiz mühasirəsindən sonra geri çəkilən Məhəmmədhasən xan əvvəlcə Təbrizi, sonra isə Urmiyanı tutur. 1759-cu ildə Məhəmmədhasən xan öldürülür. Bundan istifadə edən Fətəli xan Təbrizə qayıdır və yenidən birləşdirmə siyasətini davam etdirir. 1759-cu ilin yayında Qarabağ xanlığı üzərinə yürüş Pənəhəli xanın siyasi asılılığı qəbul etməsi ilə nəticələnir. Məhəmmədhasən xanın ölümündən sonra İranda başlıca qüvvəyə çevrilən Kərim xan Zənd isə yenidən fəallaşır. 1760-cı ilin payızında Azərbaycanın cənubuna hücum edərək Təbrizi mühasirəyə alır. Lakin bu mühasirə uğursuz olur. 1761-ci ildə yenidən hücum keçən zəndlər Qaraçəmən döyüşündə məğlub olurlar. Bu qələbə Fətəli xanı arxayınlaşdırır. Bundan istifadə edən Kərim xan Zənd güclü ordu ilə yenidən hücumu keçərək Urmiya şəhərini mühasirəyə alır. Bu işdə bir sıra Azərbaycan xanları onun müttəfiqi olurlar. Urmiya qəhrəmanlıqla müdafiə olunsa da, 1763-cü ilin ortalarında süqut edir. Fətəli xan əsir alınır. Kərim xan Urmiyanın idarəsini Rüstəm bəy Əfşara tapşıraraq geri qayıdır. Bu zaman Azərbaycan tarixi üçün ibrətamiz olan "Şiraz qonaqlığı" adlı hadisə baş verir.

1763-cü ildə baş vermiş bu hadisə Azərbaycan tarixinin kədərli hadisələrindən biri olub, xalqımızın gələcək tarixində faciəli rol oynayır. Bir sıra xanları özünə müttəfiq etməklə Fətəli xan Əfşarı aradan qaldırmağa nail olan Kərim xan Zənd yeni bir hiyləyə əl atır. Öz müttəfiqlərini qələbəni bayram etmək bəhanəsi ilə Şiraza qonaq aparır. Bu barədə tarixçi-salnaməçi Mirzə Adıgözəl bəy belə yazır: "Kərim xan Fətəli xanı da özü ilə bərabər götürüb mərhum Pənəh xanla Şiraza hərəkət edir. Yolda, İsfahan yaxınlığında, Fətəli xanla Kərim xan Zəndin qardaşı İsgəndər xanın vuruşduğu yerə gəlib çatırlar... Kərim xan Fətəli xandan soruşur: "Bu mənzili tanıyırsanmı, bu necə yerdir?" Fətəli xan da çəkinmədən cavab verib dedi: «Bəli, bu haman hər b meydanı və qorxulu mənzildir ki, İsgəndər xanın ömrünün günəşi burada batmışdır". Kərim xan bu münasibətsiz cavabdan qəzəblənir... Dərhal Fətəli xanı axırətə, öz qardaşı İsgəndər xanın yanına göndərir".

Kərim xan "qonaqlıq" adı ilə Azərbaycan xanlarını vətənlərindən uzaqlaşdırır. Onlar bir növ girova çevrilirlər. "Şiraz qonaqlığı" nəticəsində Qarabağ və Qaradağ xanlıqları bir müddət Kərim xan Zənddən asılı vəziyyətə düşürlər. Girov götürülmüş Azərbaycan xanları Kərim xanın çalışmasına baxmayaraq "qonaqlığın" gözqamaşdırıcı görünüşünə aldanmırlar. Müxtəlif yollarla buradan çıxmağa çalışaraq, xanlıqlarla əlaqələrini bərpa edirlər. Bir sözlə, "Şiraz qonaqlığı" istənilən nəticəni vermir.

Təbriz xanlığı : XVIII əsrin ortalarında keçmiş Təbriz bəylərbəyliyi mərkəzində Təbriz xanlığı yaranır. Xanlığın əsasını Dünbuli tayfasından olan Əmiraslan xan qoymuşdur. Xanlığın mərkəzi də Təbriz şəhəri olmuşdur. Xanlıq Xoy, Naxçıvan, Qaradağ, Sərab və Marağa xanlıqları ilə sərhədlənmişdi. Əmiraslan xan qısa bir zamanda Təbriz, Xalxal, Ərdəbil və Azərbaycanın bir sıra cənub əyalətlərini özünə tabe edir. Təbriz uğrunda mübarizəyə qoşulanların çox

I - Bakı xanlığı; II - Dərbənd xanlığı; III - Sərab xanlığı; IV - Car-Balakon xanlığı; V - İlisu sultanlığı; VI - Qazax sultanlığı; VII - Şuşa sultanlığı; ■ - Qubalı Fətəli xanın (1758-1789) birləşdirdiyi ərazilər.

olması bu şəhərə tez-tez hücumlara, şəhərin əldən-ələ keçməsinə səbəb olur. Nadir şahın qardaşı oğlu İbrahim Mirzə güclü ordu ilə Təbrizə hücum edərək şəhəri ələ keçirir. Lakin Məşhəd və İsfahanda baş vermiş üsyan xəbərini eşidib Məşhədə qayıdır və döyüş zamanı həlak olur. Bundan sonra Fətəli xan Əfşar Təbrizi tutur və şəhərin idarəsini Nəcəfqulu xan Dünbuliyə tapşırır. Urmiya xanlığının süqutundan sonra Təbriz tam müstəqil xanlığa çevrilir. 1780-cı ildə isə xanlığın fəaliyyətinə son qoyulmaqla ərazisi Xoy xanlığına birləşdirilir. İnzibati quruluş. İdarəçilik. Təbriz xanlığı inzibati cəhətdən Xalxal, Günəy və Mərənd mahallarına bölünürdü. İlk dövrlərdə Xalxal və Ərdəbil mahalları da xanlığın tərkibində olmuşdur. Mahallanın naiblər, kəndləri isə kətxudalar idarə edirdilər. Xanlığın 10 minə qədər hərbi qüvvəsi var idi. Xanlığı qeyri-məhdud səlahiyyətləri olan xan idarə edirdi. Təbriz şəhəri yenə mühüm sənət, ticarət və mədəniyyət mərkəzi olaraq qalırdı. Naiblər yerlərdə xanın dayaqla-

ni hesab olunurdular. Şəhər məmurları da naib vəzifəsi daşıyırdılar. Bundan başqa şəhər məmurları sırasına qalabəyi, darğa və gecə qarovulunun başçısı olan əsasbaşı da daxil idi. Naib təsərrüfatı idarə edir, vergilərin vaxtında yığılması üçün xanın qarşısında məsuliyyət daşıyır, mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsini tələb edirdi.

Təbriz şəhəri qədim ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi öz şöhrətini saxlamışdı. Burada çoxlu bacarıqlı ustalar yaşadığından digər Azərbaycan şəhərlərinə ustalar buradan dəvət olunurdu. XVIII əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda olmuş rus səyyahı S. Qmelinin məlumatına görə şamaxılı Məhəmməd Səid xan şəhərdə ipəkçiliyi bərpa etmək üçün Təbrizdən Şamaxıya yüzə qədər usta dəvət etmişdir. Təbriz həm də iri toxuculuq mərkəzi kimi şöhrət qazanmışdı. Buranın ipək məhsulları öz keyfiyyətinə görə digər şəhərlərin məhsullarından üstün idi. Bu şəhərdə ildə 60 min taya yaxın yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal olunurdu. O dövrün səyyahlarından biri yazırdı: «Şəhər bazarı genişdir. Burada Asiya mallarından başqa Avropa malları da satılır. Kağız və yun materialları çoxdur. İngilis və holland mahudu, əla şallar və xalçalar, şüşə və çini qablar, bəzi polad əşyalar və s. Təbriz bazarında kifayət qədərdir».

Xoy xanlığı - Xoy xanlığının əsasını dünbuli tayfa başçıları qoymuşdu. Dünbuli Əhməd xan XVIII yüzilin 60-cı illərində Təbrizdə də möhkəmlənmişdi. O, İrəvan, Naxçıvan və Qaradağ xanlığını da özünə tabe etmişdi. Qarabağ xanlığı ilə müttəfiqlik hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə müsbət təsir göstərdi.

Xoy xanlığı ilə Urmiya xanlığı arasında ziddiyyət var idi. Xoy və Təbriz xanlığının birləşmiş qüvvələri ilə Urmiya və Sərab xanın birləşmiş qüvvəsi arasında 1783-cü ildə baş vermiş Təbriz yaxınlığındakı döyüşdə Urmiya və Sərabın birləşmiş qoşunu məğlub oldu. Bu Xoy xanlığının nüfuzunu xeyli artırdı. Kərim xan Zənd Xoy xanlığının güclənməsindən narahat olub, Əhməd xanı sarsıtmaq üçün tədbirlər görməyə başladı. Bu məqsədlə onun qardaşı Şahbaz xanın oğlanlarını əmilərinə qarşı mübarizəyə hazırlayırdı. Kərim xan Zəndin səpdiyi düşmənçilik toxumu onun ölümündən sonra belə özünü göstərdi. Şahbaz xanın oğlanları Əhməd xana qəsd edib, onu öldürdülər. Qəsdçilər hakimiyyəti ələ keçirməyə nail ola bilmədilər. Cəfərqulu xan Xoylu xilas ola bildi, onları cəzalandırdı və qardaşı Hüseynqulu xanı azad edərək hakimiyyətə gətirdi.

Xoy xanlığı yaranmış vəziyyətdə əvvəlki mövqeyini itirdi. İrəvan xanlığı müstəqillik əldə etdi. İrəvan və Qaradağ xanlığı yalnız

Qarabağdan asılı oldu. Təbriz də əldən çıxdı. Xanlıqlar arasında yeni çəkişmələr başlandı.

Xoy xanlığı Qacarlardan asılı vəziyyətə düşdü, sonra xanlığa son qoyuldu.

Ərdəbil xanlığı : XVIII əsrin ortalarında yaranmış xanlıqlardan biri də Ərdəbil xanlığı olmuşdur. Lənkəran, Qaradağ, Qarabağ, Sərab və Gilan xanlıqları ilə həmsərhəd olan xanlığın mərkəzi Ərdəbil idi. Xanlığın əsasını Şahsevən tayfasından olan Bədir xan qoymuş və dövləti siyasi cəhətdən möhkəmləndirmişdi. Xanlığı feodal ayanlarından ibarət divanxana idarə edirdi. Mahallarda idarəçilik işləri bəylər, naiblər, kəndlərdə kətxudalar tərəfindən aparılırdı. Xanlığın 3 min nəfərlik daimi qoşunu var idi. Bədir xanın oğlu Nəzərəli xan Şahsevənin dövründə (1747-1783) zəndlər və qacarlarla münasibət kəskinləşmişdi. Nəzərəli xan Şahsevən nikah diplomatiyası vasitəsilə qarabağlı İbrahim xanla dostluq əlaqələri yaratmışdı. Lənkəran xanlığı ilə də mehriban qonşuluq münasibətində idi. Qubalı Fətəli xan 1784-cü ilin mayında hücum edərək Ərdəbili və Meşkini tutdu. Bu hadisə Fətəli xanın düşmənlərinin, xüsusilə, Rusiyanın narazılığına səbəb oldu. Ona görə də Fətəli xan Ərdəbili tərk etməli oldu. Nəzərəli xandan sonra hakimiyyətə gələn Nəsir xanın (1783-1808) dövründə, 1797-ci ildən etibarən xanlıq müstəqilliyini itirərək Qacarlardan asılı vəziyyətə düşmüşdü. Xanlığın fəaliyyətinə 1820-ci ildə Qacarlar sülaləsi tərəfindən son qoyulmuşdu.

Qaradağ xanlığı : Mərkəzi Əhər şəhəri idi. Qərbdən Xoy xanlığı, Şərqdən Lənkəran xanlığı, cənubdan Təbriz və Ərdəbil xanlıqları ilə həmsərhəd idi. Qaradağlı tayfası Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsinə kömək göstərdiyindən I Şah İsmayıldan başlayaraq Qaradağ vilayətinin idarəsinə nail ola bilmişdi. XVI əsrdən XIX əsrin əvvəllərində Qaradağ vilayətinin idarəsi irsi olaraq müəyyən nəsil üzrə olmuşdu. Onlar həm də ruhani səlahiyyətlərinə malik idi. XVIII yüzilin əvvəllərində Səfəvi sülaləsi zəiflədiyindən hakim Kazım xan mərkəzi hakimiyyətə tabeçilikdən çıxmış, şah Sultan Hüseynin ehtiramına layiq görülən rus A. Volinskiyə Əhərə qoymamışdı. Nadir mərkəzi hakimiyyətə tabe olmayan xanın gözlərini çıxartdırmışdı. Nadirin ölümündən sonra Qaradağ xanlığı müstəqilləşmiş, Kazım xan Qaradağ xanı olmuşdu. Kazım xan XVIII yüzilin ortalarında Qarabağ, Gəncə və Naxçıvan xanları ilə birlikdə Şəki xanlığına qarşı ittifaqa qoşulmuşdu. Bu ittifaq məqsədinə nail ola bilməmişdi. Qaradağ xanı Qarabağ xanlığına, Kərim xan Zəndə (1761), sonra isə Ağə Məhəmməd Qa-

cara (1791) tabe olmuşdu. Qaradağ xanı Abbasqulu xan XIX yüzilin əvvəllərində P.Sisianova məktub yazaraq Rusiyaya sadıq qalacağını bildirmiş, lakin 1804-1813-cü illər rus-İran müharibəsində Rusiyaya qarşı çıxmışdı.

Maku xanlığı: Xoy, Naxçıvan, İrəvan xanlıqları, qərbdə Osmanlı imperiyası ilə həmsərhəd idi. Mərkəzi Maku şəhəri olan bu xanlıq 30 kəndi birləşdirirdi. Əsası Əhməd sultan tərəfindən qoyulmuşdu. (1747-1778). Maku əyaləti Çuxursəd bərlərbəyliyinə tabe olan yarım-müstəqil sultanlıqlardan ibarət idi və bayat tayfasından olan hakimlər tərəfindən idarə olunurdu. Ən uzun fəaliyyət göstərmiş xanlıqdır. Fəaliyyətinə 1922-ci ildə İran qoşunu tərəfindən son qoyuldu.

Sərab xanlığı: Sərab xanlığının əsası Şəqaqi tayfasının başçısı Əli xan (1747-1786) tərəfindən qoyulmuşdur. Nadir şahın ölümündən sonra paytaxtdakı qarışıqlıqdan istifadə edən Əli xan özünü həmtayfaları arasında xan elan etdi. O, Məhəmmədhəsən xan Qacarla mübarizədə öz müstəqilliyini qoruyub saxlasa da, Kərim xanın nominal hakimiyyətini qəbul etməyə məcbur olmuşdu.

Əli xanın ölümündən sonra hakimiyyətə Sadıq xan Şəqaqi gəldi. Sadıq xanın hakimiyyəti dövründə Sərab xanlığı yenidən müstəqilliyə nail olmuş, öz sərhədlərini genişləndirməyə cəhd göstərmişdi.

Sadıq xan xanlığın idarə sistemini nizama saldı, müdafiəsini təşkil etdi. İran tərəfdən təhlükəni nəzərə alaraq xan titulu verdiyi qardaşı Əli bəyi Zəncana hakim təyin etdi. Sadıq xan Təbrizi ələ keçirdi. Lakin Urmiya, Qarabağ və başqa xanlıqlardan kömək alan Nəcəfqulu xan Dünbuli Sadıq xanı geri çəkməyə məcbur etdi. Sərab xanlığının ərazisi Qacarlar dövlətinin tərkibinə qatıldı.

Marağa xanlığı: Marağa torpaqlarını I Şah Abbasın ora köçürdüüyü Qarabağın cavanşir elinin qolu olan müqəddəm tayfası idarə edirdi. XVIII yüzilin əvvəllərində Marağa əyalətini osmanlılar tuta bilmiş, lakin Nadirin köməyiylə vəkil Həsənəli bəy əyaləti azad etmişdi. Tayfa başçısı Əbdürrəzaq ora hakim təyin olundu. O isə Nadirin siyasətindən ehtiyat edərək Bağdada qaçdığından xanlıq yenidən vəkil Həsənəli bəyə həvalə olundu. Onun oğlu Əliqulu xanın dövründə Nadirin ölümündən sonra xanlıq müstəqilləşdi.

Marağa xanlığı XIX yüzilin 20-ci illərində ləğv olundu.

Müəllif: Vasif Əhmədli

6 saylı intellekt liseyin
10-cu sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Elmin İmanov

Şəki xanlığı

17 43-cü ilin sonu – 1744-cü ilin əvvəllərində Nadir şah siyasətinin əleyhinə başlanmış xalq azadlıq hərəkatı dövründə Şəki azad oldu və müstəqil xanlığın mərkəzinə çevrildi. Şəki xanlığının ilk başçısı Hacı Çələbi Qurbanoğlu olmuşdur.

Bu dövrdə Təbrizi, Ərdəbili, Şirvanı və Şəkini üsyanlar bürümüşdür. Bu üsyanların ən böyüyü 1743-cü ildə Şirvanda Nadir şah hakimiyyətinə qarşı baş vermiş üsyan idi. Hacı Çələbi siyasi müstəqillik əldə etdikdən sonra, 50-ci illərdə xanlığın ərazisini xeyli genişləndirdi. A.Bakıxanov yazırdı: “Nuxalı Hacı Çələbi Qurban oğlu istiqlalyyət bayrağı qaldıraraq Şəki, Ərəş və Qəbələ mahallarını özünə tabe etdi”.

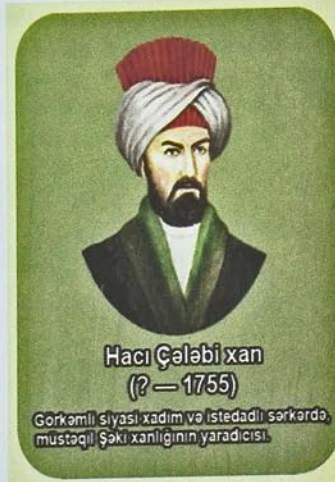
Nadirin ölümü Hacı Çələbi xana öz tədbirlərini həyata keçirmək üçün imkanlar yaratdı. O, əlverişli vəziyyətdən istifadə edərək Təbrizə qədər hərəkət etdi. Lakin İranda şahlıq iddiasında olan Əmir Aslan Hacı Çələbini geri oturtdu. Hətta Şəki üzərinə yürüş etdi. Çələbi xan Əmir Aslan xana qarşı oğlu Həsən ağanın başçılığı ilə qoşun göndərdi.

Hacı Çələbi Qarabağ ərazisini də Şəki xanlığına qatmaq istəyirdi. O, Qarabağın bir hissəsini ələ keçirdisə də, böyük Qarabağ ərazisini tuta bilmədi. Cardan Qarabağa gəlmiş Pənahəli xan Hacı Çələbiyə müqavimət göstərdi, Hacı Çələbi xan Şirvan xanı ilə birlikdə Qarabağa hücum etdi. Bayat qalasını aydan artıq mühasirədə saxladı. Müttəfiqlər bu müharibədə qələbə qazana bilmədilər. Çələbi xan isə özünə yeni arxa-dayaq yaratmaq məqsədi ilə oğlu Ağaqişi bəyi Qazıqumuxlu Məhəmməd Həsən xanın qızı ilə evləndirdi. Daha sonra Hacı Çələbi xan müstəqilliyə meyil edən Qəbələ və Ərəş sultanlıqlarına tabe vəziyyətinə saldı.

Beləliklə, Şəki xanlığı bu dövrdə Azərbaycan xanlıqları içərisində güclü, feodal dövlət oldu. Çələbi xan Şəkidə məscid, mədrəsə, hamam, ictimai binalar tikirdi, vergi sistemini nizama saldı.

Şəki xanlığının qüdrətinin artması, onun Gəncə və Qərb torpaqları uğrunda mübarizəsi Azərbaycanın digər xanlıqlarını, xüsusən Qarabağ xanlığını, həmçinin Kartli Xaxetiya Çarlığını ciddi narahat edirdi. Şah hakimiyyəti uğrunda mübarizə şəraitində İranın zəifləməsindən

istifadə edən Kartli çarı Teymuraz Gəncəni, hətta Qarabağı tutmağa çalışırdı. Teymurazın oğlu II İrakli orada, “qayda-qanun” yaratmaq və hətta özünü çar elan etmək fikrində idi. O, məqsədinə çatmaq üçün Azərbaycan və Dağıstan hakimiyyətinə müraciət etmişdisə də rədd cavabı almışdı. II İraklinin bu niyyəti Azərbaycan xanlarını təşvişə salmaya bilməzdi. Onlar Kartli və Xaxetiya Çarlığı ilə yanaşı Hacı Çələbi xanın simasını

da da özlərinin gələcək rəqiblərini görürdülər. Məhz bunu yaxşı dərk edən Teymuraz və II İrakli əmin idilər ki, onların qoşunları Şəki xanlığının ərazisinə daxil olduqda, Azərbaycan xanları da öz növbəsində canubdan, qərbdən və şərqdən Şəki xanlığına zərbə endirə bilirlər.

Azərbaycanın şimalında qüvvətlənməkdə olan Hacı Çələbi Teymuraz və II İraklinin niyyətlərindən xəbər tutduqda təcili olaraq müharibəyə hazır vəziyyət aldı və yeni qoşun hissələri topladı. Bunu eşidən Teymuraz və II İrakli vaxt itirmədən böyük qoşun dəstəsiylə Alazan çayını keçərək xanlığın ərazisinə daxil oldular. Onlar əvvəlcə Car vilayətini ələ keçirmək istədilər. 1751-ci ilin fevralında onlar Car torpağında Çələbi xanla qarşılaşdılar. XVIII əsr gürcü xronikasında, bu yürüş barədə deyilir: “1751-ci ildə çar Teymuraz və İrakli Hacı Çələbi ilə vuruşmaq üçün Cara getdilər. Onların çoxlu qoşunu olmasına baxmayaraq, fevral ayında məğlub oldular.

Bu hadisələrdən sonra gürcü çarları dövləti möhkəmləndirmək və itirdikləri vəsaiti bərpa etməyə çalışırdılar. Onun üçün 1752-ci ildə atasının göstərişinə əsasən II İrakli hiylə ilə Pənah xanla danışığa girdi və ittifaq bağlamağı təklif etdi. Pənahəli xan bu təkliflə razılaşdı. Bu ittifaqa Gəncə xanı Hüseynəli xan, Naxçıvan xanı Heydərqulu xan da daxil oldular. Çələbi xana qarşı güclü ittifaq yarandı.

1752-ci il martın 21-də müttəfiqlər müşavirə üçün Gəncə yaxınlığındakı düşərgəyə toplaşdılar. Gürcü çarı Azərbaycan torpağında xanlar tərəfindən çoxlu hədiyyələrlə qarşılandı. Lakin bu görüş heç də xanların gözlədiyi kimi nəticələnmədi. Gürcü çarı hədiyyələri aldıqdan sonra danışıq aparmaq üçün xanları çadıra dəvət etdi, çadır qəfildən gürcü qoşunu ilə mühasirəyə alındı. Teymuraz və II İrakli onları əsir elan edərək özləri ilə birlikdə Gürcüstana apardılar.

Şəki xanlığına qarşı II İrakli və Pənah xanın başçılığı altında ittifaq yaranmasından xəbər tutan Hacı Çələbi xan öz qoşunu ilə Kürün sol sahilində mövqe tutdu. İraklinin xəyanəti barədə məlumat alandan sonra isə Gəncəyə tərəf hərəkət etdi. O, İraklinin qoşunlarını Ağstafa çayına qədər təqib edərək güclü zərbə endirdi, çoxlu dəvə, sursat, çadır və ərzaq ələ keçirdi. Bu döyüşdə xanın özü başda olmaqla, süvari qoşunları düşməni darmadağın etdi. Kartli və Xaxetiya Çarları 400 nəfər itki verdilər. Onların bəziləri həlak olmuş, bəziləri əsir alınmış, bəziləri isə geri qaçarkən Alazan çayında boğulmuşdular. Bu qələbədən sonra Hacı Çələbi Qazax cə Borçalı mahalını da geri aldı və oğlu Ağaqişi bəyi buraya hakim qoydu.

1752-ci ilin yazında Hacı Çələbi xan qonşuluq münasibətlərini bərpa etmək üçün Gürcü çarı Teymurazın yanına nümayəndə göndərdi. Bu vaxt Ağakşi bəy qoşunla Tiflisin altmış dörd km-də dayanmışdı. Ağakşi bəyə qarşı döyüş girmək üçün İraklinin kifayət qədər qüvvəsi yox idi. Lakin çar qabaqcadan göndərilən 2000 nəfərlik qoşunun köməyiylə Ağakşi bəyi Borçalı və Qazaxdan çıxmağa məcbur etdi. Əsirlikdə olan xanlar İraklinin niyyətini tamamilə başa düşdülər. Hacı Çələbi isə xanları öz tərəfinə çəkmək üçün onları əsirlikdən xilas etməyi qərara aldı. Rəvayətə görə, xanlar əsir alınan zaman Pənəhəli xanın oğlu İbrahimxəlil də orada olmuşdu. Lakin o, imkan tapıb qaçmış və bu barədə Hacı Çələbiyə xəbər aparmışdı. Hacı Çələbi dərhal böyük bir ordu ilə düşməni təqib etmiş və arxadan gözlənilməz zərbə endirmişdi. Bu hadisədən çəşbaş qalan gürcülər əsirləri tərk edərək özlərinin sağ qalmış hissələri ilə güclə xilas ola bilməmişdilər. Beləliklə, Hacı Çələbinin əleyhinə gürcülərlə ittifaqa girən Azərbaycan xanları onun köməyinə əsirlikdən azad oldular. Hacı Çələbi xanları azad eddikdən sonra onlarla görüşməyi belə lazım bilmədi.

1755-ci ildə Hacı Çələbi böyük silahlı qüvvə ilə Şirvana yürüş etdi və Ağsunu mühasirəyə aldı. Qubalı Hüseynəli xan Şamaxı xanının köməyinə gəldi. Şamaxı və Qubanın birləşmiş qüvvələriylə toqquşmada məğlub olan Hacı Çələbi çoxlu itki verərək geri çəkildi.

Hacı Çələbinin hakimiyyətinin sonlarına doğru Şəki xanlığı Azərbaycanın qüvvətli feodal dövlətlərindən biri idi. Xanlığın mərkəzi olan Şəki bütün ölkənin iqtisadiyyatında mühüm rol oynayırdı.

Hacı Çələbinin xanlığı 12 il sürdü və 1755-ci ildə vəfat etdi. O görkəmli dövlət xadimi idi. Ölkədə siyasi birləşmə üçün iqtisadi əsas olmadığına görə, Hacı Çələbi xan Azərbaycan torpaqlarını birləşdirə bilmədi. Hündürboylu, pəhləvan cüsbətli adam olan Hacı Çələbi xan xalq rəvayətinə görə ağıllı, tədbirli bir adam idi, onun dövründə şah zülmünə son qoyul-

duğu üçün əhalinin güzəranı xeyli yaxşılaşmışdı. Rus burjuva-dvoryan tarixçisi P.Q. Butkov Hacı Çələbini xalq içərisindən çıxmış şəxs kimi qiymətləndirir və qeyd edir ki, o, hakimiyyəti aşağı təbəqədən olan kütələrin köməyiylə ələ keçirmişdi.

A. Bakıxanovun məlumatına görə, Hacı Çələbinin varisi Ağakşi bəy Ərəşli Məlik Əlinin təhriki ilə qayınatası Qazıqumuxlu Məhəmməd xan tərəfindən naməlum səbəbdən Ərəşdə öldürüldü, Şəki tutuldu və qarət edildi. Lakin Məhəmməd xan Şəkidə cəmi 40 gün hakim ola bildi. Şəki bəyləri tərəfindən şirvana qaçırılmış Hacı Çələbinin nəvəsi Hüseyn xan Quba hökmdarı Fətəli xanın köməyi sayəsində Şəkiyə qayıtdı və əhali ilə birlikdə Məhəmməd xanı Şəkidən qovaraq özünü Şəki xanı elan etdi.

Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək uğrunda mübarizə aparan Qubalı Fətəli xan Şamaxılı Məhəmməd Səid xanla Hüseyn xanın mübahisələrindən istifadə edərək 1766-cı ildə Hüseyn xana Şirvan xanlığına qarşı saziş girməyi təklif etdi. 1767-ci ildə müttəfiqlər Şirvan torpağına daxil oldular. Məhəmməd Səid xan, qardaşları və Ağası xan döyüşdə məğlubiyyətə uğradılar, Şirvan xanlığının qərb hissəsi Şəki xanlığının tərkibinə qatıldı. Hüseyn xan Fətəli xanın məsləhətilə Ağası xanın gözlərini çıxartdıraraq Şəki mahalına gətirdi və Kür çayı sahilində Kotevan adlı ərəzidə yerləşdirdi.

Bütün Azərbaycanı Quba xanlığı ətrafında birləşdirməyi qarşısına məqsəd qoymuş Fətəli xan Şirvanın bir hissəsinin Şəki xanlığına qatılmasına razı deyildi, çünki o, gələcəkdə Şəki xanlığını da öz hakimiyyəti altına almaq istəyirdi. Vəziyyəti belə görən Hüseyn xan Ağası xanla barışdı. Ağası xan Şirvan bəylərini öz tərəfinə çəkdi, Hüseyn xan isə Fətəli xanın Dağıstanda nüfuzunu artmasından qorxan Avar xanı ilə ittifaqa girdi. Müttəfiqlərin qoşunu Şirvana, Fətəli xan üzərinə hücum etdilər. Bu vaxt Şirvanda Fətəli xana qarşı Manaf bəyin başçılığı altında Şəkiyə meyli edən feodallar tərəfindən sui-qəsd hazırlanmışdı. Sui-qəsdçilər Şəki xanlığının köməyinə arxalanırdılar. 1768-ci ilin avqustunda Fətəli xanın qoşunu Yeni Şamaxıya yaxınlaşdı. O, həm Gəncə, həm də Yeni Şamaxı şəhərlərini tutdu, Manaf bəyi üç nəfər adlı-sanlı həmfikirləri ilə birlikdə həbs edərək Dərbəndə göndərdi. 1768-ci ilin sentyabrında Fətəli xanla Hüseyn xan arasında baş vermiş döyüş birincinin qələbəsi ilə qurtardı. Fətəli xan Hüseyn xanın Ağsuya təyin etdiyi hakimi və vergi yığanları qovdu. Şəki xanlığının ixtiyarında olan torpaqları Quba xanlığına birləşdirdi.

Şəki xanı Hüseyn xan öz iddialarından əl çəkmirdi. Lakin o, ikinci döyüşdə məğlub oldu və 1769-cu ilin iyulunda Hüseyn xanla Fətəli xan arasında yeni müqavilə bağlandı. Bu müqaviləyə görə Hüseyn xan Fətəli xana lazım olduqda qoşun verməyi və Şamaxının işlərinə qarışmamağı öhdəsinə götürdü.

20 ildən artıq Şəkidə hökmdarlıq etmiş Hüseyn xan hakimiyyəti uğrunda, xüsusilə də öz əmirləri ilə gərgin çekişmələr aparırdı. 1779-cu ildə xanın əmisi Hacı Əbdülqədir Şəki ayanlarının köməyi ilə qəflətən Nuxa qalasına soxuldu. Hüseyn xan öldürüldü. Əbdülqədir hakimiyyət bayrağını qaldırdı.

Hüseyn xandan fərqli olaraq Əbdülqədir xan Fətəli xanla dostluq siyasəti yürüdü. Bu isə Fətəli xanla müharizə aparan Qarabağ xanı İbrahimxəlilin niyyətlərinə uyğun gəlmirdi. İbrahimxəlil xan Hüseyn xanın Qarabağa qaçmış oğlu Məhəmmədhəsən ağanı həbsdən azad edib Cara göndərdi. O, öz ətrafına qüvvə toplayaraq ləzgilərdən ibarət qoşunla Şəkiyə basqın edib şəhəri tutdu, Əbdülqədir xan Ağası xanın yanına qaçdı. Lakin o, Əbdülqədir xanı Məhəmmədhəsən ağaya verdi. Əbdülqədir xan və oğlanları öldürüldülər. Məhəmmədhəsən ağa özünü Şəki xanı elan etdi.

Məhəmmədhəsən xan, Fətəli xanın Azərbaycanı Quba xanlığı ətrafında birləşdirməsi siyasətinin əleyhinə idi. O, Fətəli xana qarşı mübarizədə hakimiyyətdən kənar edilmiş Şirvan xanları ilə yaxınlaşmağa çalışırdı. Lakin 1785-ci ildə baş vermiş döyüşdə Məhəmmədhəsən xan məğlub edildi. Fətəli xan Ağası xana qarşı qoşun göndərdi. Ağası xan məcbur olub Fətəli xanın hüzuruna gəldi, oğlanları ilə bərabər həbs edildi və Qubaya göndərildi. Bundan sonra Fətəli xan Şəki üzərinə yürüş edib Məhəmmədhəsən xanı məğlub etdi. Məhəmmədhəsən xan öz bacısını Fətəli xana verib barışdı, Fətəli xan da ittifaqı möhkəmləndirmək məqsədilə öz bacısı Hürri Peykər xanımı ona verdi.

Fətəli xanın ölümündən sonra onun yaratdığı siyasi birləşmə dağılmağa başladı. Fətəli xanın oğlu Əhməd xan ölkəni idarə etmək işlərində naşı idi. Bundan istifadə edən Məhəmmədhəsən xan Şəkinin müstəqilliyini qaytarmaqla bərabər ətraf yerləri də öz nüfuz dairəsinə cəlb edə bildi. O, 1790-cı ildə Şirvanla ittifaqa girdi, Əhməd xanı Şirvandan sıxışdırdı. Şirvan xanlarının hakimiyyətini bərpa etdi və böyük qənimətlə Şəkiyə qayıtdı.

1795-ci ildə Ağə Məhəmməd xan Qacar Azərbaycana hücum etdi. Məhəmmədhəsən xan düşmənçilik etdiyi bəzi xanlardan intiqam

almaq məqsədilə Qacarı tələfə keçdi. O, Ağə Məhəmməd xanın Şirvanı ələ keçirmək üçün göndərdiyi dəstəsinə qoşuldu. Vətən torpağının taleyilə oynaması ona baha başa gəldi və hakimiyyətdən məhrum oldu. Xanın Qacarı yürüşünə qoşulmasından istifadə edən Səlim xan 1795-ci ilin dekabrında hakimiyyəti ələ keçirdi. Lakin bir müddət o, hakimiyyətdən uzaqlaşdırılır.

Mustafa xan öz bəylərindən birini Şəkiyə naib təyin etmək istəyirdi. Lakin Şəki camaatı buna imkan vermədi. Səlim xan fürsətdən istifadə edərək Şəki bəylərinin köməyi ilə 1804-cü ildə hakimiyyəti ələ aldı.

Həm İranın, həm də qonşusu Şirvan xanlığının öhdəsindən gələ bilmədiyini görən Səlim xan Sisianova məktub yazaraq Rusiyaya sadiq qalacağını bildirdi. Sisianov cavab məktubunda onu qələbə münasibəti ilə təbrik etmiş və kömək edəcəyini bildirmişdi. Bununla yanaşı o, Səlim xanı Rusiyanın ali hakimiyyətini qəbul etməyə çağıraraq öz şərtlərini bildirir. Nəhayət, Səlim xan Rusiyanın ali hakimiyyətini qəbul etdi. Gəncə yaxınlığında, Kürəkçay sahilində düşərgə salmış Sisianovun iqamətgahına gəldi. 1805-ci il mayın 21-də Şəki xanlığının zorla Rusiyaya qatılması haqqında müqaviləni imzaladı. Bu müqaviləyə görə, Səlim xan hər il dövlət xəzinəsinə 7 min çervan xərac verməli, öz xanlığında 500 nəfərlik rus qoşununu yerləşdirməli, onları və atlarını ərzaqla təmin etmək üçün hər il 529 xərvər un, 80,5 xərvər buğda, qışda odun verməli idi. Bundan başqa, xan 4 yaşlı oğlunun əvəzinə 5 bəyin uşağını girov verməli, 2 ildən sonra isə öz oğlunu Tiflisdə daimi yaşamaq üçün girov göndərməli idi.

1819-cu ildə xanlıq Rusiya tərəfindən ləğv edilir.

Müəllif: İbrahim Əliyev
189-190 nömrəli tam orta məktəbin
8-ci sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Lalə Məmmədova

ŞİMAL XANLIQLARI

1 - Bakı xanlığı; II - Dərbənd xanlığı; III - Sarab xanlığı;
IV - Cür-Batəken cəməni; V - İlisu sultanlığı; VI - Qasım
sultanlığı; VII - Şəmşəddin sultanlığı; ■ - Qəbəli Fətəli
xanım (1758-1789) birləşdirdiyi ərazilər.

17^{47-ci ildə Nadir şahın sui-qəsd nəticəsində qətl}

Əfşarlar dövlətinin süqutuna səbəb oldu. Bu zaman Azərbaycan ərazisində xanlıqlar, mülkiyələr və sultanlıqlar meydana gəldi. Araz çayından şimaldakı xanlıqlar isə şimal, cənubdakı xanlıqlar isə cənub xanlıqları adlandırıldı. Şimal xanlıqları Bakı, Şəki, Şamaxı, İrəvan, Lənkəran, Gəncə, Dərbənd, Cavad, Quba, Qarabağ, Naxçıvan xanlıqlarıdır.

Naxçıvan xanlığı: 1747-ci ildə yaranmışdır. Kəngərli tayfasının nümayəndəsi olan Heydərqulu xan Nadir şahın naibi Ağahəsəni qovaraq özünü xan elan etmişdir. Xanlığın paytaxtı Naxçıvan şəhəri idi. Xanlığa tez-tez yürüşlər olunurdu. Xanlığı asılı vəziyyətə salmaq istəyənlər də biri də Gürcü çarı II İrakli idi. Lakin osmanlı sultanının etirazı II İrakliyə mane oldu.

Heydərqulu xandan sonra hakimiyyətə Hacı xan Kəngərli gəldi. Lakin onun dövründə xanlıq zəiflədi. Daha sonra hakimiyyətə gələn Rəhim xanın dövrü daxili çəkişmələrlə səciyyəvi idi. Kəlbəli xanın dövründə xanlığa hücum edən Qarabağ xanının cəhdləri uğursuz oldu.

Kəlbəli xanın dövründə xanlığa sakitlik hökm sürdü. Amma çox keçmədən Ağa Məhəmməd şah Qacar keçmiş Səfəvilər dövlətinin ərazisini bərpa etmək məqsədilə Naxçıvana hücum etdi. Bunu görən Kəlbəli xan Rusiyadan kömək istədi. Məhz buna görə də Ağa Məhəmməd şah Qacar Naxçıvana ikinci dəfə yenidən hücum etdi. Nəticədə 1797-ci ildə

Naxçıvan xanlığı Qacarlardan asılı vəziyyətə düşdü. Ağaməhəmməd şah Qacanın Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlət tərkibində birləşdirmə cəhdi sonuncu cəhd idi. Lakin bu cəhd də uğursuzluqla nəticələndi. Naxçıvan xanlığında əhalinin azlıq təşkil etdiyi ərazilər susuz və meşəsiz ərazilər idi. Məhz buna görə də xanlığda təsərrüfat çətinliklə inkişaf edirdi. Lakin buna baxmayaraq xanlığda maldarlıq və təsərrüfat inkişaf edirdi. Əhalinin əsas hissəsi maldarlıqla məşğul olurdu.

Bunun səbəbi isə xanlıq ərazisində dağlıq ərazilərin çoxluğu təşkil etməsi idi.

Xanlığın ərazisi memarlıq abidələri ilə zəngin idi. Buna misal olaraq Xalideyi Kübra türbəsi, həmçinin Məminə Xatun türbəsi Naxçıvan xanlığının incilərini misal göstərə bilər. Bu isə xanlığda memarlığın inkişaf etdiyini göstərirdi.

Naxçıvan xanlığının Dövlət bayrağı
(1747-1828-ci illər)

Lənkəran xanlığı: Xanlığın əsasını Qara xan-Cəmaləddin Mürzə bəy qoymuşdur. Xanlığın paytaxtı Lənkəran şəhəri idi. Xanlıq Xəzər dənizi ilə, həmçinin Cavad, Qaradağ, Ərdəbil, Gilan xanlıqları ilə həmsərhəd idi. Xanlığın banisi Qara xan Səfəvilər nəslindən idi. Qara xan güclü və iradəli xan idi. O iqtisadi və siyasi is-

lahatlar keçirmişdir. Daimi qoşun yaradır, xan nəslindən olmayanların torpaqlarını müsadirə edir.

Qara xandan sonra hakimiyyətə Mir Mustafa xan gəlmişdir. Onun hakimiyyəti dövründə xanlıq olduqca genişlənmiş və möhkəmlənmişdir. Mir Mustafa xan həmçinin xarici siyasətində Rusiyaya meyl etmişdir. Cənub sərhədlərindən xanlığa hücum ara vermək bilmirdi. Bunun nəticəsində Mir Mustafa xan Rusiyaya meyl edən xanlara məktub yazaraq, onlara İrana qarşı mübarizə aparmağa hazır olduğunu

bildirdi. Xanlığın Xəzər dənizi ilə həmsərhəd olması ticarətin inkişafına kömək edirdi. Həmçinin xanlıqda əkinçilik və maldarlıq inkişaf edirdi. Kiçik qala məscidi, Güldəstə minarəsi, Hacı Mirzə hamamı Lankaran xanlığının abidələri idi.

Xanlıq 1812-ci ildə Rusiya tərəfindən işğal, 1826-cı ildə isə ləğv edilir.

Gəncə xanlığı: Mərkəzi Gəncə şəhəri idi. Xanlıq Qacar tayfasının Ziyadoğlular nəslindən idarə olunurdu. Gəncə xanlığı Qarabağ, Şəki, İrəvan xanlıqları ilə həmsərhəd idi. Gəncə xanlığı çox mühüm iqtisadi-siyasi əhəmiyyət daşıdığına görə tez-tez hücumlara məruz qalırdı. Bunlardan biri də Gürcü çarı II İrakli idi. Gəncə xan-

Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi

lığı Qarabağ xanlığından asılı vəziyyətə düşdükdən sonra II İrakli ilə bölüşdürülür. Gəncə xanlığı tərəflərin müəyyən etdiyi şəxslər vasitəsilə idarə olunurdu. Bunun nəticəsində isə xanlıqda ikihakimiyyətlik mövcud oldu. Lakin Gəncədə çıxan üsyan nəticəsində ikihakimiyyətliliyə son qoyuldu. Gəncə xanlığı müstəqil, Cavad xan isə xan oldu. Cavad xanın dövründə Gəncə xanlığı daha da möhkəmləndi.

1804-cü ildə Cavad xanın ruslarla döyüşdə oğlu ilə birlikdə qəhrəmancasına həlak olması ilə xanlıq işğal olunur və xanlıq idarə üsulu ləğv olunur.

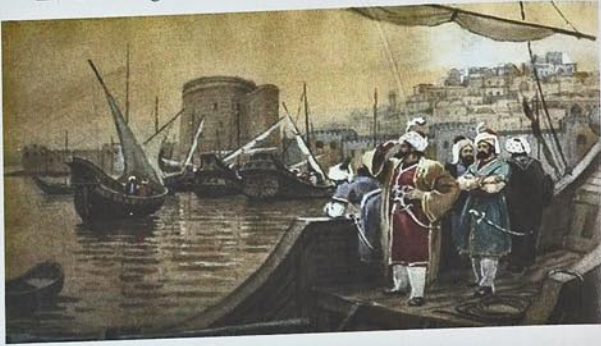
Dərbənd xanlığı: Xanlığın mərkəzi Dərbənd şəhəri idi və hakimiyyətdə Əfşarlar sülaləsi var idi. Xanlığın əsasını Məhəmmədhasən xan qoymuşdur. Məhəmmədhasən xan xalqın üzərinə ağır vergilər qoyurdu. Həmçinin o zalım xan idi. Məhz buna görə xanlığın Quba xanı Fətəli xana müraciəti nəticəsində Dərbənd xanlığı 1759-cu ildə Qubadan asılı vəziyyətə düşdü. Daha sonra isə Dərbənd xanlığı 1806-cı ildə Rusiyadan asılı hala düşdü. Xanlıq Quba xanlığı, Dağıstan feodal hakimiyyəti və Tabasaran sultanlığı ilə həmsərhəd idi.

Bakı xanlığı: Xanlığın mərkəzi Bakı şəhəri idi. Xanlıqda ticarət inkişaf etmişdi. Bunun başlıca səbəbi isə Bakının Xəzər dənizinin sahilində yerləşməsi idi. Həmçinin Bakı xanlığı Şamaxı və Quba xanlıqları ilə həmsərhəd idi. Xanlığın əsasını I Mirzə Məhəmməd xan qoymuşdur. Ondan sonra hakimiyyətə Məlik Məhəmməd xan gəlmişdir. Xanlıq bir müddət Quba xanlığından asılı vəziyyətdə qalmışdır. Quba xanlığı Bakını nikah diplomatiyası nəticəsində özündən asılı

vəziyyətə salır. Məlik Məhəmməd xandan sonra isə hakimiyyətə II Mirzə Məhəmməd xan gəlir. Onun dövründə xanlıq yenidən müstəqilləşir. Ondan sonra isə hakimiyyətə Hüseynqulu xan keçir. İran və Rusiyanın Bakı xanlığı üzərində mübarizəsi Rusiyanın qələbəsi ilə başa çatdı. Lakin daha sonra 1796-cı ildə xanlıq Ağaməhəmməd xan Qacardan asılı vəziyyətə düşmüşdü. Bakı xanlığında neft çıxarıldı. Xanlıq nefti digər ölkələrə, həmçinin Rusiyaya ixrac edirdi. Xanlığın həyatında balıqçılıq habelə, maldarlıq əsas yer tuturdu. Bakı xanlığı 1806-cı ildə Rusiya tərəfindən işğal olunur və ləğv edilir.

İrəvan xanlığı: Xanlığın banisi Mir Mehdi xan Əfşardır. Xanlıq

ğın mərkəzi isə İrəvan şəhəri idi. Maku, Naxçıvan, Qarabağ, Gəncə xanlıqları ilə sərhəd idi. Xanlığın əhalisini Azərbaycan türkləri təşkil edirdi. Bunu ərazidə aparılan arxeoloji qazıntılar, həmçinin rus və erməni tarixçilərinin yazdığı əsərlər sübut edir.

İrəvan şəhərinin cuzi bir hissəsini xristianlar təşkil edirdi. Bunun səbəbi isə 1441-ci ildə erməni katalikosluğunun Kilikiyadan Üçkil-

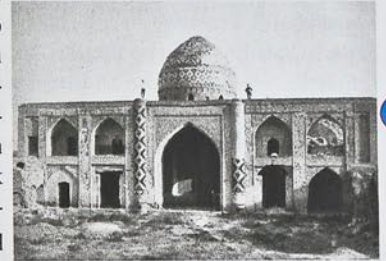

səyə köçməsi idi. İrəvan xanlığında Mir Mehdi xandan sonra hakimiyyətə Hüseynəli xan gəlmişdir. O Xanlığı gücləndirmişdir. Dağıstan

və Kartli-Kaxetya çarlığı xanlığa hücumlar təşkil edirdilər. Dağıstanı məğlub etməsinə baxmayaraq Kartli-Kaxetya İrəvan qoşunlarını məğlub edə bilir. Bu hadisə İrəvan xanlığına böyük təsir göstərdi.

Hüseynəli xandan sonra hakimiyyətə Məhəmməd həsən xan Qacar gəldi. Lakin az yaşlı olduğundan Kartli-Kaxetya çarına təminat verməyə məcbur qaldı. Xanlıq 1827-cil oktyabrın 1-də Rusiya tərəfindən işğal olunur, 1828-ci ildə isə ləğv edilərək Naxçıvan xanlığı ilə birlikdə yerində "erməni vilayəti" yaradılır.

Şamaxı xanlığı: Xanlıq ikihakimiyyətliyin mövcud olduğu xanlıqlardan biri idi. Bunun səbəbi isə 1734-cü ildə Nadir xanın Şamaxını yandıraraq əhalini yeni Şamaxı adı ilə Ağsuya köçürməsi idi. Bunun nəticəsində köhnə Şamaxıda Məhəmmədsəid xan, yeni Şamaxıda isə Məhəmmədəli xan hakimiyyətə idi. Şamaxı xanlığında ikihakimiyyətlik xanlığın xarici hücumlardan yetərincə qoruna bilməməsinə səbəb oldu. Məhəmmədsəid və Məhəmmədəli xan arasında mübarizə gedirdi və nəhayət köhnə Şamaxıda hakimiyyətə olan Məhəmmədsəid xan qalib gəldi. Şamaxı xanlığını ələ keçirməyə çalışan Quba xanı Fətəli xan Şəki xanlığı ilə birləşərək Şamaxıya hücum çəkdi. Şamaxı hər iki xanlıq arasında bölüşdürüldü.

Lakin daha sonra 1768-ci ildə Şamaxı xanlığı tamamilə Quba xanlığından asılı vəziyyətə düşdü. 1805-ci ildə Rusiya tərəfindən işğal, 1822-ci ildə isə ləğv edilir.

Nadir imperiyasının süqutu nəticəsində parçalanan Azərbaycanı birləşdirmək cəhdləri uğursuz oldu. Buna səbəb xanlıqlar arasında bitmək-tükənmək bilməyən müharibə, Rusiyanın, həmçinin digər dövlətlərin, Dağıstanın və Kartli-Kaxetya çarı II İraklinin Azərbaycan xanlıqlarına olan hücumu və s. idi. Bəlkə də Azərbaycan xanları vahid bir dövlət tərkibində birləşə bilsəydi, onda indi Azərbaycan daha böyük və daha güclü bir dövlət ola bilərdi. Heç nə üçün gec deyil deyirlər. Mən inanıram ki, Azərbaycan bir gün mütləq düşmənlərinin əlindən torpaqlarını alacaq və öz bütövlüyünü bərpa edəcək.

Müəllif: Əlvani Urfan
6 sayılı intellekt-liseyin 10-cu sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Elmin İmanov

Quba xanlığı

Azərbaycanın şimal torpaqlarında yaranmış xanlıqlar içərisində Quba xanlığı xüsusilə fərqlənmişdir. Xanlığın əsasını 1726-cı ildə Hüseynəli xan (1726-1758) qoymuşdur. O, əvvəlcə Quba xanlığını bir hakim kimi idarə etməyə başlayır. Xanlığın iqamətgahı əvvəlcə Xudat qalası, 1735-ci ildən isə Quba şəhəri olur. Nadir şahın ölümündən sonra Hüseynəli xan xanlığı müstəqil idarə etməyə başlayır.

Əlverişli coğrafi-strateji mövqeyə malik Quba xanlığının ərazisi Azərbaycanın zəngin vilayətlərindən biri hesab olunurdu. Qubanın Azərbaycanı Dağıstan, Şimali Qafqaz və Cənubi Rusiya ilə birləşdirən mühüm ticarət yolu üzərində yerləşməsi, onun münbit torpaqlarında müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi bu xanlığı daha da əhəmiyyətli edir. Ölkənin təsərrüfatı inkişaf edir, əhalinin sayı artır. Quba şəhərində çoxlu silah emalatxanaları və pul kəsmək üçün zərbcxanalar inşa edilir. Hüseynəli xan burada möhtəşəm bir saray da tikdirir. Xanlıq Bakı, Şamaxı, Şəki və Dərbənd xanlıqla-

n, Dağıstanın feodal hakimlikləri ilə həmsərhəd olur. İnzibati cəhətdən 10 mahaladan ibarət xanlıqda Təngi, Şəspara, Gülhan, Altıpara, Doqquzpara, Şabran və başqaları daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hüseynəli xan Quba xanlığının ərazisini genişləndirmə siyasəti yeridir. Nadir şahın ölümündən sonra Salyan üzərində öz qədim, irsi hüququndan istifadə edərək 1756-cı ildə buranı Quba xanlığına birləşdirir. Bu hadisə nəticəsində Salyan Quba xanlığının ayrılmaz bir hissəsinə, mühüm siyasi dayacağına və gəlir mənbəyinə çevrilir. Quba xanlığı Fətəli xanın hakimiyyətdə olduğu 1758-1789-cu illərdə özünün yüksəliş dövrünü yaşayır. Bir sıra sosial-iqtisadi islahatlar həyata keçirən Fətəli xan, həm də atasının başladığı dövlətin ərazisini genişləndirmək siyasətini uğurla davam etdirir.

O, bu siyasətin həyata keçirilməsinə Dərbənd xanlığından başlayır. Bu vaxt Dərbənd xanlığında hökm sürən özbaşınalıq xalqda və hakim dairələrin bir hissəsində narazılıq yaradır. Onlar bu özbaşınalığa son qoymaq üçün Quba xanlığı ilə birləşmək istəyirlər. Fətəli xan hətta Cənubi Dağıstan əmirlərinin bəzilərini bu işdə özünə müttəfiq edir. 1759-cu ildə Dərbənd torpaqları Quba xanlığına qatılır. Fətəli xan Dərbənd şəhərinin idarəsini arvadı Tuti Bikəyə tapşırır. 1767-ci ildə nikah diplomatiyası yolu ilə Bakı və Abşeron torpaqları Qubaya birləşdirilir. 1768-ci ildə Cavad və Şamaxı xanlığına tabe edilir.

Fətəli xan Dərbəndi azad etdikdən sonra birləşdirmə siyasətini davam etdirir. Bu zaman əsas diqqəti Qarabağ xanlığına yönəldir. Qarabağ xanlığını əvvəlcə diplomatik yolla tabe etmək istəyir. O, 1779-cu ildə Bakı xanı Məlik Məhəmmədi müqavilə bağlamaq təklifi ilə Qarabağa göndərir. İbrahimxəlil xan bu gəlişin məqsədini yaxşı başa düşməyindən Məlik Məhəmmədi həbs etdirir. Bu hadisə Quba-Qarabağ münasibətlərini daha da kəskinləşdirir. Fətəli xanın 1780-1781-ci illərdə Qarabağ xanlığı üzərinə bir neçə yürüşü uğursuzluqla nəticələnir.

1784-cü ildə Fətəli xanın Azərbaycanın cənub torpaqlarına hücumu zamanı Ərdəbil və Meşkin ələ keçirilir. Lakin, bu addım Rusiyanı narahat etdiyi üçün o geri qayıtmağa məcbur olur.

Gerbı

Tuti Bikə başçılıq edir. Olduqca cəsur, tədbirli, həm də ağıllı bir qadın olan Tuti Bikə qardaşı Əmir Həməzənin Dərbəndi hiylə ilə tutmaq planlarını hiss edir və ona inanmır. Belə ki, Əmir Həməzə bacısına xəbər göndərərək Fətəli xanın həlak olduğunu bildirir, onun cənazəsini gətirib Dərbənddə hörmətlə dəfn etmək istədiyini xəbər verir. Hətta bu məqsədlə Dərbənd divarlarına doğru uzanan yalançı bir dəfn karvanı da düzəldir. Lakin Tuti Bikə bunun fitnəkar siyasət olduğunu başa düşür və qalanı təslim etməkdən boyun qaçırır. Dərbənd doqquz aydan çox davam edən mühasirəyə mətinliklə tab gətirir. Nəhayət Fətəli xan Rusiyaya müraciət edərək ondan kömək istəyir. Dərbənd barəsində xüsusi planları olan II Yekaterina hökuməti onun bu xahişini yerinə yetirir. 1775-ci ilin martında rus qoşununun köməyi ilə Fətəli xan Dərbəndi azad etməyə nail olur.

Xarici siyasət. Qeyd etdiyimiz kimi şimal-şərqi Azərbaycan dövlətinin yaranması və dövlətin ərazisinin getdikcə genişlənməsi Rusiyanı ciddi şəkildə narahat edir. Fətəli xan bunu nəzərə alaraq, ilk növbədə, Rusiya ilə ehtiyatlı hərəkət edir, onun Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasətini diplomatik yolla aradan qaldırmağa çalışır.

Bu məqsədlə də 1775-ci ilin yazında Dərbənd hakimi Mirzə bəy Fərhadbəylinin başçılığı altında Rusiya sarayına elçi göndərir. II Yekaterinaya yazdığı məktubda Fətəli xan Rusiya ilə dostluğa sadıq qaldığını bildirməklə öz xanlığının təhlükəsizliyi üçün təminat istəyir. Məktubun diplomatik sənəd kimi əhəmiyyəti ondadır ki, əvvəla, Fətə-

Qubanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmə siyasətinə mənfi yanaşan Qaraqaytaq usmisi Əmir Həməzə və Şamaxı xanı Ağası xanın başçılıq etdiyi bir sıra Azərbaycan və Dağıstan hakimləri 1774-cü ilin iyulunda Quba xanlığına qarşı birləşirlər. Xüdat yaxınlığındakı Gavduşan çölündə müttəfiq qüvvələrlə Fətəli xanın qoşunu arasında qanlı döyüş baş verir. Üç tərəfdən sıxışdırılan Quba ordusu məğlub olaraq Salayna doğru çəkilir. Qubanı və Şamaxını tutan müttəfiqlər Dərbəndi mühasirəyə alırlar. Dərbəndin müdafiəsinə Fətəli xanın arvadı

li xan Rusiyaya müstəqil hökmdar kimi müraciət edir, digər tərəfdən Rusiya himayəsini qəbul etməsinə baxmayaraq, müstəqilliyini saxlamaq niyyətində olduğunu da bildirir. Rusiya hökuməti bu əlaqələrin İranla qonşuluq münasibətlərinə ziyan vuracağını bəhanə gətirərək, Fətəli xanın təklifini rədd edir. Əslində isə Rusiya diplomatiyası bunlarla öz işğalçılıq siyasətini pərdələyir. Fətəli xanın irəli sürdüyü təklif Rusiyanı təmin etsə də, amma o, Quba xanlığının müstəqilliyini tanımaqdan imtina edir. Beləliklə, Azərbaycan xanlarının Rusiya sarayına elçiliyi uğursuzluqla nəticələnir.

Eyni zamanda, Fətəli xan Kartli-Kaxetiya çarı II İrəklinin Azərbaycan xanlarının daxili işlərinə qarşımaması üçün də cəhd göstərir. Lakin Gürcüstanın Rusiya ilə yaxınlığı Fətəli xanın bu problemləri hərb yolu ilə nizama salmasını və Azərbaycanda mərkəzi dövlət yaradılmasını çətinləşdirir. Ona görə də Rusiya vasitəsi ilə II İrəklinin təcavüzkar niyyətinin qarşısının alınmasına cəhd edilir. Lakin, bu cəhdlər də həmişə istənilən nəticəni vermir.

Fətəli xanın birləşdirmə siyasəti sonadak başa çatmır. Onun Azərbaycan torpaqlarının birliriyini yaratmaq səyləri baş tutmur. Çünki, Azərbaycan xanlarının hər biri bu birləşdirməyə öz torpaqlarının işğalı kimi baxırdılar. Daxili çekişmələr, xarici dövlətlərin müdaxiləsi kimi amillər də Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlətdə birləşdirilməsinə mane olur. Fətəli xanın vəfatından sonra hakimiyyətə gələn Əhməd xan (1789-1791) və Şeyxəli xanın (1791-1810) dövründə Quba xanlığının qüdrətini qoruyub saxlamaq mümkün olmur. Ona görə də Şəki, Bakı və Şamaxı xanlıqları Quba xanlığının tabeliyindən çıxırlar.

1806-cı ildə Quba xanlığı Rusiya tərəfindən işğal olunur. 1810-cu il üsyanından sonra xanlıq idarə üsulu ləğv edilir və başında rus zabiti komendantın durduğu əyalət yaradılır.

Quba 1813-cü il Gülüstən müqaviləsi ilə rəsmən Rusiyanın tərkibinə qatılır.

Quba xanları:

Hüseynəli xan Qubalı (1726—1758)

Fətəli xan Qubalı (1758—1789)

Əhməd xan Qubalı (1789—1791)

Şeyxəli xan Qubalı (1791—1806)

Hüseyn xan (1806—1816)

Müəllif: Ləman Qələndərova
51 nömrəli məktəbin 10-cu sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Əbil Məmmədov

Qarabağ xanlığı

Azərbaycan ərazisində yaranmış xanlıqlardan biri Kür və Araz çayları arasında böyük əraziyə malik olan Qarabağ xanlığı idi. Kiçik Qafqazın cənub-şərq çıxıntısında, əsasən Kür və Araz çayları arasında yerləşən Qarabağ xanlığı Azərbaycan ərazisinin ən mühüm, məhsuldar torpaq sahələrinin xeyli hissəsini əhatə edirdi. Bu ərazinin çox zəngin təbii – coğrafi şəraiti əhalinin təsərrüfat fəaliyyətinin çoxsahəliyinə geniş şərait yaradırdı.

Qarabağ xanlığının bəzi rayonları sıx meşələrin geniş massivləri və məhsuldar bağlarla örtülü idi. Meşələr palıd, vələs, fıstıq, qovuş, şərv, şam, cökə, ağcaqayın kimi nadir ağac növləri və xarı-bülbül insanların həm zövqünü həm də həyatını oxşayırdı. Xanlığın florası kimi faunası da müxtəlif və zəngin idi. Meşələr müxtəlif növ heyvan və quşlarla zəngin idi.

Yaranması

Qarabağ xanlığı Səfəvilər dövləti dövründə Gəncə - Qarabağ bəylərbəyinin bir hissəsində yaranmış və Cavanşirlər sülaləsinin sarcalı oymağından olan Pənahəli xan qoymuşdur. Xanlığın yaranmasında Qarabağ vilayətinin köklü elatlarından olan otuzikilər, iyirmidördlər, kəbirli və digər tayfaların mühüm rolu var idi.

Bu tayfalar Nadir şah tərəfindən

Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi

Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi

vaxtilə Xorasanın Sərəxs torpaqlarına sürgün olunmuşlar. Qarabağın güclü tayfalarından biri olan otuzikilər Qarabağda otuz iki oymağa yerləşən tayfaların birləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Həmin tayfa birləşməsi içərisində Cavanşir tayfası böyük nüfuzə malik olmuşdur.

Pənahəli xan iqamətgah kimi əvvəl 1748-ci ildə Kəbirli mahalında Bayat qalasını, sonra 1751-ci ildə Tərnəkütdə Şahbulaq qalasını tikirdi. 3-cü qala Şuşa qalası oldu. Qarabağda 1 şəhər, 638 kənd olmuşdur. 90 minə çatan ümumi əhali 18.500 ocaqda birləşirdi. Salnaməçilərin fikrincə xanlığın mövcudluğu dövründə əhalinin sayı və sıxlığı təxminən iki dəfə artmışdır.

Mirzə Camal Cavanşirin «Qarabağnamə»si xanlığın ərazisini, sərhədlərini coğrafi hədudlarının müəyyənləşdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif xanlığın siyasi sərhədləri haqqında yazır: «... cənub tərəfdən Xudafərin körpüsündən Sınıq körpüyə qədər – Araz çayıdır. Şərq tərəfdən Kür çayıdır. Şimal tərəfdən Qarabağın Yelizavetopolla sərhədi Goran çayıdır. Qərb tərəfdən Küşək, Salvartı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağlarıdır». Zəngəzur, Qapan, Qarabağın Çıldur, Mehri mahalları da xanlığa daxil idi.

Bayat savaşı

Qarabağ xanlığının güclənməsi qonşu xanlıqları narahat edirdi. Digər tərəfdən Qarabağın xristian-alban mülkləri öz mülklərini itirməkdən qorxaraq Pənahəli xanın hakimiyyətinə qarşı çıxdılar. Bu məqsədlə qonşu xanlıqlarla əlaqə saxlayır, onları Qarabağa yürüşə sövq edirdilər. Belə yürüşlərdən birincisi bütün Azərbaycanı birləşdirməyə çalışan Şəki xanı Hacı Çələbi tərəfindən edildi. Hacı Çələbi xan öz müttəfiqləri – Şamaxı xanı və müləklərlə birlikdə Bayat qalasını mühasirəyə alsada, onu ələ keçirə bilmədi. Tarixi ədəbiyyatlarda "Bayat savaşı" adlanan bu hadisə Qarabağ xanlığının müstəqilliyini möhkəmləndirdi və nüfuzunu artırdı.

Qarabağ xanlığının güclənməsi

Bayat savaşından sonra Qarabağ xanlığının nüfuzu artdı. Bu işə Pənahəli xana xanlığın ərazilərini genişləndirmək imkanı verdi. Gəncə, İrəvan, Naxçıvan və Ərdəbil Qarabağ xanlığından asılı vəziyyətə salındı. Zəngəzur yenidən Qarabağa birləşdirildi. Qarabağ xanlığının mərkəzləşdirmə siyasətinə qarşı çıxan xristian-alban müləkləri tabe edildi. İlk ola-

Bayat qalası

raq Vərəndə məliyi Pənahəli xanın hakimiyyətini qəbul etdi. Xaçın məliyi əvvəlcə müqavimət göstərsə də Ballıqaya döyüşündə məğlub edildi və Pənahəli xana tabe olduğunu qəbul etdi. Tədricən digər məlikliklər-Dizaq, Çiləbörd, Gülüstən (Talış) da Qarabağ xanından asılılığı qəbul etdilər. Lakin, buna baxmayaraq, onlar mərkəzi siyasətlərini davam etdirir və gizli olaraq xarici qüvvələrlə, xüsusən çar Rusiyası ilə əlaqələr saxlayır və onları Qarabağa yü-

rüşə təhrik edirdilər.

1759-cu ildə Fətəli xan Əfşar Qarabağa hücum etdi. Şuşanı mühasirəyə aldı. Uzunmüddətli mühasirədən sonra Pənahəli xan asılılığı qəbul etməyə məcbur olur. Lakin bu asılılıq çox davam etmədi. Pənahəli xan asılılığa son qoymaq üçün Şiraz hakimi Kərim xan Zəndin onunla ittifaq girmək təklifini qəbul etdi.

1763-cü ildə müttəfiqlər Fətəli xan Əfşarı məğlub etdilər. Lakin Kərim xan Zənd Pənahəli xana xəyanət edərək onun Qarabağa qayıtmasına icazə verməyib Şirazda saxladı.

Qarabağ xanlığı İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə.

Pənahəli xandan sonra hakimiyyətə oğlu İbrahimxəlil xan (1763-1806) gəldi. O, xristian-alban məliklərinin mərkəzi hakimiyyətə tabe etmək siyasətini davam etdirdi.

1768-1774-cü illərdə Osmanlı dövlətinə qarşı müharibədə Rusiyanın qələbəsi xristian-alban məlikləri yenidən fəallaşdırdı. Onlar gizli olaraq Rusiyaya müraciət edərək Azərbaycana yürüşə çağırıldılar.

Lakin bu dövrdə Rusiyanın Cənubi Qafqazı işğal etmək üçün kifayət qədər hərbi gücü yox idi. Həmçinin beynəlxalq şərait də Rusiya üçün əlverişli deyildi. Ona görə də kiçik müqavimətə baxmayaraq, İbrahimxəlil xan məlikləri tabe etdi.

Qubalı Fətəli xanın qonşu xanlıqları tabe etmək siyasəti Qarabağ xanlığı ilə münasibəyə səbəb oldu. İbrahimxəlil xan Qarabağ xanlığının müstəqilliyini qoruyub saxlamaq istəyirdi. Ona görə də Quba xanlığından asılı olmaq təklifini

qəbul etmədi. 1780-1781-ci illərdə Fətəli xanın Qarabağa yürüşləri uğursuz oldu.

Beləliklə, İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə Qarabağ xanlığı daha da gücləndi. Xanlıq nəinki Azərbaycanın, demək olar ki, bütün Cənubi Qafqazın ən güclü siyasi qurumlarından birinə çevrildi.

Kürəkçay müqaviləsi və xanlığın süqutu

XVIII əsrin sonlarında Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işğalından sonra Rusiya Azərbaycan xanlıqlarının "qorumaq" üçün İrana müharibə elan etdi. Rus ordusu Qarabağ xanlığını 1805-ci il 14 may tarixli Kürəkçay müqaviləsi ilə öz əsarəti altına keçirdi. Beləliklə 1748-ci ildə yaranmış Qarabağ xanlığı 1805-ci ildə işğal olundu.

Mədəniyyət

Qarabağ xanlığında sənətkarlıq xeyli inkişaf etmişdir. Sənətkarlar əsasən Şuşa qalasında fəaliyyət göstərirdilər. Kustar üsulu ilə ip əyirilməsi, xalça toxunulması, xammalın ilkin təmizlənməsi kəndlərdə də məşğuliyyət növlərindən idi. Məlumdur ki, uzun müddət feodal geriliyi şəraitində yaşayan Azərbaycan kəndlərində başlıca olaraq natural mal mübadiləsi yayılmışdı. Sənətkarlığın inkişafı, əhalinin peşələr üzrə "ixtisaslaşması", başqa amillər pul dövryyəsinin genişlənməsinə, bazarlara məhsul çıxarmağa şərait yaratmışdı. Xanlığın demək olar ki, hər bir ailəsində xırda toxucu dəzgah mövcud idi. Onlar özləri saplardan hazırladıqları yun və ipək əşyaları toxumağı bacarırdılar. Məhz buna görə də təsadüfi deyildir ki, xanlıqda ən inkişaf etmiş sənaye sahəsi toxuculuq olmuşdur. Xanlıqlar dövründə Qarabağ xalçaları xarici bazarada çıxarıldı.

Müəllif: İlahə Həsəni
163 nömrəli orta məktəbin
8-ci sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Ramil Tanrıverdi

Cavad xan və Gəncə xanlığı

Cavad xan Gəncə bəylərbəyi Şahverdi sultan Ziyad oğlunun nəvəsi, müstəqil Gəncə xanlığının banisi Şahverdi xan Ziyadoğlunun (1747-1760) oğlu idi. Qacarlar uzun müddət Qarabağ və Çuxursəd bəylərbəyiliklərinə başçılıq etmişdir. Muğan qurultayında da Ziyadoğlular Qarabağ tayfaları ilə birlikdə Səfəvi sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyulmasına və Nadirin şah seçilməsinə qarşı çıxmışdılar.

Şahverdi xanın vəfatından sonra Gəncə xanlığında sabitlik pozulmuşdu. Hakimiyyət uğrunda qardaşlar arasında gedən mübarizədən istifadə edən Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli əlbir olaraq Gəncədə hakimiyyəti ələ keçirmiş və oraya öz adamlarını hakim təyin etmişdilər. Nəticədə ikihakimiyyətlik yaranmışdı. II İrakli Gəncə xanlığının

ərazisini Kartli-Kaxetiya birləşdirmək istəyirdi. II İraklinin bu niyyətini başa düşən İbrahimxəlil xan diplomatik manevr işlətdi və Gəncə əhalisinin şəhərdəki gürcü qarnizonuna qarşı üsyanı təşkil etdi. Nəticədə gürcü hakimi Gəncədən qovuldu, Ziyadoğluların hakimiyyəti bərpa olundu.

Cavad xan (1786-1804) Gəncə xanı idi. O, Ağa Məhəmməd xan Qacarı Tiflis yürüşündə iştirak etdi. Məqsədi isə Qazax, Şəmşəddil və Borçalı ərazilərini işğal altında saxlayan II İraklinin cəzalandırılmasında iştirak etmək idi.

İbrahimxəlil xan isə səhvə yol verərək Cavad xanla deyil, II İrakli ilə birləşməyi üstün tutdu. Onlar yenidən bir ittifaqda Gəncə üzərinə yürüş etdilər. Cavad xan nahaq qan tökülməməsi naminə onların irəli sürdüyü şərtləri yerinə yetirməyə məcbur oldu: İbrahim xana xərac verməli, öz yaxın adamlarından birini onun yanına girov göndərməli və Qacarı yürüşü zamanı özü ilə gətirdiyi 400 nəfər gürcü əsilzadəsini geri qaytarmalı idi.

Ağa Məhəmməd şahın Cənubi Qafqazı tərک etməsindən istifadə edərək Rusiya general Valerian Zubovun başçılığı ilə buraya qoşun göndərdi. Bakı, Şəki, Dərbənd və Şamaxı xanlıqları təcvüzə məruz qaldılar. Bu zaman Azərbaycanın şimal torpaqlarında ən real hərbi-siyasi qüvvə Qarabağ xanlığı idi. İbrahimxəlil xan isə Rusiya himayəsini qəbul etməyi Ağa Məhəmməd şahla tabe olmaqdan üstün tutdu.

İki yol ayrıcında qalan Cavad xan yenə də əhalini qırğına vermək istəmədi. Rusların Qafqazdakı bu hakimiyyətini müvəqqəti hesab edərək üzdə itaət etməyə razılıq verdi. Bununla da Ağa Məhəmməd şahın qəzəbinə tuş oldu. Qacarı ikinci yürüşü zamanı həbs olunub Şuşa qalasına salındı. Lakin onun bu addımı hansı zərurətdən atıldığını gözəl anlayın Qacar öz soydaşını öldürmək fikrində deyildi.

Rusiya imperatriçəsi II Yekaterinin ölümü Cavad xanın əl-qolunu açdı. O, Gürcüstana verilmiş Azərbaycan torpaqlarını geri qaytarmağı tələb etdi. Kartli-Kaxetiya çarı XII Georgi vaxtilə Nadir şah tərəfindən onlara verilmiş Qazax, Şəmşəddil və Borçalı torpaqlarının Gəncə xanlığına qaytarılmasına razılıq verməyə məcbur oldu.

Kifayət qədər uzaqgörən və ehtiyatlı olan Cavad xan xilas yolu yalnız milli birlikdə görürdü. Bu birlik isə xanlıqlararası münasibətlərin nizamlanmasından keçirdi.

Çox təəssüf ki, daxili xəyantəkarların əli ilə Ağa Məhəmməd şahın qətlə yetirilməsi Rusiyanın əl-qolunu açdı. Rusiya imperatoru I Aleksandr Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın şimal torpaqlarının işğalına girişdi.

Yaxınlaşmaqda olan işğal təhlükəsini duyan Cavad xan ehtiyat tədbirləri gördü. Yollar nəzarət altına alındı. Xəyanətkar erməni əhalisi sərhədlərdən uzaqlaşdırıldı. Lakin bunlar kifayət deyildi.

Cavad xan o dövrdə sürətlə bir-birini əvəz edən mürəkkəb hərbi-siyasi hadisələr fonunda öz fəaliyyəti ilə digər Azərbaycan xanlarından seçilirdi. Gəncə, Qarabağ və Şəki xanları, Qaraqaytaq usmisi, Tarku şamxalı və Tabasaran maysumu, gürcü şahzadəsi Aleksandr Rusiyaya qarşı birgə mübarizə aparacaqlarına and içirlər. Lakin həlledici anda Cavad xana heç kim kömək etmir və o, qorxunc düşmən qarşısında təkbətək qalır.

Quduz rus generalı P. Sisianov başa düşürdü ki, Azərbaycan torpaqlarının işğal yolu Gəncə xanlığından keçir. Ona görə də bütün diqqətini bu istiqamətə yönəltdi.

Hiyləgər general əvvəlcə diplomatiyaya üstünlük verdi. 1803-cü il 25 fevral tarixli birinci məktubunda ona iltifatla yanaşır, Rusiya himayəsinə keçmək üçün dilə tuturdu.

Cavad xan Sisianova ehtiyatlı və ikibaşlı cavab məktubu yazdı.

Məktubu alan Sisianov başa düşdü ki, vədlərlə Cavad xanı yola gətirmək mümkün deyil. Ona görə də 1804-cü ilin oktyabrında güclü qoşunla Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşdı. Tezliklə Sisianov Şəmkirə çatdı və noyabrın 29-da Cavad xana belə bir məzmununda məktub göndərdi: "...Əgər təslim olmaq istəmirsinizsə onda fəlakətlərə hazır olun. Əgər ertəsi gün günortaya kimi cavab gəlməzsə, qiyamət qopacaq."

Məşvərət məclisində yekdilliklə qərara alındı ki, düşmənlə sərt cavab verilsin. Ertəsi gün Sisianova cavab məktubu göndərildi: "...Əgər sən mənimlə savaşa başlamaq istəyirsənsə, mən hazırım. Döyüş istəyirsənsə, döyüşək. Sənin təklifini qəbul etməyəcəyəm təqdirdə mənə bədbəxtlik vəd edirsən. Ancaq mən bədbəxtliyin sənin özünü Peterburqdan təqib edib buraya sürüklədiyinə inanıram".

Cavad xanın kömək üçün qoşun xanlıqlara müraciəti isə cavabsız qalırdı. Sisianov son məktublarının birində belə yazırdı: "Mən səhəri alacağam, səni biabırçasına edam edəcəyəm". Cavabını isə belə almışdı: "Sən mənim meyitimi divarın üstündə tapa bilərsən"

Sisianov dekabrın əvvəlində böyük hərbi qüvvə ilə Gəncə üzərinə yeridi. Bir neçə gündən sonra Gəncəyə çatıb onu mühasirəyə aldılar. Qala fasiləsiz olaraq top atəsinə tutuldu. Memarlıq abidələri, evlər, saraylar dağıntılara məruz qalırdı.

Sisianov yeni-yeni hədə qorxulu məktublarla yanaşı şirnikləndirici təkliflər də göndərirdi. Cavad xan isə sarsılmaz qaya kimi diz çökmürdü.

Sisianovun Cavad xana ünvanlanmış sonuncu, 29 dekabr 1803-cü il tarixli təcili cavab istədiyini yazırdı. Məktubda daha sonra təslim şərtləri irəli sürülürdü. "Gəncə şəhərinin təslimi aşağıdakı maddələrlə qəbul edilə bilər:

Cavad xan Gəncəli tabeliyindəki bütün əhali ilə birgə Ümumrusiya padşahının təbəəliyinə and içir;

Qala tamamilə təmizlənir və ora rus qoşununun topları, hərbi sur-satı yerləşdirilir;

Cavad xan Gəncəli Rusiya imperiyasının tabeliyində olaraq əvvəlki ixtiyarla öz ərazisini idarə edir və Rusiyaya ildə 20 min manat xərac verir. Bu maddələri imzalayan zaman 1804-cü ildə həmin məbləği təcili ödəyir;

Qaladakı və Şəmşəddil yolundakı ordunu ərzaqla təmin edir; Şəmşəddilin və onun əyalətinin əhalisini sıxışdırmaq olmaz, çünki onlar artıq Gürcüstan hökumətinin idarəsinə keçirlər.

Yuxarıdakılara sədaqətə əməl etmək üçün Cavad xan Gəncəli öz oğlu Hüseyinqlu ağanı Gürcüstanın baş idarəedicisinin yanında həmişəlik qalmaq üçün əmanət verir".

Bu cür təhqiramiz şərtləri vətənpərvər və igid Cavad xanın qəbul etməsi mümkün deyildi. Ona görə də o, Sisianovun bu şərtlərini qətiyyətlə rədd etdi.

Cavad xanın təslim olmadığını gören Sisianov şəhərə hücum əmrini verdi. 1804-cü il yanvarın 3-də soyuq bir gecə qaranlığında ruslar qala üzərinə hücumə keçdilər. Hücumçu dəstələrə general-mayor Portyagin və polkovnik Koryagin başçılıq edidilər. Güclü top atəsinin açdığı Qarabağ darvazası tərəfdən açdığı yarıqdan qalaya doluşan əsgərlər inadlı müqavimətlə qarşılaşdılar.

Cavad xan əlində qılınc qala divarlarının üstündə düşmənlə igidliklə vuruşurdu. Böyük itiki verən ruslar geri çəkildilər. İkinci həmlə də uğursuzluqla nəticələndi. Səhərin şafəqini müdafiəçilər uğur sevinci və nərələri ilə qarşıladılar. Ruslar hücum istiqamətini dəyişdilər. Alınmaz hesab olunan Tiflis qapılarında nərdivanlar vasitəsilə divara çıxdılar. Cavad xan bu tərəfdən hücum gözləməirdi. O, düşməni qarşılamaq üçün dərhal ora yollandı. Amansız döyüş başladı. Cavad xan Portyagin üzərinə hücum etdi. Podpolkovnik Simonoviç əsgərlərlə birlikdə yetişməsə idi, Cavad xan generalı o dünyaya göndərəcəkdi.

Azərbaycan tarixçi-salnaməçisi Rəşid bəy İsmayilov yazırdı: "Gəncəlilər həqiqətdə şir kimi müqavimət edir, rusların üzərinə dolu kimi güllə, daş və ox yağdırırdılar. Əsgərləri görmək qəsdilə gəncə-

lilər yapıncıları neftlə isladib onlara qarşı atırdılar. Topların sədəsi, güllələrin viyultısı, qalanın içindən çıxan ah-nalə ərsə dayanmış, ətrafa dəhşətli vahimə salmışdı”.

Qalanın iki bürcü artıq rusların əlinə keçmişdi. Şəhər müdafiəçilərinin qüvvələri azalır, top güllələri tükənirdi. Ancaq Cavad xan insanı heyrətdə qoyan bir məharətlə əldə qılınc döyüşürdü. Onun geri çəkilmək, aradan çıxmaq imkanı olsa da, buna yol vermirdi. Nəhayət düşmən Cavad xanı öldürməyə müvəffəq oldu. Müdafiəçilə sarsıldılar. Lakin döyüş davam edirdi. Gəncəlilər hər bir evi, hər məhəlləni inadla müdafiə etsələr də, məğlub oldular. Bəs Cavad xanın səhvi nədə idi? Sayğısızlıq edib erməniləri şəhərdən qovmamaqda idi bu səhv. Belə ki, ruslar hücumə keçən kimi ermənilər Tiflis qapılarının onların üzərinə açmışdılar. Bu namərdlər əhalini susuzluğa düşürməyə, yolxucu xəstəlikləri yaymaq üçün mal-qaranı kəsib qanın şəhərə gələn suya axıdırdılar.

Rusların şəhərdə törətdiyi amansızlığı, erməni xəyanətkarlığını rus tarixçisi Dubrovin də təsdiq edərək yazır: “Şəhərin bir yerində qan lap sel kimi axırdı. 500-ə qədər tatar məsciddə gizlənmişdi... Bir nəfər erməni bizim əsgərlərə xəbər çatdırdı ki, onların içində bir neçə Dağıstan ləzgisi var. Ləzgi adının dilə gətirilməsilə məsciddə olanların ölümünə işarə verildi”.

Cavad xan oğlu Hüseynqulu ağa ilə birlikdə Sisianova vəd etdiyi kimi qala divarları üzərində həlak oldu.

İşğalçı ordunun Gəncədə törətdiyi fəlakətləri Sisianov özü də etiraf edirdi. O, Rusiya imperatoru I Aleksandra 5 fevral 1804-cü il tarixli məktubunda yazır: “...Asiya qüruru qarşısında güzəştə getmək pis olardı və belə bir örnək ölkənin başqa hakimlərini də dikbaşlığa gətirərək... Sizə tapşırılan planın yerinə yetirilməsində sonralar çətinlik doğura bilərdi”.

Cavad xanın qəhrəman qadını Bəyim xanım bu böyük itkini böyük mətanətlə qarşıladı. Onun sarsılmazlığı və yenilməzliyi hətta daşqəlblə rus generallarını belə heyrətə salmışdı. Gəncənin işğalında iştirak etmiş rus generalı Koryaginın gündəliyi buna şəhadət edir. O yazır: “əgər Pavel Dmitriyeviçin yanında yavəri olmasaydı, o, qəhrəman tatar xanının, qəhrəman zövcəsinin qılıncından salamaq qalmayacaqdı. Əsgər araya girmiş, endirilmiş qılınc ona dəymişdir... Bu hadisədən sonra Sisianov dərhal çölə çıxmış, lakin rəngi qaçmışdı. Mən tatar xanının arvadının əynində çərkəzi paltar, belində xəncər və əlində ərinin qılıncını gördüm. Qılınc tanış idi. Onun zəhmli əri, o

qılıncıla mənə zərbələr endirmişdir, xan qılıncı atraksionlar kimi oynadırdı, daha doğrusu, elə bil rəqs edirdi. Mən, onun “oyununa” dözə bilmədiyimi hər dəqiqə hiss edirdim və buna görə də əsgərlərdən birini məni əvəz etməyə çağırıdım və özüm” oyunundan” çıxdım...

Biz qalanı zəbt etmişdiksə də, bu tatar qadını özünü qalib kimi aparırdı və əmr etdi ki, onun otağında çıxmaq. Sözlərimi başa düşməsəm də, əl işarəsindən işin nə yerdə olduğunu anladım. O, nə ərinin, nə də oğlunun meyitləri üzərində ağalmırdı. Yanaqlarında bir qətrə də olsun göz yaşı görmədim. Ağlayanlar saray adamları imiş...”

Cavad xan öz ölümü ilə ölümsüzlüyünə imza atdı. Onun igidliyi dillərdə dastan oldu, əfsanələşdi. Sonradan Qafqaza baş komandan təyin olunmuş markiz Pauliççi Gəncəyə gəlir. Cavad xanın ailəsi ilə görüşür. O, Qacar taxt-tacının vəliəhdi Abbas Mirzəyə 20 fevral 1812-ci il tarixli məktubunda yazır: “Gürcüstanı və ona birləşən vilayətləri idarə etməyə başlayarkən mən Yelizavetpolda mərhum Cavad xanın qohum-əqrəbasına rast gəldim. Öz vətəninə layiqincə xidmət edən adamları sevdiyim üçün Cavad xana haqq qazandıraram. O, Şəhəri müdafiə edərək, əlində silah həlak olmuşdur. Mənim Cavad xana olan dərin hisslərimi və xüsusi hörmətimi nəzərə alaraq onun nəslindən olanların hamısına azadlıq verdim ki, İrana köçsünlər”. Bu işğalçı rus generallarından birinin etirafıdır.

Gəncə xanlığı ləğv olundu. Həmin gün Sankt-Peterburqdakı imperatorluq dəftərxanasında Gəncənin alınmasında iştirakına görə medal kəsildi. Gəncənin tarixi adı dəyişdirildi və imperatorun arvadının şərəfinə Yelizavetpol adlandırıldı. Gəncə sözünlə işlədənin bir qızıl çərimə olunması barədə fərman da verildi. Gəncənin itirilməsi digər Azərbaycan xanlıqlarının da taleyində faciəli rol oynadı. Rusiya digər xanlıqların da işğalına girişdi.

Müəllif: Şərmin Həşimova
329 nömrəli tam orta məktəbin
10-cu sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Günel Quluzadə

Qarabağın tarixi abidələri

Qarabağ qədim zamanlardan əsasən Türk və Qafqaz qəbilələrindən təşkil olunmuş Qafqaz Albaniyasının tərkib hissəsidir. Orta əsrlərdə Azərbaycanda bir neçə dövlət forması olmuşdur. Qarabağ da tarix səhnəsində özünə Atabəylər, Eldəgizlər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər dövlətlərinin bir parçası kimi yer tutmuşdur. Feodalizm dövründə isə əsasən xanlıqlar formalaşmağa başlamış və əhalinin sıx məskunlaşdığı – Bakı, Dərbənd, Quba, Şəki, Şirvan, Lənkəran, Gəncə, Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ xanlıqları yaranmışdır.

Ermənilərin Qarabağa yerləşdirilməsi əsasən rus-fars və rus-türk müharibələri nəticəsində XIX əsrin 20-30-cu illərindən başlamış və bu miqrasiya bir çox yazılı mənbələrdə sübut olunmuşdur. Bu həmçinin ermənilərin özləri tərəfindən də dəfələrlə etiraf edilmişdir. 1978-ci ildə Ağdərə rayonunda ermənilərin Marağadan bura gəlməsinin 150 illiyi münasibəti ilə abidə ucaldılmışdır. Və daş üzərində ermənicə “Marağa-150” yazılmışdır. Lakin bu abidə cəmi 10 il qalmış və 1988-ci ildə ermənilərin Azərbaycana ərazi iddiaları başlanan kimi o da yoxa çıxmışdır. Həmin abidənin yoxa çıxmasının səbəbini başa düşmək elə də çətin deyil. Bu abidə erməni miqrantlarının Qarabağa gəlməsinin başlanğıcını göstərirdi.

Qarabağda Alban memarlığını özündə əks etdirən IV – XVI əsrlərə aid bir neçə Alban kilsəsi bizim dövrə qədər gəlib çatmışdır. Onların arasında Laçın rayonunda yerləşən Ağoğlan monastrı, Ağdərə rayonunda Müqəddəs Yelisey məbəd kompleksini, Ağdərə rayonunda Gəncəsər monastrı və digərlərini göstərmək olar.

IX əsrdə inşa edilmiş və uzun müddət fəaliyyət göstərmiş Ağoğlan monastr kompleksi Laçın rayonunun ərazisində Ağoğlan çayı sahilində yerləşir. Möhkəm bazalt daşdan tikilmiş bu möhtəşəm mo-

nastr məharətli konstruktiv həllinə görə alban xristian memarlığı abidələri içərisində xüsusi yer tutur. Monastr binasının daxili həcmi 3 hissədən ibarətdir. Daşlardan hörülmüş ağır dam örtüyünü saxlayan hündür daş sütunlar silindrik formalı tağbəndlərlə tamamlanır. Məbədin daxili sahəsini işıqlandırmaq üçün divarlarda ensiz və uzunsov pəncərələr vardır.

Kəlbəcər rayonu ərazisində, Tərtərçayın sol sahilində yerləşən, xalq arasında Xotavəng və ya Xudavəng, yəni “tanrı məbədi” adlandırılan monastr kompleksi Qafqaz Albaniyası dövləti dağıldıqdan bir əsr sonra IX əsrdə Qarabağın dağlıq hissəsində yaranmış, Xaçın Alban knyazlığının dini mərkəzi olmuşdur. Kompleksdə alban yepiskopunun iqamətgahı və dini maarif mərkəzi fəaliyyət göstərmişdir. Arxeoloji tədqiqatların nəticələrindən məlum olur ki, monastrın əsası VI-VII əsrlərdə qoyulmuşdur. Mehranilər sülaləsindən Xaçın knyazı Həsən Cəlalın oğlu olan Vaxtanq kompleksin ərzisində geniş tikinti işləri aparmış, Arzu xatun isə 1214-cü ildə əri Vaxtanqın və iki oğlunun xatirəsinə kompleksdə kilsə tikdirmişdir. Kilsənin şərq fasadında daş üzərində knyaz Vaxtanqın, cənub fasadında isə Arzu xatunun iki oğlunun təsvirləri həkk olunmuşdur. Alban knyazı tərəfindən inşa edilmiş baş kilsə memarlıq xüsusiyyətlərinə görə qonşu xalqların kilsələrindən fərqlənir. Albaniyada xristianlığın yayılmasında böyük xidmətləri olmuş apostol Yeliseyin xatirəsinə ölkədə əsrlər boyu bir çox məbədlər tikilmişdir. Bunlardan bizim günədək gəlib çatanlardan biri də, Dağlıq Qarabağın Ağdərə rayonundakı Müqəddəs Yelisey monastr kompleksidir. Dəniz səviyyəsindən 2000 metr yüksəklikdə, uca bir dağın zirvəsində tikilmiş və qala divarları ilə əhatə olunmuş monastr kompleksinin əsası V əsrdə qoyulub. Xaçın knyazlığı dövründə burada geniş inşaat işləri aparılmış, böyük baş kilsə binası, altı kiçik kilsə, bir neçə yaşayış və təsərrüfat binaları tikilmişdir.

Yaxşı yonulmuş daşdan tikilmiş baş kilsənin ikimaiilli daş damının üstündə 4 sütunlu ratonda ucalır. XIII-XIV əsrlərə aid edilən bu alban kilsəsi geniş ibadət zalından və silindrik tağbəndlərlə tamamlanan

sütunları olan kvadrat formalı otaqdan ibarətdir. Monastr kompleksində dəfələrlə yenidənqurma və inşaat işləri aparılmışdır. Ağdərə rayonunun Vəngli kəndində Xaçın çayının sol sahilində dağın üstündə ucaldılmış məşhur Qandzasar monastrı Qafqaz Albaniyası xristian memarlığının ən görkəmli abidələrindən biridir. Monastrın divarında daş üzərindəki epiqrafik yazıdan məlum olur ki, bu abidə “yük-sək və böyük Arsax ölkəsinin hökmdarı, geniş vilayətin çarı, Böyük Həsənin nəvəsi, Vaxtanqın oğlu, Həsən Cəlal Dövlə və anası Xorışə xatun tərəfindən 1216-1238-ci illərdə inşa edilmişdir. “ VIII əsrin əvvəllərindən etibarən Albaniya katalikosluğunun yerləşdiyi ərazi – Qarabağın dağlıq hissəsi knyazlıq, hökmdarlıq mənasında “Arşax “ və ya “Arsax “ adlanmışdır. 1261- ci ildə monqol – tatar işğalçıları tərəfindən İrənin Qəzvin şəhərində qətlə yetirilmiş Həsən Cəlal Dövləni oğlu knyaz Atabəy gətirib Qandsazar monastrında dəfn etmişdir. Bu monastr 1511-ci ildən 1836-cı ilədək, yəni Rusiya Sinodunun rəsmi qərarı ilə Alban kilsəsi ləğv edilənədək diofizit alban xristianlarının iqamətgahı olmuşdur. Həsən Cəlalın nəslindən olan bir çox alban din xadimləri bu monastr kompleksinin ərazisində dəfn olunmuşlar. Hündür qala divarları ilə əhatə olunmuş Qandzasar kompleksinə alban xristian memarlığı üslubunda inşa edilmiş baş kilsə, ona bitişik 4 mailli dam örtüyündə rotonda yüksələn monastr binası və qala divarlarına içəri tərəfdən hörülmüş tikililər daxildir. Baş kilsənin xaçşəkilli günbəz kompozisiyası, 16 küncü günbəz barabanı və onun üzərində yüksələn çətir formalı piramidaşəkilli daş günbəz örtüyü alban dindarlarının son iqamətgahına xüsusi əzəmət və gözəllik verir. Şərq və qərb fasadlarından fərqli olaraq şimal və cənub fasadlarının memarlıq həlli, demək olar ki, eynidir. Onların hər biri 5 tağla bəzənmiş, ortadakı ən hündür tağ isə profilli xaçla tamamlanmışdır. Kilsənin daxilindəki tağların yuxarı hissələri müqəddəs hesab olunmuş öküz və qoyun başlarının baryefləri ilə bəzədilmişdir.

Monastr kompleksinin memarlıq planlaşdırma və kompozisiya həlli, heykəltararlıq nümunələri və diofizit xarakterli elementlər bu abidəni çoxəsrlik ənənələri olan Qafqaz Albaniyası memarlığına aid olduğunu təsdiq edir. Uzun müddət Alban xristianlarının iqamətgahı olmuş mo-

Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi

nastrinin baş xəzinəsi mənasında Gəncəsər adlandırmışdır.

Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğala məruz qalmış ərazilərdə məhvə məhkum edilən maddi-mədəniyyət abidələri tariximizin daş yaddaşı kimi əvəzolunmaz milli sərvətimizdir. Bu abidələr təkcə maddi-mədəniyyət deyil, həm də mədəniyyət tariximizin arxiv sahifələridir. Qarabağın tarixi abidələrinin darmadağın edilməsi isə mədəniyyət və mədəniyyət tariximizin daşlaşmış yaddaşının silinməsi kimi ağırlı – acılıdır. 1988-1993- cü illər ərzində düşmənlə üz-üzə, göz-gözə dayanıb qətiyyətli mübarizə aparan və elə torpaqlarımızın bütövlüyü uğrunda ilk şəhidlərini (Əli və Bəxtiyar) verən Ağdam rayonu ərazisində qədim tarixə malik çoxsaylı memarlıq və incəsənət abidələri az deyildi. Ağdam şəhərində Üzərlik təpə abidəsi, Xaçındərbənd kəndindəki Qutlu Sarı Musaoğlu günbəzi (1314-cü il), Kəngərlidəki (XIV əsrin yadigarı) türbə və daş abidələr, Papravənddəki XVII əsrdən qalan Xanoğlu türbəsi, XVIII əsrə aid məscid və digər türbələr, xan qızı Natəvanın və oğlunun şərəfinə tikilmiş XIX yüzilliyin türbəsi, Şahbulaq qalası... kimi tarixi-memarlıq abidələri müxtəlif dövrləri əks etdirən nadir nümunələr idi. Bu maddi – mənəvi abidələr qruplaşdırılaraq, “ Azərbaycan Respublikasının ərazilərində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınılmaz mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcəsinə görə bölgüsü “ adlı kitabə daxil edilib. Ağdamda olan dünya əhəmiyyətli, daşınmaz tarixi və mədəniyyət abidələri sırasına XIV əsrə əhatə edən qiymətli nümunələr daxildir. Məsələn, Ağdamın Xaçın – Dərbəndli kəndində olan Qulu Musaoğlu türbəsinin yaşı çox qədimlərdə gedib çıxır: 1314-cü ilə.

Təkcə mədəniyyətimizi deyil, tariximizin bir parçasını sınısında saxlamış abidələr də (Xanoğlu türbəsi, Qarabağ xanı Pənahəli xanın imparəti (XVIII əsr) və türbəsi (XIX əsr) də daşnak quldur dəstələri tərəfindən dağıdılıb.

24 ildir Ağdam ərazisindəki maddi – mədəniyyət abidələri erməni qəsbkarlarının vandalizm siyasətinin şahididir. Daşnaklar və onların havadarları muzeylərdəki eksponatları nəinki talayıb aparmışdılar, hətta həmin abidə – məbədlərin daşını daş üstə qoymamışdılar. Bütün bu faktlar isə illərdən bəri beynəlxalq müşahidəçi qismində Qarabağa səfər edən təşkilatların təmsilçilərinə yaxşı məlumdur, çünki məlumdur, çünki vaxtaşırı verdikləri hesabat – məruzələrində öz əksini tapmışdır. Mədəniyyətə tariximizin qovuşduğu belə muzeylərdən Ağdam şəhərindəki Çörək, Tarix – Ölkəşünaslıq muzeyləri ilə yanaşı tarzən Qurban Pirimovun xatirə muzeyinin, Ağdam şəkil qalereyasının adlarını çəkmək olar. Ağdamda təkcə maddi – mədəniyyət ocaqları deyil, dini məbədlər də düşmənlər tərəfindən məhvə məruz qalıb. Papravənddəki Şeyx Nigar, Seyid Miriş ağa, Qara Pirim

və digər ziyarətgahlar da işğala məruz qalmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Qarabağ regionunda mövcud olan Azıx mağarası ən qədim insan məskənlərindən biridir. Azıx mağarası (Azıx- qədim türk dillərində ayı deməkdir) – Azərbaycan Respublikasının ərazisində ən iri karst mağarasıdır. Mağara Fizuli şəhərindən 14 km şimal – qərbdə, Xocavəndə

yaxın ərazidə, Quruçayın sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 900 m hündürlükdədir.

Azıx mağarası arxeoloji cəhətdən 1960-cı ildə öyrənilmişdir. Mağara Paleolit (qədim daş) dövrünə aid nadir abidələrdən biridir. 1968 –ci ildə Azıx mağarasında tapılmış Aşel dövründə yaşamış iptidai insanın çənə sümüyünün bir hissəsi Azərbaycanın ən qədim insan məskənlərindən biri olduğunu sübut etməyə imkan vermişdir. Mağarada qalınlığı 10 - 14 metr olan 10 mədəni təbəqə yerləşir. Mağaradan 15 mindən çox daş məmulat aşkar edilmişdir. Tağlar mağarası paleolit dövrünə aid arxeoloji abidədir. Abidə Azərbaycan Respublikasının Xocavənd rayonu ərazisində Quruçayın sol sahilindədir. Tağlar mağarası Mustye abidələri

içərində çoxtəbəqəli nadir düşərgələrdəndir. Tağlar mağarası bir birinə bağlı təbii salonlardan ibarətdir. İptidai insanlar bu salonda yaşamışlar. Tağlar mağarasında 6 mədəni təbəqə aşkar edilmişdir.

Dağlıq Qarabağ və ona bitişik rayonlarda 13 dünya əhəmiyyətli (6 memarlıq və 7 arxeoloji), 292

ölkə əhəmiyyətli (119 memarlıq və 173 arxeoloji) və 330 yerli əhəmiyyətli (270 memarlıq, 22 arxeoloji, 23 bağ, park, monumental və xatirə abidələri, 15 dekorativ sənət nümunəsi) tarix və mədəniyyət abidələri qalmışdır. Eyni zamanda işğal olunmuş ərazilərdə 40 mindən artıq əşyanın toplandığı 22 muzey, 4,6 milyon kitab fondu olan 927 kitabxana, 808 klub, 4 teatr və 2 konsert müəssisəsi, 8 mədəniyyət və istirahət parkı, 4 rəsm qalereyası, 85 musiqi məktəbi işğal altında qalıb.

Müəllif: Yəmən Əzizli

Həbibbəy Məhbudbəyov adına

2 nömrəli Texniki Humanitar

Elmlər liseyinin 9-cu sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Sevil Nəsimova

Ağa Məhəmməd Şah Qacar və Qacarlar dövləti

Qüdrətli sərkərdə, parlaq bir şəxsiyyət. Dövlətimiz müstəlik əldə etdikdən, həqiqətlər araşdırıldıqdan sonra Ağa Məhəmməd şah Qacarın məhz belə tanıdıq. Bəs belə olduqda uşaqlıqdan heysiyyəti alçaldılmış, lakin hökmdar olacaq qədər özünə güvənən və iradəli olan hökmdar kimdi? Qaniçən iranlı işğalçı, yoxsa qüdrətli türk sərkərdəsi?

Qacarın tarixdə iranlı işğalçı kimi tanıtılmasının əsas səbəbi xalqımızın tarixi şəxsiyyətlər haqda yanlış məlumatlandırılmasıdır. Bilirsiniz ki, Azərbaycan uzun müddət SSR-nin hakimiyyəti altında olmuşdur.

Məktəblərdə Azərbaycan tarixi fənni məqsədyönlü şəkildə aparılmışdır. Dünyaya onu hər nə qədər də qüdrətli türk hökmdarı kimi tanıtməsalar da, tarixi həqiqətləri gizlətmək olmur. Qacarın iranlı olmaması haqda

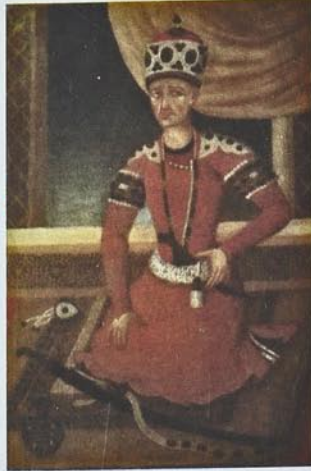
İspan sülaləsi kitabında qeyd olunur:” Qacarın indiki İran dövlətində yaşaması onu iranlı etməz! Çünki, o zamanlar İran dövləti hələ yox idi. İran adı sadəcə coğrafi mövqe kimi gedirdi.”

Bu fikri təsdiqləyən başqa mənbələrdən biri Qacarın III Səlimə yazdığı məktub idi:” Ey göyləri bəzəyən qardaşım! Siz Oğuz xaqanın Gün xandan törəyən övladları, biz isə Oğuz xaqanın Ay xandan törəyən övladlarıyıq!”

Qacarın özünü türk kimi dərk etməsi, özünü türk dünyasının bir parçası hesab etməsi məhz bu məktubda öz əksini tapmışdır.

Bəzi mənbələr qərəzli şəkildə Qacarı qəddar,qaniçən,acımasız öz xalqına zülm edən biri kimi qələmə verməyə çalışmışdır. Biz niyə belə düşünməliyik ki? Məgər digər şahlar qəddarlıq etməmişlərmi?

Qacar şah dəqiq bilirdi ki, dövlət necə qurulmalı və idarə olunmalıdır. Məhəmməd Şah Qacarın amansızlığı zamanəyə uyğun olub, ondan kənara çıxmırdı.

Qacar xan dindar adam idi. Heç vaxtı namaz vaxtını ötürməzdi.Hətta onun Tiflisi tutduqdan sonra məhz orada namaz qılması bunu bir daha sübut edir. Digər dinlərə,təriqətlərə sitayiş edənlərə Qacar tərəfindən tolerant münasibət bəslənildir.

Ağa Məhəmməd şah ədalətli hökmdar idi. “Xacə şah”tarixi romanında göstərilir ki, onun dövründə heç bir günah cəzasız qalmaz,heç bir xidmət də ənamsız qalmazdı. Mənim fikrimcə cəzanın iki növü var:bir keç-

mişə ünvanlanan, bir isə gələcəyə ünvanlanan. Qacar əvvəlcədən ona qarşı çıxanları cəzalandıraraq, gələcəkdə baş verə biləcək qiyamları qarşısını almağa çalışmışdır.

Ağa Məhəmməd şah mərhəmətli idi. Belə ki, Qacarın verdiyi fərmanlarda qeyd etmiş, və hər bir ailəyə 6 qoyun hədiyyə etmişdir. Bu da onun şəhidlərini necə qiymətləndirdiyini göstərir. Xanın Şuşaya yürüşünə gəldikdə isə mənbələrə görə Qacar Şuşada 33 gün qalmış, lakin

oranı tuta bilməmişdir. Sizcə, keçmiş Əfşar ərazilərini bərpa edən,indiki Mərkəzi İranda bir sıra xanlıqları özünə tabe edən Qacar Şuşanı tuta bilməyəcəkdir gücsüz idimi?! Xeyir!

Qacarın Şuşaya ilk gəlişi uğursuz oldu. Çünki, şuşalılar ondan çəkinirdilər. Bunu gören Qacar vaxt itirmədən Tiflisə hücum edir. O, Tiflisi iki saata tutub, Şuşaya qayıdır. Bundan sonra Şuşa qapıları onun üzünə açılır. Əgər istəsəydi, Tiflisi dağıtdığı kimi Şuşanı da dağıtdı.

Qacar bir çox dövlətlət və şahlar üçün başlıca maneə idi. Çünki, onlar Qacar olduğu müddətdə Azərbaycan torpaqlarını işğal edə bilməyəcəkdilər. Bəs sizcə, Qacarın ölümü təsadüf idimi? Xeyir!

Nadirin,Qacarın, İbrahimin, Fətəli xanın və Cavad xanın öldürülməsi sonradan böyük yadelli imperiyanın qurulacağı zaman qarşıya çıxan bircək maneələrin aradan qaldırılmasından başqa bir şey deyildi. Bəlkə də, adları sadalanan tarixi şəxsiyyətlərdən biri öldürülməsəydi və ya onlar düşməne qarşı daha tədbirli olsa idilər, o taylı bu taylı Azərbaycan ifadəsi yaranmayacaqdı.

Hazırda yaşadığımız,sahib olduğumuz Azərbaycan torpaqları da dəfələrlə tarix səhnəsindən silinmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalıb.Nəhayət ki, XX əsrin sonlarında xalqın lideri Heydər Əliyev yurdumuzu bu təhlükələrdən qurtararaq və ona əbədi müstəqilliyini qazandırdı.

Qacar şah haqda olan doğrulan tədqiq edərkən gəldiyim nəticəni Ulu öndər Heydər Əliyevin kəlamı ilə yekunlaşdırmaq istəyirəm: “tarixi olduğu kimi qəbul edin,olduğu kimi dərk edin və olduğu kimi qiymətləndirin.” Gəlin bizdə Qacarı olduğu kimi qəbul edək,olduğu kimi dərk edək və olduğu kimi qiymətləndirək!

Müəllif: Ayan Səfərova
239 nömrəli orta məktəbin
11-ci sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Rita Novruzova

Gülüstən və Türkmənçay müqavilələri bir xalqın faciəsi

Azərbaycanın zəngin təbii sərvətləri, coğrafi, geostrateji mövqeyi tarix boyu böyük dövlətlərin maraq dairəsində olmuşdur. Tarixə nəzər salsaq görürük ki, vətənimiz zaman-zaman Sasani, Ərəb xilafəti, Monqol, Qızıl Ordu, Teymurilər, Rusiya və İran kimi böyük dövlətlərin hücum hədəfinə çevrilib. Lakin Azərbaycan xalqı hər zaman öz dövlətini qurmuş və yadelli işğalçılara qarşı əzmlə mübarizə aparmışdır. Tariximizdə acınacaqlı, qara günlər də əskik deyil. Bunlardan ən acınacaqlısı 1813 və 1828-ci

1828-ci il fevralın 10-da I Nispetliyin Fətəli Şah Cənub Azərbaycanın bəzi hissələrini Rusiyaya təhvil verməsi barədə imzalandı.

ildə o dövrdə bölgənin böyük dövlətləri olan Rusiya və İran arasında imzalanmış, yarası indi də sağalmamış olan Gülüstən və Türkmənçay müqavilələridir. Bu müqavilələr dünya tarixində bir ölkənin torpaqlarının işğalçılar tərəfindən işğalını rəsmiləşdirən ilk ədalətsiz müqavilələrdəndir.

Azərbaycan torpaqları işğal olunmadan öncə tarixi şəraitə qısa-

ca nəzər salsaq. XVIII əsrin ortalarında Nadir şahın ölümündən sonra bütün Azərbaycan ərazisində xanlıqlar yarandı. Həmin vaxt Azərbaycanı işğal etmək istəyən qonşu dövlətlərin əlinə fürsət düşdü. Şimaldan Rusiya cənubdan İran Azərbaycan uğrunda mübarizəyə başladılar. Acınacaqlı vəziyyət ondadır ki, Azərbaycan xanlıqları düşmənlərə qarşı birləşib vahid dövlət yaratmaq əvəzinə bir-birilərlə düşmənçilik etdilər. Bu düşmənçiliyin nəticəsində xanlıqlar zəiflədi və yadelli işğalın qarşısını ala bilmədilər. Düzü Şəki, Quba, Urmiya, Qarabağ kimi xanlıqlar ayrı-ayrılıqda Azərbaycanı birləşdirmək uğrunda mübarizə apardılar, lakin birliyin, həmrəyliyin olmaması ucbatından bu mübarizə də bir nəticə vermədi. Azərbaycan xanlarının siyasi prosesləri, düzgün qiymətləndirməməsi, aralarındakı hərəc-mərcliyi davam etdirmələri nəticədə Azərbaycan torpaqlarının yadellilər tərəfindən işğal olunmasına gətirib çıxardı.

Gürcüstanın, Şimali Azərbaycanın bir hissəsinin Rusiya tərəfindən işğalı İran və Türkiyənin, habelə onların arxasında duran İngiltərə və Fransaın narahatlığına səbəb oldu. XIX əsrin birinci yarısında yaşamış Azərbaycan tarixçisi A. Bakıxanovun yazdığına görə "İran rusların sürətli müvəffəqiyyətlərinə dəhşətlə baxırdı. İran şahı 70 minlik qoşununu Zaqafqaziya sərhədlərində cəmləşdirdi". Şah sarayı Rusiya ilə müharibəyə hələ 1801-ci ilin yazından-İngiltərə ilə müqavilə bağladıqdan sonra hazırlanırdı. Elə həmin ilin sentyabrında Ənzəlidə sahil istehkamları quruldu. Fətəli şah Zaqafqaziyanı tutmağa hazırlaşaraq, əvvəlcə Gürcüstan və Gəncə ilə həmsərhəd olan bütün xanlıqların ərazilərini ələ keçirmək niyyətində idi. O, bu məqsədlə 1802-ci ilin iyulunda 20 minlik qoşunu sərhədə göndərməyi qərara aldı. Fətəli şah Avropa kralları və imperatorlarına məktubla müraciət edərək kömək almağa çalışdı. Lakin, İranın daxilində baş vermiş çaxnaşmalar və İngiltərə tərəfindən real köməyin olmaması davakar əhvali-ruhiyyəli şah sarayına soyuq təsir göstərirdi. İngiltərə isə I Pavelin öldürülməsindən və xüsusən də Fransa qoşunlarının Suriya və Misirdən getməsindən belə qənaətə gəldi ki, Hindistana yürüş planı Napoleonun Şərqi siyasətinin gündəliyindən çıxarılmışdır və şahı köməyə ehtiyac qalmayıb. Ona görə də İngiltərə vəd verməkdən uzağa getmirdi. Bununla

belə o, İrani Rusiya ilə müharibəyə qızıqırdı. İran sarayı Rusiya ilə müharibəyə hazırlaşaraq Gürcüstanı Rusiyaya qarşı birgə çıxışa cəlb etmək məqsədilə öz nümayəndələrini buraya göndərdi. Zaqafqazıyanın hər yerində şahın Gəncə və Gürcüstan üzərinə yerimək niyyətindən xəbər verən, xanlardan itaət və kömək göstərilməsini tələb edən fərman göndərildi. O yazırdı ki, taxt-tac varisi Abbas Mirzənin 50 minlik ordusu Rusiyaya birləşdirilmiş vilayətləri qoparıb almaq üçün Zaqafqaziyaya yeridiləcəkdir. Qızılıradək bütün ölkələri "kafir ruslardan" təmizləyəcəyinə lovğalıqla bəyan etmiş şahın özü də başlıca qüvvələrlə birlikdə Abbas Mirzənin qoşunlarının ardınca hərəkət etməyə hazırlaşdı. 1804-cü ilin mayında Fətəli şah başda olmaqla İranın yuxarı feodal təbəqələri rus qoşunlarının Zaqafqaziyadan çıxarılmasını tələb etdi. Tələb rədd olundu və 1804-cü il iyulun 10-da Rusiya ilə İran arasında diplomatik əlaqələr kəsildi, 10 il davam etmiş Rusiya-İran müharibəsi başlandı.

I (1804-1813) və II (1826-1828) rus-iran müharibələrində ruslar qələbə qazanaraq bütün Cənubi Qafqazı işğal etdilər.

1813-cü ildə imzalanmış Güllüstan sülhünə görə Naxçıvan və İrəvan istisna olmaqla şimali Azərbaycan, 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə görə isə Araz çayından şimala olan bütün Azərbaycan torpaqları Rusiyanın, cənuba olan hissə isə İranın tərkibinə qatılmışdır. Bu müqavilələrlə tarixi Azərbaycanın torpaqları iki hissəyə parçalandı. Bu parçalanma təkcə torpaqların deyil eyni zamanda zəngin tarixi keçmiş olan bir xalqın parçalanması idi. Bu müqavilələrlə Azərbaycan xalqı müxtəlif inkişaf mərhələlərinə qədəm qoydu. Bu müqavilələrin digər bir fəlakətli nəticəsi ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi olmuşdur. Belə ki, ermənipərəst İ. Paskeviç və A.S. Qriboyedov tərəfindən hazırlanmış Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsinə əsasən İran ərazisindən ermənilərin kütləvi şəkildə Azərbaycan ərazisinə köçürülməsinə icazə verilmişdir. Cəmi iki il ərzində 40 min erməni köçürülmüşdür. Planlı şəkildə təşkil olunan bu köçürmənin əsas məqsədi tarixi Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq olmuşdur. Ona görədir ki, köçürülənlər Azərbaycanın məhz Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan bölgələrində yerləşdirilmişlər. Köçürülmə bu bölgələrdə demoqrafik vəziyyəti xeyli dəyişmişdir.

Bununla yanaşı zamanla ölkəmizin zəngin təbii sərvətləri də yaddellilər tərəfindən talanmış, hüquqlarımız tapdanmışdır. Dilimiz, dinimiz, adət-ənənələrimiz, milli-mənəvi dəyərlərimiz sıxışdırıldı, şairlərimiz, yazıçılarımız, xalqın varlığı, mövcudluğu uğrunda mübarizə aparan ədiblərimiz bir çox təzyiqlərə məruz qaldı. Lakin xalqımız öz

varlığını qoruyub saxlamağı bacardı. 1918-ci il mayın 28-də şərq və islam dünyasında ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması bunun bariz nümunəsidir. 23 aylıq fəaliyyəti dövründə AXC dövlətin inkişafına xidmət edən bir çox qanunlar qəbul etmiş, tariximizdə silinməz iz qoymuşdu. Lakin təəssüflər olsun ki, şimal qonşumuz olan Sovet Rusiyası 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanı yenidən işğal etdi. XX əsrin sonunda tarix xalqımızı bir daha sınağa çəkdi. Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatı genişləndi. Bir tərəfdən 20 Yanvar hadisəsinin təmsalında SSRİ xalqımıza təzyiqlər göstərir, digər tərəfdən ermənilərin Dağlıq Qarabağa iddiaları genişləndirdi. Milli azadlıq hərəkatının nəticəsi olaraq 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan yenidən müstəqillik əldə etdi. Lakin müstəqillik əldə etməyimizə baxmayaraq XVIII əsrdəki xanlıqlar dövrü yenidən yaşanmağa başladı. Daxildə separatçı qüvvələr Azərbaycanı parçalamaq, ərazisində bir neçə qondarma dövlətlər yaratmağa cəhd etdilər. O dövrün siyasi xadimləri birləşmək, Azərbaycan xalqını bu çətinliklərdən qurtarmaq əvəzinə hakimiyyət davası edirdilər. Belə ağır bir vəziyyətdə xalqın tələbi ilə hakimiyyətə Azərbaycan xalqının ümum-milli lideri, ulu öndər Heydər Əliyev gəldi. Onun uzaqgörən siyasəti, mahir idarəçilik qabiliyyəti sayəsində Azərbaycan xalqı bu çətinliklərin öhdəsindən gəldi. Dövlət separatçı qüvvələrdən təmizləndi. Azərbaycan inkişaf yoluna qədəm qoydu. Ulu öndərin təməlini qoyduğu siyasət indi də möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev cənabları tərəfindən uğurla davam etdirilir. Bizim də bir vətəndaş kimi borcumuz tarixi keçmişimizdən dərs götürmək, gələcəkdə bir daha belə halların yaşamaması üçün çalışmaqdır. Bunun üçün biz keyfiyyətli təhsil almaq, vətənə, millətə, cəmiyyətimizə xeyirli vətəndaş olmalıyıq.

Hər bir vətən övladının qəlbində müqəddəs bir hissə - Vətənə olan məhəbbət hissi yaşayır. Hər kəs bu dünyaya göz açdığı anda ilk anasını görsə, ilk addımlarını vətən torpağında atır və bu zaman vətən, torpaq sevgisinin hərərətini duyar. Bu hərərət zaman keçdikcə artır və insan bir an vətənsiz yaşaya bilmir. Azərbaycan bizim anamızdır. O ana ki, övladları arasında heç bir fərq qoymur, hamısını öz məhəbbəti ilə ağışına alır. Bəs vətən hardan başlanır? – Vətən sərhəddən başlanır. Vətən məndən, səndən, ondan başlanır. Demək sərhəd dedikdə mən, sen, o nəzərdə tutulur. Yəni Azərbaycan torpağının üzərinə səpələnən hər bir azərbaycanlı bu torpağın sərhədinin keşiyində duran şanlı əsgəridir.

Vaxtilə Azərbaycan böyük bir əraziyə malik olmuşdur. Lakin...

Şaqqalandı, parçalandı Azərbaycan, öz içindən parçalanmış Azərbaycan!

Müəllif: Simran Mirzəyev
7 nömrəli tam orta məktəbin
10-cu sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Yeganə Bağirova

XIX əsrin 30-cu illərində çarizmin əsarətinə qarşı üsyanlar

XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası Şimali Azərbaycan torpaqlarının işğalını başa çatdırdıqdan sonra da xalqımız öz azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizəni davam etdirirdi. Qafqazdakı qonşu xalqlara nisbətən çarizmin Şimali Azərbaycanda milli, dini və ictimai zülmü daha dözülməz idi. Müxtəlif çinli çar məmurları Şimali Azərbaycanda xalqın milli sərəvətini acgözlüklə mənimləyir, əhalinin milli hissiyatına toxunur, təhqir edir, insan ləyaqətini alçaldırdı. Xanlara, bəylərə, ağalara və onların ailə üzvlərinə, qohumlarına divan tururdular. Onların torpaqları və əmlakları xəzinənin ixtiyarına keçirilirdi.

Özlərini mütləq hakim hesab edən komendantlar imperiya qanunlarına heç bir məhəl qoymurdular. Əhalinin əksəriyyətini təşkil edən kəndlilər torpaqsızlıqdan zinhara gəlmişdi. Müstəmləkəçilərə qarşı narazılığı artıran bir səbəb də çarın köçürmə siyasəti idi. Almanların, ermənilərin və rusların Azərbaycanda məskunlaşdırılması, onlara

1828-ci il fevralın 10-da 1 Milyonluq İki Fəsiləli Şah Cənab arasında bağlanmış Türləməni qərarlaşdırılmasına Azərbaycan ərazisi Avast qrupu tərəfindən işğal və əsarətə keçirilməsi göstərilir.

əlahiddə imtiyazlar verilməsi, yüzminlərlə desyatın torpaqla təmin edilməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı.

Azərbaycan əyalətlərində komendantlıq adlanan hərbi idarələr yaradılmasına baxmayaraq, Çar-Balakən camaatlığında daxili muxtariyyət hələ də qalmaqda idi. Bu çarizmin Qafqazdakı müstəmləkəçilik siyasətinə uyğun gəlmirdi. Çarizmin niyyəti əvvəlcə camaatlığın daxili muxtariyyətini ləğv etmək, sonra isə əyalətin ərazisindən hərbi istinadgah kimi istifadə edib dağlıqların milli azadlıq hərəkatını boğmaq idi.

General İ.F.Paskeviç yerli əhalinin gözləmədiyi bir vaxtda 1830-cu ilin fevral ayında buraya qoşun yeritdi. Vaxtın belə seçilməsi təsadüfi deyildi. Dağ keçidləri buz bağladığından cəsur dağlı döyüşçülərin camaatlığın köməyinə gəlməsi mümkünsüz idi. İ.F.Paskeviç hücum etməzdən əvvəl əhaliyə Azərbaycan dilində yazılmış bəyannamə ilə müraciət etmişdi. O, yürüşün əsl mahiyyətini gizlətmək üçün əhaliyə bildirdi ki, vilayət yeni "Qaydalar" əsasında idarə olunacaqdır.

Çar Balakən camaatlarının daxili müstəqilliyi ləğv edildi. Onların idarə olunması üçün 9 nəfərdən ibarət (3 nəfər rus məmuru və camaatların seçdiyi 6 nümayəndə) "Müvəqqəti idarə" yaradıldı. Əslində, Çar-Balakən dairəsinin idarə edilməsi dairə rəisinə və iki rus məmuruna həvalə olundu. Camaatların göndərdiyi nümayəndələr yalnız məşvərətçi (məsləhətçi) səs hüququna malik idilər.

Çar hökumətinin bölgəyə qoşun yeritməsi, camaatları tam hüquqsuz vəziyyətə salması Çar-Balakəndə üsyana səbəb oldu. Şeyx Şaban və Həməzət bəyin başçılığı altında üsyançılar Yeni Zaqatala yaxınlığında rus ordusunu darmadağın etdilər. Hökumət bölgəyə əlavə qüvvələr gətirdi və ağır toplardan istifadə etdi. Üsyan rəhbərləri arasında ixtilaf yaradaraq onların qüvvələrini parçaladı və qələbə çaldı. Üsyançılara qarşı sət cəza tədbirləri həyata keçirildi. Bir çox kəndlər tamamilə dağıdıldı, üsyançıların ailə üzvləri Alazan çayı boyundakı boş torpaqlara sürgün edildi.

Lənkəran üsyanı. 1826-cı ildə xanlıq ləğv ediləndən sonra əyalət komendantı xana məxsus əmlakın çox hissəsini müsadirə etdi. MİRHƏSƏN xan təhqir və təqiblərə dözməyərək İrana sığındı. Lənkəran əyalətində çar hökumətinin özbaşınalığı, cinayətləri haqqında çar ordusundan tərxis olunmuş poruçik Dobrotvorskini bir yazısı həyata keçirilən qəddar siyasəti sübut edir. «...Rusiya dövlətinə tabe olan Lənkəran xanlığında kimi azgünlığa heç yerdə rast gəlmədim ... Polkovnik Korniyenkonun ədalətsizliyi və onları sixışdırması haqqında

əhalinin şikayətlərini eşitmək ağır idi. ... Vergini kim vermirdisə, yarıncan olana qədər döyürdülər, təkcə kişiləri yox, qadınları da döyürdülər. Köməksiz uşaqlar isə ətrafa qaçır, fəryad qoparırdılar ... Xalqın hər şeyini alırdılar, ya da talan edirdilər «(1831-ci il tarixli bir sənəd.)

Müstəmləkə əsarəti Lənkəran əhalisinə böyük sıxıntı, əzab - əziyyət və zülüm gətirdi. Alizümrənin nümayəndələri idarəçilik işlərindən uzaqlaşdırıldı, din xadimlərinin əhali içərisində nüfuzunu sarsıdan addımlar atıldı. Hökumətin vergi siyasəti Lənkəran əyalətində daha ağır idi. Kəndlilərdən yığılan vergilərin miqdarı iki-üç dəfə artırılmışdı. Lənkəran komendantı rüşvət alır, hər cür qanunsuzluğu törətməkdən çəkinmirdi. Onun əmri ilə 20 nəfəri istintaqsız və məhkəməsiz dənizdə batırıb öldürmüşdülər. Əhalinin böyük əksəriyyətində müstəmləkə rejiminə qarşı nifrət artmışdı. Onlar İrana məktub göndərərək Mirhəsən xanı ruslara qarşı hərəkətə başçılıq etmək üçün Lənkərana çağırıldı. 1831-ci ildə Mirhəsən xanın Lənkərana gəlməsi ilə əyalətin mahallarının çoxunu üsyan bürüdü. Üsyanda kəndlilərlə birgə ali təbəqənin nümayəndələri də iştirak edirdilər. Hökumət Şamaxı, Şəki, Dərbənd şəhərində yerləşən rus qoşunlarını üsyançılara qarşı göndərdi. 1831-ci il aprelin əvvəlində üsyan yatırıldı. Xan yenidən İrana

getdi. Ağır cəza tədbirlərindən yaxa qurtarmaq üçün üsyançı ailələrinin bir qismi də Arazdan cənuba köç etməyə məcbur oldu.

Quba üsyanı. 1830-cu ildə Çar – Balakən ərazisində, 1831-ci ildə Lənkəranda baş vermiş və hər biri yadelli işğalçılara qarşı xalq etirazının təzahürü kimi meydana çıxmış bu üsyanlara bir qayda olaraq yerli bəy və xanlar rəhbərlik etmişlər. XIX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda baş verən silahlı toqquşmalar üsyançıların sosial tərkibinə görə kəndli hərəkəti adlandırılısa da, üsyanın baş vermə səbəbləri, qarşıya

qoyulan məqsəd, üsyançıların qarşılaşdığı və mübarizə apardığı hərbi qüvvələr belə deməyə tam əsas verir ki, Quba üsyanı imperiyanın işğalçı siyasətinə qarşı xalqın azadlıq ideyalarından güc-qüvvət alırdılar.

1837-ci il üsyanı ərəfəsində Quba əyaləti 10 mahalдан, 1 da-

irədən, 6 azad icmadan ibarət idi. Əyalətə rus komendantı ağalığ edirdi. Mükəlləfiyyətlər onlar tərəfindən qoyulur, şəhərdə və əyalətdəki polis hissələri onlara tabedir, istintaq onların əmri ilə həyata keçirilir və həll edilir. Vergiləri də onlar müəyyənləşdirirlər. Komendantlar rəhbərlik etmək işi üzrə heç bir qayda-qanuna tabe deyillər. Onlar eynən keçmiş xanlar kimi öz bildikləri hərəkəti edir, daim sərbəst iş görürdülər.

Komendantlar özlərinin talançılıq fəaliyyətlərində heç də tək deyildilər, onlara çara sadıq yerli bəylər, ruhanilər də bu işdə «kömək edirdilər. Hətta komendantın yanında xidmət edən və «peşkeş» adı ilə rüşvət alan tərcüməçilər də komendantların bir növ vasitəçiləri-dəllalları idilər. Ayrı-ayrı mahal rəislərinin naiblərinə də bu işdə əlləri vardı. 1837-ci ildə 450 üzvü olan Quba əyaləti inzibati aparatının başında Azərbaycanda çar hökumətinin «ən pis nümayəndəsi» sayılan polkovnik Gimbut dururdu. Komendant Gimbut təkcə Quba əyalətinin mahalları deyil, o zaman Dağıstanın Qubaya aid olan Rutul, Altıpara, Doqquzpara və Axitpara mahallarında yaşayan əhalini də amansızlıqla soyurdu.

Çar üsul -idarəsinin Qafqazda dini və milli ayrı seçkilik siyasəti də dözülməz idi. Çar məmurları müsəlman əhalisinə düşmən gözü ilə baxır, onları hər vəsəit ilə sıxışdırıb taqətdən salır, maddi və mənəvi cəhətdən miskinləşdirir, torpaq, mülk, əmlak və digər var-yoxunu müxtəlif üsullarla əllərindən alır, müflisləşdirir, zorla doğma yurd-yuvalarından qovur və orada xristian etiqadlı vətəndaşları, xüsusən erməniləri məskunlaşdırmağa çalışırdılar. Müfəttiş senatorlar Kutaysov və Meçnikov Azərbaycanda komendant üsul-idarəsinə xarakterizə edərək ədliyyə nazirinə xəbər verirdilər ki, «...müsəlman əyalətlərinin idarə olunmasını nəzərdən keçirdikdə, rəislərin azgünlüğü və əhalinin çəkdiyi əziyyətdən insan dənəşətə gəlir. Burada artıq insani ləyaqət tapdalanmışdır, hər cür ədalət unudulmuşdur, dairə rəisləri, komendantlar, pristavlar və digər vəzifəli şəxsləri fəaliyyətində əsas amil acgözlük və dözülməz özbaşınalıqdan ibarətdir.»

1837-ci ilin əvvəlində Varşavadakı müsəlman alayına Quba əyalətindən atlılar toplanmağa başlayır. Quba əyalətində bir atlının təchizatı sakinlərə baha başa gəlirdi. Əhali hökumət nümayəndələrindən atlı yığılmasının dayandırılmasını, komendantın və onun əlatlılarının işdən azad edilməsini, vergi və mükəlləfiyyətlərin azaldılmasını tələb etdi. Hərbi dairə rəisi bəzi tələbləri yerinə yetirməyi vəd etsə də, buna əməl etmədi.

1837-ci ilin avqustunda Qubada Rusiya imperiyasının müstəmləkə zülmünə qarşı silahlı üsyan başladı. Bu üsyan əhatə dairəsinə görə digər üsyanlardan fərqlənirdi. Üsyançıların sayı 12 min nəfərə çatırdı. Üsyanın başlıca qüvvəsi kəndlilər olsada, Quba bəylərinin böyük hissəsi də onlara qoşulmuşdu.

Üsyanı Hacı Məhəmməd başçılıq edirdi. Üsyan gedişində Hərbi Şura yaradıldı. Hərbi Şuranın hazırladığı plana əsasən üsyançı dəstələr Quba şəhərini mühasirəyə aldılar. Bir dəstə üsyançı Qubaya daxil oldu. Lakin üsyançıların əsas qüvvələrinin Qubaya hücum etməkdə ləngiməsi şəhəri tamamilə ələ keçirməyə imkan vermədi. Üsyançılar mərdliklə vuruşsalar da, uğur qazana bilmədilər və şəhəri tərk etməyə məcbur oldular.

Qafqazın baş hakimi Qubaya əlavə qüvvələr göndərdi. Üsyan amansızlıqla yatırıldı. Hacı Məhəmməd Bakı Hərbi-səhra məhkəməsinin hökümü ilə dar ağacından asıldı. Üsyanın digər fəal iştirakçıları Sibirə sürgün edildi.

Abbaqulu Ağa Bakıxanov çar hökumətinin üsyançılara əleyhinə ifadə verməyi tələb etməsinə etiraz etmişdir. Bu da onun xalqın tərə-

fində durduğunu və hökumətin təzyiqindən çəkinmədiyinin bariz nümunəsi idi.

XIX əsrin 30-illərində Azərbaycanda çarizmin müstəmləkə əsarətinə qarşı baş vermiş üsyanları doğuran ümumi amillər 1838-ci ildə Şəkidə baş vermiş üsyan üçün də xarakterik idi. Lakin xanlıqlar dövründə mövcud olan vergi və mükəlləfiyyətlər heç bir əyalətdə Şəkidəki qədər deyildi. Xanlıq dövründə vergidən azad olan maafilər üzərinə yenidən vergi və mükəlləfiyyətlər qoyulmuşdu. Kəndli və sənətkarlardan ilbail yeni vergi rüsumları yığılırdı.

Hökumət məmurları özbaşınalılar edir, zümrəyə qarşı ayrı-seçkilik siyasəti yeridirdilər. «Cənubi Qafqazda ipəkçiliyi və ticarət sənayesini yayan Cəmiyyətin tut ağacları plantasiyalarında və müəssisələrdə çalışan rəncbərlərin vəziriyyəti xüsusi ilə dözülməz idi. Kiçik qüsür

üstündə rəncbərə bədən cəzası verilir. Bu səbəbdən Şəkidə üsyan başladı.

Şəkinin keçmiş hakimi Səlim xanın oğlu Hacı xan tərəfindən İrandan Şəkiyə göndərilən Məşədi Məhəmməd əhalini üsyana qaldırdı. Lakin tezliklə həbs olunaraq hərbi məhkəməyə verildi. 1838-ci ilin avqustun 8-də o, həbsxanadan qaçaraq Quba mahalının yuxarı hissəsində gizləndi.

1838-ci ilin avqustunda Quba mahalının yuxarı hissəsində 5 minə-dək atlı və piyada toplayan Məhəmməd bəy Rutuldan olan Ağa bəylə birlikdə Şəki üzərində hücumu hazırlamağa başladı. Avqustun 30-da çoxsaylı dağlı qoşunu Xaçmaz mahalı yaxınlığında dağlara Şəki əyalətinə girdi. 400 evdən ibarət Xaçmaz kəndinin sakinləri dağlılara qoşuldu. Mahal naibinin kənd əhalisindən yaxınlaşan dağlı qoşununa qarşı müqavimət göstərmək üçün dəstə toplamaq cəhdi baş tutmadı.

Məhəmməd bəy Şəki əhalisinə göndərdiyi müraciətdə bildirilirdi ki, onlara qarşı heç bir pis niyyət yoxdur. Məhəmməd bəyin bu müraciəti Şəkidə üsyanın başlaması üçün işarə oldu.

Lakin Qafqazın baş hakimi başqa əyalətlərdən Şəkiyə əlavə qoşun yeridərək üsyanı yatırmağa bildi. Məşədi Məhəmməd yenidən Cənubi Azərbaycana qaçmağa məcbur oldu.

XIX əsrin 30-cu illərində baş vermiş üsyanların məğlub olmasının əsas səbəbləri məhəlli xarakter daşması, qüvvələr nisbətindəki fərq, hökumətin üsyançılara qarşı nizami qoşun hissələrindən istifadə etməsi idi. Bu üsyanlar məğlub olsa da, onların tarixi əhəmiyyəti böyükdür. Azadlıq mübarizəsi müstəmləkəçilərə sübut etdi ki, xalqımız öz hüquq və azadlıqlarını qorumaq əzmindədir. Bu xalqı kələ kimi rəftar etmək olmaz. Çar hökuməti anladı ki, ölkəni talan etmək və xalqı itaətdə saxlamaq üçün yaradılmış komendant idarə üsulunu davam etdirmək daha mümkün deyildir.

Müəllif: Pərviz Cəbrayılı
189-190 nömrəli tam orta məktəbin
8-ci sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Lalə Məmmədova

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımları

XIX-XX əsrlərdə ermənilər havadarlarının maddi və hərbi-siyasi dəstəyi ilə müəyyən mərhələlərlə azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar və soyqırımlar törətmiş, deportasiyalar həyata keçirmişlər. Tarixə ilk olaraq "erməni-müsəlman qırğınları" kimi düşünən bu qanlı faciələri azərbaycanlılara qarşı soyqırım adlandırmaq daha düzgün olardı. Bu qırğınlar planlı şəkildə, azərbaycanlıların milli və dini mənsubiyyətlərinə görə, etnik təmizləmə məqsədilə həyata keçirilirdi üçün soyqırımdır. Xalqımıza qarşı erməni təcavüzünün əsas məqsədi etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirmək yolu ilə tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövlətinin əsasını qoymaqdan və sonradan müxtəlif yollarla onu genişləndirməkdən ibarət olmuşdur. Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi rus çarı I Pyotr-un adı ilə bağlıdır. Xəzəryanı bölgələrə yürüş edən I Pyotr 1724-cü ildə işğal etdiyi bu ərazilərə ermənilərin köçürülməsi haqqında fərman vermişdir. Erməni əhalisinin xeyli dərəcədə çoxaldılması XIX əsrin 20-ci illərində, xüsusilə Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğal edilməsindən sonra da baş vermişdir. 1804-1813-cü, 1826-1828-ci illər Rusiya-İran və 1828-1829-cu illər Rusiya-Osmanlı müharibələrinin gedişində, həm də sonralar ermənilərin İran, Osmanlı və Cənubi Azərbaycandan kütləvi surətdə Cənubi Qafqaza, o cümlədən Qarabağa köçürülməsi nəticəsində burada onların sayı ilbəl artmağa başladı. Bu faktları rus müəllifi N.N.Şavrov belə təsvir edir: "1828-1830-cu illər müharibəsi qurtarıqdan sonra biz 40 mindən çox

İran və 84 min Osmanlı ermənisini köçürüb onları, demək olar ki, ermənilər yaşamayan Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarında, Tiflis, Borçalı, Axalsix, Axalkələk qəzalarının ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirdik. XIX əsrin sonu — XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaza ermənilərin köçürülməsi davam etdirildi. Təkcə 1896-cı ildən 1908-ci ilədək — 13 ildə Zaqafqaziyyəyə 400 min erməni köçürülmüşdü. Erməni millətçiləri XIX əsrin sonlarında – 1885-ci ildə Marseldə "Armenakan", 1887-ci ildə Cenevrədə "Qnçaq", 1890-cı ildə isə Tiflisdə "Daşnaksütyun" partiyalarını yaratdılar. Bundan sonra, ermənilərin "Böyük Ermənistan" yaratmaq iddiaları yeni mərhələyə qədəm qoydu. Ermənilərin bu niyyətlərinin reallaşması istiqamətində Rusiya və bəzi Qərbi dövlətləri də mühüm rol oynamışlar. Həmin soyqırımların ilk mərhələsi 1905-1906-cı illəri əhatə edir. 1905-1906-cı illərdə Rusiyada baş verən iğtişaşlardan fərsət kimi istifadə edən ermənilər əvvəlcə Bakıda, sonra İrəvanda, Naxçıvanda, Gəncədə, Qarabağda, Zəngəzurdə, Qazaxda və Tiflisdə dinc azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətmişlər. Erməni silahlı dəstələri İrəvan-Naxçıvan-Zəngəzur-Qarabağ istiqamətində və Qazax-Gəncə istiqamətində yerləşən azərbaycanlı yaşayış məskənlərinin əhalisini qırmaqla, qovmaqla və həmin ərazilərdə erməniləri məskunlaşdırmaqla gələcək Ermənistan dövlətinin əsasını qoymaq istəyirdilər. Sayları on min silahlıdan artıq olan erməni birləşmələri əvvəlcə Bakıda, sonra İrəvan şəhərində və onun ətraf kəndlərində, Eçmiədzin (Üçkilisə), Şəur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzalarında, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasının Gorus, Qafan və Qarakilsə (Sisyan) nahiyələrində, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Qazax, Ərəş qəzalarında, Tiflis şəhərində kütləvi qırğınlar törətmiş, 200-dən artıq yaşayış məntəqəsini viran qoymuşlar. Məmməd Səid Ordubadinin "Qanlı illər" (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş vermiş erməni-müsəlman davasının tarixi) və Mir Möhsün Nəvbətin "1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası" əsərləri tarixi gerçəkliyin düzgün dərk edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Birinci Dünya müharibəsi illərində də çarizmin himayəsinə sığınan ermənilər azərbaycanlılara qarşı qırğınları davam etdirməyə başladılar. Hələ müharibə ərəfəsində II Nikolay Tiflisdə çıxış edərək erməniləri osmanlılara qarşı əməkdaşlığa çağırırdı: "Qoy rus bayrağı altında üzən gəmilər Bosfor və Dardanel boğazlarında sərbəst hərəkət etsin. Qoy erməni xalqı Rusiyanın köməyi ilə Osmanlı ərazisində öz müstəqil dövlətini qura bilsin." 1917-ci ildə Rusiyada baş verən fevral və oktyabr hadisələrindən sonra "Daşnaksütyun" partiyası və Erməni

Milli Konqresi daha geniş fəaliyyətə başladılar. Eyni zamanda, V.Lenin tərəfindən 1917-ci ilin dekabrında Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissar təyin edilən S.Şaumyan azərbaycanlıların kütləvi qırğınının təşkilatçısı və rəhbərinə çevrildi. 1918-ci il martın 30-da erməni-bolşevik birləşmələri Bakı şəhərini gəmilərdən yayılım atəşinə tutdular. Bunun ardınca isə silahlı daşnaklar azərbaycanlıların evlərinə hücum edərək amansız qətlər törətdilər. Martın 31-də və aprelin ilk günlərində qırğınlar kütləvi xarakter aldı. Minlərlə dinc azərbaycanlı yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edildi. Həmin günlərdə erməni-bolşevik birləşmələri Bakıda 12 min dinc azərbaycanlıni qətlə yetirdilər. Bu qanlı hadisələr zamanı insanlar evlərində diri-diri yandırılmış, eləcə də xüsusi işğəncələrlə və amansızlıqla öldürülmüşdür. Ermənilərin silahlı hücumu nəticəsində 1918-ci ilin ilk beş ayı ərzində Quba qəzasında 16 mindən çox insan xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmiş, 167 kənd dağıdılmışdır ki, onlardan 35-i hazırda mövcud deyil. Erməni-daşnak dəstələrinin Quba qəzasında azərbaycanlıları kütləvi şəkildə qətlə yetirmələrinə dair aşkar edilmiş faktlar son vaxtlar bir daha sübuta yetirilmişdir. Belə ki, 2007-ci ildə Quba şəhərində kütləvi məzarlıqların aşkar edilməsi erməni vandalizmini təsdiqləyən faktlardır. Qarabağda 150-dən çox kənd dağıdılmış və yandırılmış, eləcə də Şuşada azərbaycanlılara qarşı amansız qırğınlar törədilmişdir. Erməni daşnakları tərəfindən 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakıda və digər Azərbaycan ərazilərində 50 minə yaxın insan xüsusi işğəncələrlə qətlə yetirilmişdir. Zəngəzur qəzasında 10 mindən çox, Şamaxı qəzasında 10 min 270 nəfər, şəhərlə birlikdə isə 18 min 270 nəfər azərbaycanlı amansızlıqla öldürülmüşdür. 1918-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində yaşamış 575 min azərbaycanlının 565

min nəfəri öldürülmüş və doğma torpağından didərgin salınmışdır.

Sovet dövründə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsində yaşayan erməni icması bütün siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni məsələləri əhatə edən muxtariyyətə malik olsa da, Ermənistan ərazi iddialarını bir neçə dəfə ortaya atmış, ancaq istəyinə nail ola bilməmişdir. Lakin, bunun əvəzində 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Sovetinin "Ermənistan SSR-dən kolxozçu və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" qərarına əsasən 1948-53-cü illərdə azərbaycanlıların tarixi torpaqlarından, xüsusilə də İrəvan və onun ətraf rayonlarından kütləvi şəkildə deportasiya olunması nəticəsində 150 minə yaxın soydaşımız zorakılıqla Azərbaycanın aran rayonlarına köçürülmüşdür. XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısında ermənilər "Böyük Ermənistan" ideyasını həyata keçirmək üçün yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək yenidən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinə dair ərazi iddiaları irəli sürdülər. Bu dövrdə etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistandakı 185 azərbaycanlı kəndindən 250 min nəfərə qədər azərbaycanlı təcavüzə məruz qalaraq zorakılıqla doğma yurdlarından qovuldu. Nəticədə, Ermənistanı azərbaycanlılardan təmizləmək aksiyası həyata keçirilərək 216 azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, minlərlə qadın, uşaq və qoca bədən xəsarəti almış, on minlərlə ailənin əmlakı qarət olunmuşdur. 1991-ci il oktyabrın sonunda və noyabr ayı ərzində Qarabağın dağlıq hissəsindəki 30-dan çox yaşayış məntəqəsi, o cümlədən Tuğ, İmarət-Qərənd, Sırxavənd, Meşəli, Cəmilli, Umudlu, Qaradağlı, Kərkicahan və s. bu kimi digər strateji əhəmiyyətə malik kəndlərimiz ermənilər tərəfindən yandırıldı, dağıdıldı və talan edildi. Əsirlikdə saxlanılanlara qarşı vəhşi, vandalizm hərəkətləri ilə davranılması, insanların başlarının kəsilməsi, diri-diri basdırılması, dişlərinin zorla çıxarılması, ac-susuz saxlanılması, işğəncə verilərək öldürülməsi insanlığa qarşı törədilmiş ən ağır cinayət hadisəsi idi. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə isə Ermənistan silahlı qüvvələri Xankəndidə yerləşən Sovet ordusundan qalmış 366-cı motoatıcı alayın 180 nəfər hərbi mütəxəssisi və ağır texnikasının iştirakı ilə Xocalı şəhərinə hücum edərək şəhəri yerlə-yeksan etdilər. Çoxsaylı ağır texnika ilə şəhər tamamilə dağıdıldı, yandırıldı və insanlar xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirildi. Bu soyqırımın nəticəsində rəsmi rəqəmlərə görə, 613 nəfər öldürülmüşdü ki, onlardan 63 nəfəri uşaq, 106 nəfəri qadın, 70 nəfəri isə qoca idi. 8 ailə tamamilə məhv edilmişdi. 487 nəfər şikəst olmuşdu ki, onlardan da 76-sı uşaqdır. Bundan əlavə, 1275 nəfər əsir götürülmüş, 150 nəfər itkin düşmüşdür. Ermənistan

silahlı qüvvələri ona himayədarlıq edən dövlətlərin köməyindən istifadə edərək Dağlıq Qarabağ bölgəsinin (4,4 min kvadratkilometr) hüdudlarından kənarda yerləşən və onun ərazisindən 4 dəfə böyük olan Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan bölgələrini işğal etdi. Bütün bu ərazilər ermənilər tərəfindən etnik təmizləməyə məruz qalmışdır. XX əsrin sonunda ermənilərin Xocalıda törətdikləri soyqırımı bütün insanlığa və bəşəriyyətə qarşı yönəldilmiş ən ağır cinayətlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Dünya tarixində Xocalı faciəsi tarixi yaddaşlardan heç vaxt silinməyən Xatın, Xirosima, Naqasaki, Sonqmi, Ruanda, Srebrenitsa və Xolokost kimi dəhşətli faciələrdən heç də geri qalmır. Bütün dünyanın gözü qarşısında baş verən bu dəhşətli soyqırımın əsl mahiyyəti yalnız ümummilli lider Heydər Əliyev 1993-cü ildə siyasi hakimiyyətə yenidən qayıtdıqdan sonra açıqlanmış, 1994-cü ilin fevralında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Xocalı soyqırımına siyasi-hüquqi qiymət vermişdir. Bundan əlavə, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı zaman-zaman törətdikləri soyqırımı ilə əlaqədar ümummilli lider Heydər Əliyevin 1998-ci il martın 26-da imzaladığı fərmanla 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edilmişdir. Ümummilli liderin "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" 1997-ci il 18 dekabr tarixli fərmanı Ermənistan SSR ərazisindən azərbaycanlıların deportasiyasının hərtərəfli tədqiq edilməsi, bu cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir soyqırım Azərbaycan tarixinin qanlı səhifəsidir. Qarabağ məsələsinin həllində möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev, ilk növbədə, sülh variantına üstünlük versə də, öz torpaqlarımızı azad etmək üçün bütün vasitələrdən istifadə olunacağını qətiyyətlə vurğulamışdır: "Dağlıq Qarabağ əzəli Azərbaycan torpağıdır. Ermənistan işğalın aradan qaldırılması üçün beynəlxalq təşkilatların qətnamə və qərarlarına məhəl qoymur. Azərbaycan gücləndikcə münaqişənin həlli yaxınlaşır. Münaqişənin həlli isə çox sadədir. Birinci, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa edilməlidir. Biz Azərbaycan ərazisində ikinci qondarma erməni dövlətinin yaranmasına heç vaxt icazə verməyəcəyik, Dağlıq Qarabağa heç vaxt müstəqillik verilməyəcək. Kimsə bunu gözləyirsə, qoy, əbəs yerə gözləməsin. Bu, olmayacaq. Dağlıq Qarabağ Azərbaycan torpağıdır, tarix və dünya birliyi də bunu belə qəbul edir". 2016-cı ilin aprel döyüşləri prezidentimizin bu sözlərini bir daha sübut etdi. Dördgünlük

Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi

Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi

müharibə zamanı hərbi qüvvələrimiz Goranboy rayonuna və Naftalan şəhərinə təhlükə yarada biləcək Talış kəndi ətrafındakı yüksəklikləri, eləcə də Seysulan məntəqəsini azad edib, Fizuli rayonu istiqamətində yerləşən «Lələ təpə» adlandırılan yüksəkliyə nəzarəti ələ keçirdilər. Döyüşlər nəticəsində, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri Ağdərə-Madagiz istiqamətində yolların nəzarətdə saxlanılmasını təmin etdi. Tarixə «dördgünlük» müharibə kimi düşən bu hərbi əməliyyatlar zamanı ermənilər Azərbaycan əsgərinin qarşısında diz çöküb məğlub oldular. Bu gün əli silah tutan hər kəs vətən uğrunda döyüşməyə hazırdır. Son döyüşlər bir daha göstərdi ki, ordumuzun potensialı böyükdür. Bu uğurlu döyüşlər Silahlı Qüvvələrimizin gələcəkdə qazanacağı qələbələrə yalnız başlanğıc nöqtəsidir.

Müəllif: Ülkər Mustafazadə
236 nömrəli tam orta məktəbin
9-cu sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Ətrabə Həsənova

Azərbaycan Demokratik Respublikası

19 17-ci ilin fevralında “xalqlar həbsxanası” çar Rusiyasında baş verən burjuva-demokratik inqilabının qələbə-sindən sonra Zaqafqaziyada siyasi proseslər özünə məxsus inkişaf yolu ilə cərəyan edirdi. Lakin demək lazımdır ki, bu dövrdə nə Zaqafqaziyanın idarəsi üzrə xüsusi komitə, nə də Zaqafqa-

ziya Komissarlığı mövcud siyasi vəziyyəti sabitləşdirmək, müəyyən axara salmaq iqtidarında olmadı. 1918-ci ilin aprelində yaranmış müstəqil Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının da böl-

gənin üç əsas millətinin mənafeyinə qorumaq işində aciz qaldığı üzə çıxdı. azərbaycanlı, gürcüsü və erməni nümayəndələri isə müxtəlif vacib məsələlərə münasibətdə bir-birinə zidd mövqelərə malik idilər. Belə ki, vahid dövlət qurumunda birləşdiklərinə baxmayaraq, onların arasında olan münasibətlər əslində çox kəskin karakter daşıyırdı. Azərbaycanda isə böhranlı vəziyyət hətta o vəziyyətə çatmışdı ki, onun türk yurdu kimi qalıb-qalmaması məsələsi həll olunurdu.

Azərbaycanın qərbində Türkiyə qoşunlarının təzyiqlə altında geri oturdulan erməni hərbi qüvvələri yerli dinc əhaliyə qarşı elan olunmamış ədalətsiz müharibəni şiddətləndirməkdə davam edirdi və amansız qurğınlar Qarabağı da bürümüşdü. 1918-ci ilin mart ayına qədər İrəvan quberniyasında 197 kənd məhv edilmiş, 100 min 626 nəfərdən artıq yerli türk əhalisi ya təcavüzün qurbanı olmuş, ya da ev-əşiyini atıb qonşu mahallara pənah aparmağa məcbur qalmışdı. Azərbaycanın digər yerlərində, xüsusən də şərqində vəziyyət daha dözülməz idi. 1917-ci ildə Gəncə quberniyasında yaşayış məntəqələrinin 27-si tamamilə dağıdılmış, 35-inə isə böyük ziyan dəymişdi. 1918-ci ilin əvəllərində milli münaqişə daha da şiddətlənmiş, yerli əhali kütləvi surətdə el-obasını tərk etməyə başlamışdı.

Millətin milli varlığının təhlükəyə düşdüyü və milli qüvvələrin çıxış yolu axtardıkları bir dövrdə Azərbaycanda Qafqaz cəbhəsi ilə ayrıldığı Türkiyəyə rəğbət artırdı. Azərbaycan hərbi birləşmələrinin təşkili ləng gedir, nizami qoşundan məhrum olmuş erməni təcavüzü və ölkəni bürümüş anarxiyanı ləğv etməkdə aciz qalmış milli qüvvələr Türkiyə nümayəndələrinə müraciət etməyə məcbur olur.

Zaqafqaziya seyminin fraksiyası üzvlərinin əksəriyyəti də Türkiyənin hərbi yardımını olmadan burada böhranlı vəziyyətin düzəlməsinin mümkün olmayacağı qənaətində idi. Lakin onlar federativ respublika tərkibində birləşdikləri qonşularını xoflandırmamağa, ehtiyatlı addım atmağa məcbur idilər. Zəif Zaqafqaziya Federasiyasının dağılması ərəfəsində Türkiyə nümayəndələri ilə daha çox yaxınlaşan seymin Azərbaycan nümayəndələri Türkiyədən hərbi yardım almaq ümidində idilər. Onlar Azərbaycanın gələcəyini Zaqafqaziya, ya da Qafqaz Konfederasiyasının təşkilində, bu mümkün olmadıqda isə Cənubi Azərbaycan və Dağıstanla birləşməkdə, Türkiyə ilə sıx ittifaq yaratmaqda gördülər.

Bu da maraqlıdır ki, Türkiyə qonşularının şərqə doğru irəlilədiyini və Zaqafqaziya Federasiyasının dağılacağına artıq ümumi konturların aşkar olduğu bir şəraitdə Zaqafqaziya seyminin üzvü olan daşnak partiyasının liderləri müsəlman fraksiyasına rəsmən siyasi alver təklif edirlər. Onlar “Bakı da gələcək hökumətin sırf müsəlman deyil, beynəlmiləl xarakterdə olması və erməni hissələrinin Bakıda qalması” müqabilində Bakı Sovetini buraxmağı öz öhdələrinə götürürdülər. Lakin müsəlman fraksiyası bu həyasız şərtləri qətiyyətlə rədd edib “Bakı şəhərində hakimiyyətin bölünməzliyini” bildirdi.

1918-ci ilin yazında Cənubi Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. Cənubi Qafqaz hökumətinin Osmanlı Türkiyəsinə müharibə elan etməsi, azərbaycanlıların mart soyqırımına məruz qalması milləti xilas etmək üçün müstəqil dövlətin yaranmasını zəruri edirdi. Zaqafqaziya Seyminin və hökumətinin daxilində ziddiyətlər getdikcə artırdı. Türkiyə ilə müharibənin əleyhinə çıxış edən Seymin Azərbaycan fraksiyası onun yardımına ümid edirdi. Nəsim bəy Yusifbəyli Seymin iclaslarının birində demişdi: “Yalnız Azərbaycanı deyil, bütün Cənubi Qafqazı istila edən böyük, dəhşətli anarxiyanı biz öz qüvvəmizlə sakitləşdirə bilmədik. Bizə xarici qüvvənin müdaxiləsini istəməkdən başqa bir şey qalmayıb. Müdaxilə edəcək xarici qüvvə bizimlə dost və qardaş olan Türkiyədir”. Türkiyə dövləti də öz növbəsində Azərbaycanın müstəqilliyinə maraqlı idi. May ayının 26-da Xəlil bəyin Zaqafqaziya hökumətinə ultimatumunda göstərilir ki, Cənubi Qafqazın türk əhalisini hər yerdə soyub qırırlar və “xüsusən bəkdə minlərlə adam qəddar quldurların qanlı zülmündən əzab çəkir”.

Ultimatumda deyilir ki, türklər onları quldur inqilabçıların əlinə qoya bilməz və onlara hər cür yardım göstərəcəkdir.

Gürcüstanın Zaqafqaziya Federasiyasından çıxıb, mayın 26-da

öz istiqlaliyyətini elan etməsindən sonra seymin müsəlman fraksiyası mayın 27-də Azərbaycan Milli Şurası şəklinə yenidən quruldu. Mövcud vəziyyəti bir daha dərinəndirib, zəruri hazırlıq tədbirləri gördükdən sonra Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci ilin 28 mayında İstiqlal bəyənnaməsi ilə müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikasının yarandığını və mövcud şəraitdə Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda açıq mübarizənin milli qurtuluşun yeganə düzgün yolu olduğunu bildirdi. Həmin tarixi sənədə əsasən müəssislər məclisi çağırılana qədər Milli şura ölkədə ali qanunverici, müvəqqəti hökumət isə ali icraedici orqan hesab olunur.

İyun ayının 4-də Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilə ilə iki ölkə arasında “daimi sülh və möhkəm dostluq münasibətləri” bərqərar edilirdi. Osmanlı hökuməti “qayda-qanunu və ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ehtiyac olduğu təqdirdə Azərbaycan Respublikası hökumətinə silahlı qüvvələrlə yardım etməyi” öz öhdəsinə götürdü. Azərbaycan hökuməti üçün böyük əhəmiyyəti olan bu kömək vədinə Türkiyə tərəfi razı oldu.

Azərbaycan Milli Şurasının və hökumətin müvəqqəti paytaxtı Gəncəyə köçməsi ilə milli qüvvələr arasında mübarizə kəskinləşir. Milli Şuradan kənar qalmış bəzi qüvvələr, Nuru paşanın vasitəsilə onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağa çalışırdılar. Nuru paşanın siyasi işlər üzrə müşaviri Əhməd bəy Ağaoğlunun iştirakı ilə kompromis qərar qəbul olunur, həssas siyasi vəziyyət nəzərə alınaraq Milli Şura buraxılır, ali qanunverici və icraedici hakimiyyət Fətəli xan Xoyski hökumətinin əlində cəmləşir.

Qafqaz İslam Ordusu vasitəsilə Azərbaycan hökuməti öz hakimiyyətini tezliklə yerlərdə yaya bilmiş, burada dövlət orqanları yaratmağa başlamış, əmin-amanlığı bərpa etmişdi.

Avqust ayının 27-də Sovet Rusiyası ilə Almaniya imperiyası arasında əvvəlki Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavənin imzalanması həm maraqlı, həm də təəccüb doğurur. Yeni müqaviləyə görə Sovet Rusiyası Estoniya, Finlandiya, Kurlandiya və Litvanın müstəqilliyini tanımış,

Məmməd Əmin Rəsulzadə
(Milli Şuranın sədri)

Fətəli xan Xoyski
(*Nazirlər Şurasının sədri*)

Gürcüstan barədə isə bu müddəa məqbul hesab olunmuşdu.”Rusiya Almaniyaya tərəfindən Gürcüstanın müstəqil dövlət orqanı kimi tanınmasına razılığını bildirir”. Adı çəkilməsə də sənədin 14-cü maddəsi Azərbaycana aiddir. Bu maddəyə görə Almaniyaya üçüncü dövlətin, yəni Türkiyənin hərbi qüvvələrinin Bakı, Şamaxı və Quba mahallarının müəyyən olunmuş sərhədlərinə keçməsinə kömək etməli idi. Əvəzində – “Rusiya imkan daxilində Bakı əyalətində neft və neft məhsulları çıxarılmasına şərait yaradacaq və çıxarılan neftin dördü birini Almaniya veriləcəkdir.”

Azərbaycan hökuməti ondan xəbərsiz torpaq və sərvətini hərraca qoyan bu müqaviləni pisləmiş, protest notasında göstərmişdir ki, “Bakısız Azərbaycan-başsız bədəndir”. Əhməd bəy Ağaoğlu isə almanlar barədə yazırdı: “Onlar Azərbaycanı bir bidon kerosinə satdılar”.

İngilislərin Bakıya çağırılmaları Sentrokaspi Diktaturasını xilas edə bilmədi. Azərbaycan hərbi hissələri sentyabrın 15-də Bakıya daxil oldu. Sentyabrın 17-də isə Azərbaycan hökuməti öz paytaxtına-Bakıya köçdü.

Osmanlı hökumətinin baş naziri bu arada müttəfiqi olan Almaniyaya gedib haqqında danışdığı müqaviləyə qəti etirazını bildirib. Bundan əlavə sentyabrın 23-də Almaniyaya gizli bir protokol imzalanıb. Bu protokola görə Osmanlı hökuməti öz hərbi hissələrini Azərbaycandan çıxaracağını vəd edir. Buna müqabil Almaniyaya Azərbaycan istiqlalının Sovet Rusiyası tərəfindən tanınmasını təmin edəcəyini söz verir. Lakin yeni vəziyyətdən doğan yeni təəhhüdlər iş keçmədən Almaniyaya və Osmanlı imperiyaları müharibədə məğlub olurlar və Antantanın tələbi ilə öz qoşunlarını Zaqafqaziyadan geri çəkməli olurlar.

Türkiyə ilə Antanta arasında 1918-ci il oktyabrın 30-da imzalanmış Mudros barışıq müqaviləsinə əsasən Türkiyə qoşunları Azərbaycanı tərk etməli, müttəfiq qüvvələri tərəfindən Bakının tutulmasına mane olmamalı, Zaqafqaziya dəmiryolu üzərindəki nəzarət hüququnu Antantaya güzəştə getməli idi. Noyabrın 4-də Azərbaycan hökuməti bu müqavilələri pisləmiş, Türkiyə və Antanta hökumətinə özünün

qəti etirazını bildirmişdir. Azərbaycanın protest notasına Türkiyənin Xarici İşlər Nazirliyi cavabında deyirdi: “Bakının tutulmasına mane olmadığına baxmayaraq, Osmanlı hökuməti bu şəhəri heç cür Antantaya güzəştə getməmişdir. Osmanlı hökuməti heç vaxt ona məxsus olmayan torpaqları üçüncü şəxsə güzəştə getmək fikrində olmamışdır”.

Ənzəlində olan ingilis hərbi hissələri Bakını tutmalı idi. Azərbaycan nümayəndə heyəti Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olmadan əvvəl ingilis hərbi hissələrinin komandanı general Tomsondan Azərbaycan Demokratik Respublikasını tanımaq haqqında bəyanat verilməsini təklif edir. Lakin o, nümayəndə heyətinin tələbini qəti surətdə rədd edib demişdir ki, “Azərbaycan Respublikası hökuməti türklərin intriqası nəticəsində yaranmış və xalq arasında heç bir dayanağa malik deyildir”.

Tomsonun bu bəyanatına Azərbaycan nümayəndələrinin kəskin etirazından sonra general göstərmişdi: “Bir halda ki, siz əksini iddia edirsiniz, onda gələrik, yerindəcə tədqiqat aparıb, müvafiq qərar qəbul edərik”.

Tomsonun Nuru paşa və başqa Türkiyə zabıtləri haqqında da fikri qəti idi. Onlar Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul edib, burada qalmaq istəyirdilər. Türkiyə baş nazirinin “təcili vətənə qayıt” barədə teleqramına etina etməyən Nuru paşa Azərbaycan ordusunun təşkili sahəsindəki işini davam etdirmək istəyirdi. Lakin ingilis generalının bir həftə ərzində Bakını boşaltmaq haqqında ultimatumunu və Azərbaycan hökumətinin ısrarından sonra Nuru paşa Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qaldı.

Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti təhrikçi hücumlara baxmayaraq, dövlət quruculuğu işini davam etdirir, parlamentin açılışına hazırlaşdı. Əsasnaməyə görə əhalinin ümumi sayındakı çəkisinə uyğun olaraq qeyri-yerli millətlərə parlamentdə və hökumətdə yer ayrılırdı. Azərbaycan parlamenti dekabrın 7-də təntənəli bir şəkildə açıldı. Fətəli xan Xoyski hakimiyyəti parlamentə təhvil verdi. Qəbul olunmuş qərara əsasən yeni

Əlimərdan bəy Topçubaşov
(*Parlamentin sədri*)

Həsən bəy Ağayev
(Parlament sədrinin
1-ci müavini)

parlamentdəki çıxışında millət vəkillərinə müraciət edərək demişdi: "Əfəndilər! Dövlətin bu gündən etibarən tam istiqlaliyyətə yetməsi münasibətlə sizi təbrik edirəm".

1918-1920-ci illər tarixi onun varislərindən məhz ona görə gizlədilir ki, Azərbaycan Demokratik Respublikası totalitar rejimin tam əksi idi. Stalinin "Bu ilyarımlıq hakimiyyətiniz ərzində xalqa nə verdiniz?" sualına M.Ə.Rəsulzadə cavab olaraq belə söyləmişdir: "Çox şey verə bilmədik. Amma milli azadlığın nə olduğunu başa saldıq. Azca da milli istiqlal dadızdırdıq. Bir dəfə yüksələn bayraq, bir daha enməz!".

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə cəmi 23 ay fəaliyyət göstərsə də, sonrakı nəsillərin yadlığında xalqımızın tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri kimi həmişə qalacaqdır. O, demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, hərbi quruculuq sahələrində atdığı mühüm addımları başa çatdırma bilməyə, onun qısa müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində silinməz iz buraxmış, milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpası işində böyük rol oynamışdır. Ən əsası odur ki, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti az yaşasa da, xalqımızda azadlıq, müstəqillik fikirlərini daha da gücləndirmiş oldu.

Onu deməklə kifayətlənək ki, 1918-ci il mayın 28-də elan edilmiş İstiqlal Bəyənəməsində qoyulan Azərbaycanın suverenliyi məsələsi Azərbaycan milli-demokratik qüvvələri tərəfindən böyük çətinliklə və məhrumiyyətlər hesabına olsa da uğurla həll edilmiş, 1920-ci il

hökumətin təşkili Fətəli xan Xoyskiyə tapşırıldı. Yeni koalisiya kabinetin tərkibində üç nəfər də rus var idi. Yeni hökumətin təşkilindən az sonra Tomson elan etdi ki, Fətəli xanın başçılığı ilə yaradılmış Azərbaycan hökumətini ölkə daxilində yeganə qanuni hakimiyyət orqanı hesab edir.

1919-cu ilin aprelində Bakıda ingilis general-qubernatorluğu ləğv edildi. Kabinet dəyişikliyi oldu və Azərbaycan hökumətinə Nəsim bəy Yusifbəyli başçılıq etməyə başladı. Elə həmin aydan ingilis hərbi hissələrinin Qafqazı tərk etməsi başlandı və bu, avqust ayında sona yetdi. İngilislərin Qafqazı tərk etməsindən sonra Nazirlər Şurasının sədri

Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi

aprelin 28-də əsas qoyulmuş Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının adındakı "Azərbaycan" sözü, bugünkü konstitusiyasında onun suveren dövlət sayılması haqqında bəndin olması ilk növbədə həmin qüvvələrin xidmətinin nəticəsində mümkün olmuşdur. Ona görə də yeni və ən yeni dövr Azərbaycan tarixində ən şərəfli gün olan 28 may İstiqlal günü kimi tanınır və əziz tutulur. Həmçinin Azərbaycanın üçrəngli, ay və ulduzlu bayrağı milli simvol hesab edilir. Bu cumhuriyyətin yaradılmasında müstəsna xidmətləri olan Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Həsən bəy Ağayev, Nəsim bəy Yusifbəyli, Mehdi bəy Hacınski, Məmməd Yusif Cəfərov, Xudadad bəy Rəfibəyov, Xəlil bəy Xasməmmədov, Əliqə Şixlinski, kimi görkəmli ictimai xadimlərin xatirəsini qədirbilən Azərbaycan xalqı bu gün də böyük ehtiramla yad edir.

Məmməd Əmin Rəsulzadənin xalq müraciəti:

"1918 mayısındakı tarixi qərarları ilə azadlıq sevən birləşmiş millətlər cəbhəsində yer alan Qafqasiya millətlərinin müqəddəratları azad millətlərin müqəddəratları ilə bağlanmışdır. Rusiyadan ayrılmanın bir irtica, başqalarından ayrılmanın bir inqilab olduğunu söyləyən sovet diktatoru Stalin ölmüşdür. Amma onun ikiüzlü sistemi-stalinizm hələ ayaqdadır. Bu sistem

Nəsim bəy Yusifbəyli
(Nazirlər Şurasının
sədri)

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin xəritəsi və bayrağı

gün keçdikdə dünya həqiqətləri ilə daha çox qarşılaşmaqda, haqla batıl, yalanla doğru üz-üzə gəlməkdədir. Şübhəsizdir ki, bir gün həqiqət parılayacaq. Azadlıq əsasını, birləşmiş millətlər prinsipini və insan haqlarını tutan tərəf qalib gələcəkdir. Bu qalibiyyət günəşi qızıl istibdad zülmü altında inliyə əziz vətənimizdə 1918 28 mayıs kimi yenidən doğacaqdır. Buna qətiyyətlə şübhə etməyin əziz vətəndaşlar.

Üçrəngli istiqlal bayrağını döşlərində gəzdirən buradakı vətən ayrısı bizlərdən, orada hər cürə qorxu və təzyiq altında qəlbləri istiqlal eşqilə çırpınan azadlıq ayrısı sizlərə candan salamlar göndərir, 28 mayıs istiqlal qurbanlarının əziz ruqları hüzurunda hörmətlə əyilir və hər iki tərəfi birləşdirən milli böyük həsrəti şairin beytilə dilə gətirirəm: Sən bizimsən, bizimsən, durduqca bədəndə can, yaşa, yaşa, çox yaşa, ey şanlı Azərbaycan!”

28 may bizim üçün nə deməkdir? Əgər nəzərə alsaq ki, bugünkü müstəqil Azərbaycan 1918-ci ilin müstəqil Azərbaycanın davamı və varisidir, onda daha da aydın olar ki, bu gün fəxr etdiyimiz azad Azərbaycan öz tarixi başlanğıcını, 1918-ci ilin milli azadlıq hərəkatının nəticəsi olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən alıb və bugünkü mövcudiyətində mənəvi olaraq ona borcludur.

Müəllif: Aysel Əliyeva

163 nömrəli tam orta məktəbin
9-cu sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Ramil Tanrıverdi

İkinci Dünya Müharibəsində Azərbaycanın rolu

İkinci dünya müharibəsi illəri bəşəriyyətin XX əsrdə üzləşdiyi ən ağır və dəhşətli dövr olmuşdur. Azərbaycan xalqının bu müharibədə göstərdiyi əzmkarlıq və qəhrəmanlıqları açıqlamaq ciddi elmi-nəzəri, siyasi və əməli əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanın eks-prezidenti Heydər Əliyev demişdir: “Azərbaycan xalqı İkinci dünya müharibəsində həm döyüş meydanlarında, həm də arxa cəbhədə əsl şücaət və əzmkarlıq nümunələri göstərmişdir. Müharibə başlanandan keçən qısa müddət ərzində Azərbaycan Respublikası ərazisində 87 qırıcı batalyon, 1124 özünümüdafiə dəstəsi təşkil edilmişdir. 1941-1945-ci illərdə respublikanın 600 mindən çox oğlan və qızları cəbhəyə getmişdir”.

Faşist Almaniyasının Şərqi siyasətində Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana xüsusi diqqət yetirilirdi. Rozenberqin başçılığı ilə təşkil edilən Şərqi İşləri üzrə Nazirliyin nəzdində olan strukturlardan biri Qafqaz Komissarlığı idi. Hələ 1941-ci il aprelin 29-da yaradılan Orenburq iqtisadi qərarı tərəfindən təsis edilmiş planda Qafqazın, ələlxüsus Bakının işğalı mərkəzi yer tuturdu.

Həzi Aslanov

Qafqazın işğalı üçün tərtib edilmiş planın (Edelveys planının) həyata keçirilməsi faşistlərin "A" qrupu ordusuna həvalə edilmişdi. Həmin planda Qafqaz beş işğal rayonuna bölünməli idi və onlardan biri Azərbaycan əlahiddə rayonu idi. "Ost" planına görə, Bakı 1941-ci il sentyabrın axırına qədər işğal olunmalı idi. Faşistlər Bakını işğal edib, onun neftini alman şirkətlərinin sərəncamına verməli idilər. Onlar, eyni zamanda Azərbaycandakı iri sənaye müəssisələrinə rəhbərlər də təyin etmişdilər.

Müharibənin ilk günlərində Azərbaycanda dörd mindən çox oğlan və qız faşizm qarşı vuruşmaq üçün könüllü surətdə cəbhəyə getməkdən ötrü hərbi komissarlıqlara müraciət etdi. Avqust ayına qədər təxminən 123 min nəfər xalq qoşunu dəstələrinə yazıldı.

1941-ci ilin sonunda xalq qoşunu dəstələrində 187 min nəfər döyüşçü vardı. Onlardan 30 min nəfərdən çoxu qadınlar idi.

1941-1945-ci illərdə Azərbaycanda Sovet Ordusu sıralarına 640 min nəfərədək səfərbər edilib cəbhəyə göndərildi. Onlar da sabiq SSRİ məkanında yaşayan digər xalqların nümayəndələri ilə çiyin-çiyinə faşizmə qarşı savaşa iştirak etdilər.

Azərbaycan əsgərləri 1941-ci ilin payızında Leninqrاد şəhərinin müdafiəsi uğrunda döyüşlərdə ön cəbhədə dayanmış, bütün ölkə vətəndaşları ilə çiyin-çiyinə faşist ordusuna cəsarətlə müqavimət göstərmiş, əhalinin təhlükəsizliyini qorumuşlar. Təyyarəçi Hüseynbala Əliyev Leninqradi düşmənin hava hücumundan qoruyarkən 17 ölümcül yara alsa da, təyyarəsini yerə endirə bilmişdi göstərdiyi şücaətə görə ölümündən sonra o, döyüş ordeninə layiq görüldü. Moskva, Leninqrاد və Stalinqrاد ətrafında döyüşlərdə azərbaycanlılar düşmənin çoxsaylı canlı qüvvə və güclü hərbi texnikası ilə üz-üzə dayanmış, faşist ordusuna qarşı irimiqyaslı və dağıdıcı hərbi əməliyyatlar keçirmişdilər.

İkinci dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar olaraq baş komandan Stalinin 1941-ci ilin 18 oktyabr tarixli əmrinə əsasən azərbaycanlılardan ibarət 77-ci dağatıcı diviziyası, 223-cü milli atıcı, 396-cı milli atıcı, 402-ci və 416-cı milli atıcı diviziyaları yaradıldı və onlar Zaqafqaziya hərbi dairəsində yerləşdirilmiş 44-cü, 45-ci və 46-cı orduların tərkibinə daxil edildilər.

Azərbaycanlılardan ibarət 416-cı, 402-ci, 396-cı, 223-cü, 77-ci və s. milli diviziyalar Simferopolun, Odessanın və digər şəhərlərin, 77-ci diviziya Polşa və Çexoslovakiyanın, 223-cü diviziya Yuqoslaviyanın

azad olunmasında fəal iştirak etmiş, 416-cı diviziya Qafqazdan Berlinə qədər böyük döyüş yolu keçmiş, Berlinin süquta yetirilməsində xüsusi fəallıq göstərmişdir. Polşa və Çexoslovakiyanın faşistlərdən azad edilməsi uğrunda döyüşlərdə göstərdikləri qəhrəmanlıqlara görə Ziya Bünyadov və digər 20 nəfər azərbaycanlı Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdü.

77-ci milli atıcı diviziya

Azərbaycanın 77-ci milli atıcı diviziyası müharibəyə 1941-ci ilin dekabrında 51-ci ordunun tərkibində Kerç-Feodosiya desant əməliyyatı ilə başladı. Diviziya Kerç, Taman, Novorossiysk, Mondoç, Mineralni vodi uğrunda gedən döyüşlərdə fərqlənmiş, Simferopolun azad edilməsində göstərdiyi qəhrəmanlığa görə Suvorov ordeni ilə təltif edilmişdi. Sevastopolun azad edilməsi uğrunda Sapun-qaradan başlanan döyüşlər 10 gün davam etdi, qələbə bayrağını 1943-cü ilin 7 mayında serjant Əbdüləziz Qurbanov sancdı.

Simferopol şəhəri düşməndən azad edildikdən sonra döyüşlərdə ən fəal iştirak edən 77-ci diviziyaya "Simferopol diviziyası" fəxri adı verildi. Bütövlükdə Kırımın azad edilməsinə görə diviziyanın 3140 əsgər və zabiti orden və medallara layiq görüldülər. Həmin əməliyyatlarda 77-ci milli diviziyanın rabitə batalyonunun komandiri kapitan İsmayıl İbrahimov xüsusilə fərqləndi.

77-ci diviziya 1944-cü ilin iyul ayından başlayaraq Pribaltikada və Rusiyada gedən döyüşlərdə fəal iştirak etdiyinə görə, onun yüzlərlə əsgər və zabiti orden və medallarla təltif edildi, 8 döyüşçü Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü. Ümumilikdə 77-ci Simferopol dağ-atıcı Azərbaycan milli diviziyası döyüş əməliyyatlarına Kırımdan başlamış və 11000 kilometrə yaxın məsafəni qət edərək, müharibəni Berlinə qurtarmışdı. Diviziya döyüş yollarında Heybət Heybatov, Tərlan Əliyərbəyov, Mahmud Əbilov, Məmmədbağır Bağırov, Hacıbala Zeynalov, Hüseyn Məmmədov kimi generallar yetişmiş və onların hər biri böyük sərkərdəlik məharəti göstərmişlər.

Ziya Bünyadov

223-cü milli atıcı diviziya

223-cü milli atıcı diviziyanın döyüş yolu 1942-ci ilin yayından Şimali Qafqazdan başlayaraq, Ukrayna və Moldaviyadan, Bolqarıstan, Yuqoslaviya və Macarıstanda Avstriyanın paytaxtı Vyanaya qədər uzanmışdı. Diviziya 1945-ci il mayın 9-da Çexoslovakiyaya daxil olmuş və mayın 12-də Çeski Budvitse şəhərində Amerika ordusunun hərbi hissələri ilə görüşmüşdü. Diviziyanın əsgər və zabitlərindən 3483 nəfər orden və medallarla təltif edilmişdi.

1942-ci il fevral ayından 1943-cü ilin iyun ayına qədər Heybət Heybətov diviziyanın komandiri olmuşdu. Onun komandanlığı altında diviziya Mozdokdan Millerova şəhərinə qədər döyüş yolu keçmişdi.

General Heybət Heybətov müharibə illərində general rütbəsi almış Həzi Aslanov və Yaqub Quliyev ilə yanaşı üçüncü azərbaycanlı generaldır. Müharibə illərində həmin diviziyada komandan olmuş 6 nəfərin arasında general Heybət Heybətovun 17 ay komandirlik fəaliyyəti daha zəngindir. Diviziyada bütün alaylar: 1037-ci alay Suvorov ordeninə, 1039-cu alay Kutuzov ordeninə, 1041-ci alay Suvorov və Kutuzov ordenlərinə, 818-ci alay Boqdan Xmelintski ordeninə layiq görülmüşdü. Diviziyada döyüşçülərindən 2 nəfərin Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdi.

402-ci milli atıcı diviziya

Tərkibi 90% azərbaycanlılardan ibarət olan 402-ci milli atıcı diviziya 44-cü ordu tərkibində Şimali Qafqazdakı Terek çayının sağ sahilində Qroznı-Mozdok istiqamətində ağır döyüşlərdə iştirak etmiş və bu döyüşlərdə fərqlənmişdi. Həmin döyüşlərdə 833-cü alayın komandiri mayor Akim Abbasov və 840-cı alayın döyüşçüləri qəhrəmanlıq nümunələri göstərilmişdir. 1944-ci ilin əvvəlində 402-ci milli diviziyanın sırayı heyətinin 75%-i, komanda heyətinin 50%-i azərbaycanlılardan ibarət idi. Komanda heyətinin milli tərkibini gücləndirmək məqsədilə diviziyaya respublikadan azərbaycanlı hazırlıqlı və təcrübəli komandirlər heyəti göndərildi. Diviziyada siyasi tərbiyə işlərinə respublikadan 300 nəfərdən çox partiya işçisi göndərilmişdi. Görkəmli yaradıcı ziyalılardan Üzeyir Hacıbəyov, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Bülbül, Niyazi Hacıbəyov, Mustafa Topçubaşov, Heydər Hüseynov və digərləri dəfələrlə həmin diviziyada olmuşlar.

416-cı milli atıcı diviziya

416-cı milli atıcı diviziyanın tərkibinin, xüsusi ilə də komanda heyətinin 92%-i azərbaycanlılardan ibarət idi. 1942-ci ilin payızında

diviziya Şimali Qafqazda 44-cü ordu, az sonra 58-ci ordu tərkibində Mozdok istiqamətində döyüşlərə başladı. Taqanroq şəhərinin azad edilməsində fəal iştirakına görə, "Taqanroq" adına layiq görüldü.

1943-cü ilin iyulundan sonra diviziyaya general mayor Heybət Heybətov komandanlıq etmişdir. Azərbaycan hökumətinin ardıcıl köməyi nəticəsində diviziya müharibənin sonuna qədər öz milli tərkibini saxlaya bildi.

Diviziyanın 1368-ci atıcı alayı Qırmızı Bayraq ordeni, 1054-cü ildə topçu alayı Suvorov ordeni, 444-cü əlahiddə topçu divizionu Boqdan Xmelintski ordeni, 348-ci əlahiddə sanitar batalyonu Qırmızı Bayraq ordeni ilə təltif edilmişdi.

Diviziya Qafqazdan Berlinə kimi 2500 km müzəffər döyüş yolu keçmiş, düşmənin 23 minə yaxın əsgər və zabitini məhv etmiş, 5474 nəfər əsir götürmüş, onların istifadəsində olan çoxlu döyüş texnikasını işlək vəziyyətdə qənimət kimi ələ keçirmişdi. Komandir və əsgərlərin bir çoxuna xarici ölkələrin orden və medalları verilmişdi.

416-cı diviziyanın 1945-ci ildəki döyüş fəaliyyəti xüsusilə diqqətəlayiqdir. Diviziya 1945-ci ilin fevral ayının 3-də Oder çayını keçərək Kyustrin şəhərinin alınmasında iştirak etmişdir. Berlin üzərinə həlledici hücumla başlayan diviziyanın 1373-cü alayı Berlinin müdafiə xəttini yarıaraq, aprelin 21-də şəhərin kənarına daxil oldu. May ayının 3-də marşal Georgi Jukov başda olmaqla birinci Belorusiya cəbhəsinin hərbi şurasının üzvləri, 416-cı diviziyanın Berlinə keçirdiyi döyüş əməliyyatlarının şahidi olmuş, onun xidmətlərinə yüksək qiymət vermişdilər.

416-cı milli diviziya İkinci dünya müharibəsi cəbhələrində 30 ay fasiləsiz döyüşlər aparmış, Bakıdan Praqaya qədər 5000 km yol qət etmiş, 6 Avropa ölkəsindən – Rumıniyadan, Bolqarıstandan, Yuqoslaviyadan, Macarıstandan, Avstriyadan, Çexoslovakiyadan və 50-dən çox böyük və orta çaydan keçərək düşmənin 28 hərbi təyyarəsini, 113 tankını və zirehli maşınını, 549 səhra topunu, 311 minomiyotunu, 1152 pulemyotunu, 200 avtomaşınını, 219 parovozunu, 7400 vaqonunu, 70 ambarını məhv etmiş, küllü miqdarda qənimət ələ keçirmişdi.

Diviziyada xidmət etmiş zabit və əsgərlərdən 5 nəfərinə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adı verilmişdir. Diviziya özü Qırmızı Bayraq və II dərəcəli Suvorov ordeni ilə təltif edilmişdir, onun qələbələri şəərəfinə Taqanroq şəhərinin yaxınlığındakı Sanbek yüksəkliyində xatirə ansambli yaradılmışdır, Taqanroqda, Kiyevdə, Nikolayev və Odessa

Mehdi Hüseynzadə

şəhərlərində və Moskvada diviziya və hərəs olunmuş şöhrət muzeyləri təşkil edilmişdir.

Azərbaycan partizan hərəkatı Qərbi və şərqə Avropada

Azərbaycan oğul və qızları faşistlərin Buhenvald, Mauthauzen, Dachau, Zaksenhauzen, Ravensburyuk, Treblinka və b. ölüm düşərgələrində Avropa ölkələrinin antifaşistləri ilə birlikdə hitlerçilərə qarşı mübarizə aparmış və azərbaycanlı adına layiq fəaliyyət göstərmişdilər.

1942-1944-cü illərdə azərbaycanlı hərbi əsirlər Polşanın Edlin, Almanyanın Noyhammer-Ştranse, Fransanın Rodez, İtaliyanın Udine, Triyestin Opçina, Çexoslovakiyanın Brno və Bistritsa rayonlarında gizli antifaşist

təşkilatları yarada bilmişdilər.

Təkcə Fransanın cənubunda gedən partizan hərəkatında 1000 nəfərdən çox, Yuqoslaviyadakı partizanların zərbə briqadasında 600 nəfərdən çox azərbaycanlı vuruşmuşdu.

1943-cü ilin yayında Kırmda fəaliyyət göstərən partizan dəstələri içərisində Azərbaycan partizan dəstəsi də var idi. Sonrakı illərdə Belorusiya torpaqlarında və Baltikyanı Respublikalarda da azərbaycanlı partizanlar düşmənə qarşı mübarizədə geniş miqyasda iştirak etmişlər.

Azərbaycanlılardan Ukrayna torpaqlarında faşistlərə qarşı mübarizədə 5000 nəfərə qədər, Belorusiya isə 1000 nəfərə qədər döyüşçü partizan dəstələrində fəal iştirak etmişlər.

Əhmədiyyə Cəbrayilov

Azərbaycanlı döyüşçülər partizan dəstələri tərkibində Avropanın bir neçə ölkəsində faşistlərə qarşı müqavimət hərəkatında fəal iştirak etmişdilər.

1943-cü ildə faşistlərin Almaniyanın Stranse əsir düşərgəsindən İtaliyaya, Triyestə və Yuqoslaviyaya köçürdüyü sovet hərbi əsirləri içərisində xeyli azərbaycanlı var idi. Onlar gizli Antifaşist təşkilatı yaratmışdılar. Təşkilatın rəhbərliyinə Mehdi Hüseynzadə, Mirdamət Seyidov, Cavad Həkimli və başqaları daxil olmuşdular. Onların çoxu 1944-cü ilin fevralında əsirlikdən qaçaraq partizanlara qoşulmuş, İ. Qradnik adına İtalyan – Yuqoslav partizan diviziyası tərkibində əlahiddə rota təşkil etmişdilər.

Mehdi Hüseynzadə Yuqoslaviya Xalq Azadlıq Ordusunun 11-ci korpusu qərargahı yanında Haribaldı adına xüsusi kəşfiyyat – təxribat qrupuna rəhbərlik etmiş fəvqəladə qəhrəmanlıqlar göstərmişdilər. Həmin qrupda M. Hüseynzadə ilə yanaşı, Mirdamət Seyidov, Ənvər Məmmədov, Tağı Əliyev və digər soydaşlarımız daxil idi. Faşistlərə qarşı döyüşlərdə fərqlənən 50-yə qədər Azərbaycan övladı Yuqoslaviyanın orden və medalları ilə təltif olunmuşdular.

1942-ci ilin yazında Polşada hərbi əsir düşərgələrindən birində azərbaycanlıların gizli antifaşist təşkilatı yaradılmışdı. Ona zabit H. Qiyasbəyov və M. Məmmədov başçılıq edirdilər. Bu təşkilatın köməyi ilə bir qrup əsir düşərgədən qaçaraq Polşa partizanlarına qoşulmuşdu.

Fransanın Rodez şəhərindəki əsir düşərgəsində xeyli azərbaycanlı vardı. Onların çoxu gizli antifaşist təşkilatının üzvi idi. Burada üsyan hazırlanması xəbəri xain tərəfindən düşərgə rəhbərliyinə çatdırılmasına, onun qarşısını almaq üçün böyük tədbir görülməsinə baxmayaraq, gizli təşkilatın üzvlərindən həkim Əmirov son dəqiqədə fürsətdən istifadə edərək 29 nəfər əsirlə birlikdə meşəyə qaçıb fransız partizanlarına qoşulmuşdu.

Faşistlər xalqımızın qəhrəman oğulları Mirzəxan Məmmədov, Qulu Quliyev, Vəli Vəliyev, Mirzəli Məmmədli, Paşa Cəfərxanlı, Feyzulla Qurbanov, İsmayıl Heydərov, Həsən Əliyev, Qurban Məmmədov, Məmməd Axundov, Abbas Hüseynov və bir çox başqalarının həbs edib, böyük əzab və işgəncədən sonra ölüm cəzasına məhkum etmişdilər.

1944-cü ilin avqustun 17-də Rodez şəhəri fransız və azərbaycanlı partizanlar tərəfindən faşistlərdən azad edilmişdi. Bu əməliyyatda azərbaycanlılara gizli antifaşist təşkilatın üzvü Hüseyn Rza Məmmədov

etdi və bu qərara əsasən 1942-ci ilin sentyabr ayının 24-də Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edildi.

Neft Bakısı uğrunda gedən gərgin döyüşlərdən bəhs edən "Krasnaya zvezda" qəzeti 1942-ci ilin 26 sentyabr sayında yazmışdı: "Üç aydır ki, ölkəmizin cənubunda qızğın döyüşlər gedir. Sovet ölkəsinin və bütün dünyanın nəzərləri Şimali Qafqazda və Stalingrad ətrafına yönəlmişdir. Vətənin taleyi, milyonlarla Sovet adamının azadlığı və həyatı bu döyüşlərdən asılıdır! Buna ancaq 1942-ci ilin payızında Moskvanın müdafiəsi ilə müqayisə etmək olar".

İkinci dünya müharibəsində Azərbaycanın xidmətlərini yüksək qiymətləndirən Nikolay Baybakov demişdir: "Faşizm üzərində qələbə üçün Azərbaycanın etdiklərini bəlkə də heç bir respublika etməmişdir. 40-cı illərdə SSRİ-də çıxarılan 33 milyon ton neftin 23,5 milyon tonu Azərbaycanın payına düşür".

Müharibə illərində ölkənin neft və neft məhsulları, təyyarələrin və tankların motor yağı, benzinlə təmin edilməsinin dördü üçü Azərbaycanın istehsalı idi. O dövrdə ölkədə istehsal edilən neftin 70-75%-i, benzinin 85-90%-i Azərbaycanın payına düşürdü. 1941-1945-ci illərdə Azərbaycan ölkəyə 70 milyon ton neft, 22 milyon ton benzin göndərmişdi. Uzun illər SSRİ neft və qaz sənayesinə başçılıq etmiş Nikolay Baybakov təsdiq edir ki, SSRİ-nin neft balansından Azərbaycanın iştirakı olmasaydı Sovetlər İttifaqının faşizm üzərində qələbəsi sual altında qala bilərdi.

Marşal Konstantin Rokossovski həmin fikri belə şərh etmişdi: "Hər bir hərbi təyyarəmizin, tank ekipajının düşməyə zərbəsində Bakı neftçilərinin payı vardır".

Marşal A. A. Qreçko yazmışdır ki, "Azərbaycandan cəbhəyə tükənməz axınla yüksək keyfiyyətli benzin, silah, döyüş sursatı və ərzaqla dolu yük qatarları gəlirdi".

İngiltərə hökuməti və Avropanın hərbi dairələri, Amerika Birləşmiş Ştatları rəhbərliyi yaqın etdilər ki, Hitler Sovetlər İttifaqının Urala qədər ərazilərini və Bakı neftini də zəbt edərsə, onun dünya ağalığı ilə mübarizə aparmaq mümkün olmayacaqdır. Bu həqiqətən belə idi. Çünki Avropanın 60-a qədər, başlanandan sonra bütün cəbhələrdə 20 minə qədər təyyarəsi və o qədər tankı, avtomasını, motosikleti döyüşlərdə böyük həcmdə yağ və benzin işlədirdi. Elə buna görə də çoxları deyirdilər ki, kim Bakı neftinə sahib olsa o da qalib gələcəkdir.

Müharibə illərində Bakıda 130-dan çox növdə silah və döyüş sur-

dov başçılıq edirdi. Rodez zəhmətkeşləri qəhrəmancasına həlak olmuş azərbaycanlı vətənpərvərlərin xatirəsini əziz tutaraq, onları böyük matəm mərasimi ilə Rodez qəbiristanlığında dəfn etdilər. Matəm mitinqində çıxış edən polkovnik Riçard fransız vətənpərvərlərinin sovet xalqına qarşı məhəbbətlə dolu olan fikir və duyğularını bu sözlərlə ifadə etmişdi: "Fransa, azərbaycanlı hərbi əsgərlərin igidliyini unutmayacaqdır. Övladlarımız, nəvə və nəticələrimiz də biləcəklər ki, uzaq Azərbaycandan olan dostlarımız da Fransanın faşizmdən azad edilməsi yolunda canlarını əsirgəməmişlər". Qardaşlıq məzarı üzərinə qoyulan baş daşına Azərbaycan xalqının qəhrəman oğullarının şan adları həkk edildi.

1941 – 1945-ci illərdə qazanılmış qələbədə üç amil həlledici rol oynayıb. Onlardan biri Bakı nefti Azərbaycanın cəbhəyə köməyidir. O vaxt Bakı ölkə neftinin 70 faizini verirdi.

1941-ci ildə müharibənin ilk dörd ayı ərzində respublikamızın süqutuna, xalqımızın sürgün edilməsinə iki dəfə cəhd edilmişdi.

Müharibə Azərbaycandan çox uzaq şimali-qərb regionlarından başlansa da dünya ağalığına can atan Hitler neft Bakısını zəbt etməyi özünün əsas məqsədlərindən biri hesab edirdi. Düşmənin hərbi hissələrinin 1942-ci ilin avqust ayının sonunda Şimali Qafqaza çatması və Qroznı neft rayonunun faşist ordusu tərəfindən zəbt edilməsi Bakı neftinin müharibənin illərində Baltik dənizindən Qara dənizə qədər uzanmış cəbhənin tələb etdiyi bütün benzinin 80%-ni, sürtgü yağlarının 90%-ni Azərbaycan təmin edirdi.

Bakı neftinin müharibənin gedişi üçün həlledici rol oynadığını bilən Hitlerin tapşırığı ilə Almanıyanın I tank ordusu 1942-ci ilin sentyabr ayının 25-də Bakını zəbt etməli idi. Hitler Qafqaza hücumu başlayanda feldmarşal Manşteynə demişdi: "Biz mütləq Bakını tutmalıyıq. Əgər biz Bakı neftini ələ keçirməsək müharibəni uduzaçağıq".

Bu məqsədlə Hitler Xəzər boyunca, Qroznı-Mahaçqala-Bakı istiqamətində hücumu keçmək və hərbi təyyarələrdən desant buraxmaq haqqında tank və aviasiya komandalarına əmr vermişdi. Lakin 1942-ci ilin avqust ayının sonunda faşist ordu hissələri Şimali Qafqazda Terek çayının sahillərinə çıxsalar da, güclü müqavimətlə üzləşib irəliləyiş doğru hərəkət edə bilmədilər.

Buna baxmayaraq 1942-ci ildə sentyabr ayının 16-da SSRİ-nin Dövlət Müdafiə Komitəsi Bakının müdafiəsi üçün xüsusi qərar qəbul

satı istehsal edilirdi. Müəssisələrində və kolxozlarda işləyənlərin təxminən 70%-i qadınlar idi.

Şəxsi vəsaitlərdən müdafiə fonduna 15 kq. qızıl, 925 kq. gümüş, 320 mln. rubl verilib. Cəbhəyə 1,6 mln.-dan çox zəruri mal və 125 vaqon isti geyim göndərilib. Yalnız Leninqradı üçün 1942-ci ilin yayına qədər Bakı müəssisələri 2 vaqon qara kürü, 40 ton meyvə qurusu, 12 vaqon tomat-pürə və şirə, qara ciyər ekstraktı, hematogen, jelatin və digər qida məhsulları, habelə medikamentlər və sargı vasitələri göndərilib.

Ölkə hospitalarında cəbhədə yaralanmış 440 min nəfər müalicə olunub.

Qələbənin təmin edilməsində Azərbaycanın böyük xidmətləri haqqında xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev demişdir: “Əgər Bakının nefti olmasa idi, Sovetlər İttifaqının qələbəsi mümkün deyildi”. Heydər Əliyev başqa bir çıxışında xalqımızın xidmətləri haqqında demişdir: “Tarix bu gün də bilməlidir ki, İkinci dünya müharibəsində Azərbaycan Respublikasının xidməti, fəaliyyəti, rolu çox böyük olmuşdur”.

Heydər Əliyev 2003-cü ilin 25 fevralında Vaşinqtonda “Şərq-Qərb enerji dəhlizi reallıqdır” mövzusunda beynəlxalq konfransda nitqində demişdir: “Çoxları indi də deyir ki, əgər Azərbaycan nefti olmasaydı, İkinci dünya müharibəsində SSRİ-nin İngiltərə-Amerika koalisiyası ilə birlikdə alman faşizminə qalib gəlməsi mümkün olmazdı”.

Müəllif: Mətanət Quliyeva
6 nömrəli intellekt liseyin
10-cu sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Elmin İmanov

Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-də hakimiyyətə gəlməsi

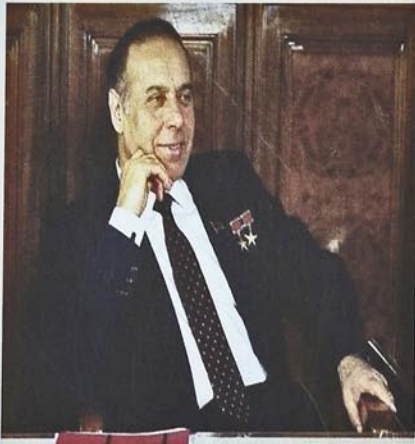
«Bizim ən böyük vəzifəmiz Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qorumaq, saxlamaq, möhkəmləndirmək, inkişaf etdirmək və onu əbədi etməkdən ibarətdir.»

Heydər Əliyev

XX əsrin son otuz ili və XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycan rəhbərlik bilavasitə görkəmli dövlət və siyasi xadim Heydər Əlirza oğlu Əliyevin

adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının milli sərəvəti, onun bəxtinə düşmüş Tanrı payıdır. Onun haqqında keçmiş zamanda danışmaq mümkün deyil. Çünki Heydər Əliyev təkcə Azərbaycanın ən yeni tarixinin son dönəmində deyil, həm də keçmiş SSRİ-nin tarixinin müəyyən bir dövründə silinməz iz qoymuş ən görkəmli şəxsiyyətlərdən biridir. Bugünkü Azərbaycanın dövlət suverenliyi və iqtisadi müstəqilliyi, dünya iqtisadiyyatına sıx inteqrasiyası prosesi məhz həmin illərdə təməli qoyulmuş potensial olmadan mümkün deyildi. Bununla belə, Heydər Əliyevin ən böyük xidməti Azərbay-

canın dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlaması, onu əbədi və dönməz etməsi, ölkəmizin dünya birliyində layiqli yer tutmasını təmin etməsi olmuşdur. Sözdə sadəcə kəlmələrlə ifadə edilən bu tələyüklü vəzifələrin yerinə yetirilməsinin arxasında Heydər Əliyev şəxsiyyətinin gecəli-gündüzlü, ağıslığı-maz dərəcədə gərgin və məqsədyönlü fəaliyyəti dayanır. Həmin illərə öləri nəzər salanda, hətta onun

kimi nəhəng, müdrik, qətiyyətli, polad iradəli insanın da bu qədər işin öhdəsindən necə gələ bildiyinə heyrətlənməmək mümkün deyildir. Amma bu həqiqətdir. O da həqiqətdir ki, buna yalnız Heydər Əliyev nail ola bilərdi. Belə böyük tarixi simanın öyrənilməsinə müxtəlif cür-onun şəxsiyyət kimi və dövlət xadimi kimi öyrənilməsi baxımından, yaxud da siyasi lider kimi formalaşdığı və təşəkkül tapdığı mühitin son dərəcə dəqiq və hərtərəfli təhlili baxımından yanaşmaq olar.

Əgər insan təsir etmək qabiliyyətinə malik deyilsə o, başqalarını ardınca apara bilməz. Liderin təsir gücü yüksək olduqca onun rəhbər kimi uğurları da, ardıcıllarının sayı da çoxalır. Tarixə nəzər saldıqımız zaman hələ sağlığında canlı əfsanəyə çevrilmiş bir çox şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətləri ilə tanış ola bilərik. Heydər Əliyevin də, bu cür dahi və əvəzolunmaz insanlardan biri olduğunu deyənlər, fikrimcə, heç də yanılmırlar.

Azərbaycan tarixinin 1969-cu ildən bəri bir çox dövrləri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Həqiqətən də, Azərbaycanı müstəqil dövlət qurmağa aparan yol, əslində, 1969-cu ildən-məhz onun hakimiyyətə gəlişindən sonra başlanır. Heydər Əliyev həmin ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçilərək respublikanın rəhbəri olmuşdur. Heydər Əliyevin bu vəzifədə fəaliyyətinin ilk günlərindən aydın oldu ki, onun simasında Azərbaycan xalqı əsl milli liderini tapmışdır. 1982-ci ildə Heydər Əliyev Azər-

Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi

baycanın adını növbəti dəfə ucaltdı və bacarığı, istedadı, idarəçilik məharəti, işgüzarlığı nəticəsində ittifaq rəhbərliyinə yüksəldi. Ümum-millilə liderimiz dünyanın altıda birini təşkil edən böyük bir dövlətin ən ali rəhbərliyində dördüncü adam idi. Büronun üzvü kimi dövlətin xarici və daxili siyasətini müəyyənləşdirən əsas simalardan sayılırdı. Heydər Əliyev bu postda tam 5 il çalışdı. Baykal-Amur Magistralı və bunun kimi daha on minlərlə tikinti meydanının qurucusuna çevrilən bu böyük azərbaycanlının xidmətlərini indi də keçmiş müttəfiq respublikalarda dərin hörmətlə xatırlayırlar.

Dəyərlərimiz dərin və güclü olanda bizi mübarizəyə səsləyir. Onlar bizi formalaşdırır, bizi özümüzə razı olmağa və durğunluğa qoymur. Ali dəyərlərə malik olanlar başqalarına nisbətən müxtəlif iş şəraitinə yaxşı uyğunlaşa bilərlər. Buna ən gözəl nümunə kimi ümum-millilə liderimiz Heydər Əliyevin şəxsiyyəti göstərilə bilər. Bütün fəaliyyəti boyu "Azərbaycanlı kimi dünyaya gəldiyimə, Azərbaycan dilində danışdığımıza, Azərbaycanı təmsil etdiyimə görə özümü çox xoşbəxt sayıram"- sözlərini fəxrlə səsləndirən böyük şəxsiyyət məhz milli mənsubiyyətinə görə layiq olduğu vəzifədən kənar qaldı. Və o vaxtdan sonra Heydər Əliyevin əleyhinə kampaniya başladı. Lakin o, elə böyük qüdrət və nüfuz sahibi idi ki, ona yönəlmiş bütün tənqitlər yalnız pərdə arxası aparılır, heç kəsin Heydər Əliyevlə aşkar mübarizə aparmağa cəsarəti çatmırdı. Fəqət Kremlidaxili intriqalar elə geniş və məkrli miqyas almışdı ki, nəticədə ümum-millilə liderimiz 1987-ci ilin oktyabrında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunun və şəxsən Baş katib Mixail Qorbaçovun yeritdiyi siyasi xəttə etiraz əlaməti olaraq, tutduğu vəzifələrdən istefa vermişdir.

Deyərlər ki, ölkələr də insanlar kimidir. Tale bəzən onları sevinc və səadətdən məhrum edir, sətir sınaqlara çəkir. Ölkələr məzlum vəziyyətə düşür, xalqlar təhqir və haqarətin acısını dadır, məhvedici parçalınma mərhələsinə daxil olur, hansı səmtə gedəcəyini bilmir. Bu deyilənlər sanki Azərbaycanın ən yeni tarixinin səhifələrindən köçürülmüşdü. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan yenə çoxsaylı problemlərlə üzləşdi. Respublikanın o vaxtkı rəhbərliyinin yarıtmaz fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan ərazilərinin dalbadal işğalı, gündən-günə gərginləşən siyasi vəziyyət, əhəlinin günbəgün ağırlaşan sosial durumu, vətəndaş müharibəsi təhlükəsi ölkəni uçurum kənarına gətirdi. Azərbaycanı belə

dəhşətli vəziyyətdən Heydər Əliyev dühası xilas etdi. Heydər Əliyev 1990-cı ilin 20 yanvarında sovet qoşunlarının Bakıda törətdiyi qanlı faciə ilə əlaqədar ertəsi gün Azərbaycanın Moskvadakı nümayəndəliyində bəyanatla çıxış edərək, Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş cinayətin təşkilatçıları və icraçılarının cəzalandırılmasını tələb etmişdir. O, Dağlıq Qarabağda yaranmış kəskin münaqişəli vəziyyətlə bağlı SSRİ rəhbərliyinin ikiüzlü siyasətinə etiraz əlaməti olaraq, 1991-ci ilin iyulunda Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasını sıralarını tərk etmişdir.

Azərbaycan xalqı milli dövlətçiliyinin dağılmaq təhlükəsi qarşısında qaldığını gördüyü və artıq ən ağır günlərini yaşadığı bir zamanda- 1993-cü ilin may-iyun aylarında hökumət böhranının son dərəcə kəskinləşməsi və müstəqilliyin itirilməsi təhlükəsi yarandıqda xalq Heydər Əliyevin hakimiyyətə gətirilməsi tələbi ilə ayağa qalxdı. Azərbaycanın o zamankı rəhbərləri Heydər Əliyevi rəsmən Bakıya dəvət etməyə məcbur oldular. Heydər Əliyev 1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Ali Sovetinin sədri seçildi, iyulun 24-də isə Milli Məclisin qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirməyə başladı. Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdarkən: "Mən ömrümün qalan hissəsini də xalqıma bağışlayıram"- dedi. O, tam müstəqil dövlət qurmaq və formalaşdırmaq kimi çətin və məşəqqətli bir vəzifəni həyata keçirdi və Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri, Millət Atası kimi titulları qazandı.

1994-cü ilin mayında atəşkəsə nail olunması, həmin ilin sentyabrında dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə Əsrin müqaviləsinin

imzalanması, milli ordunun yenidən qurulması, ölkə daxilində dağıdıcı anarxiyaya son qoyulması, qısa müddətdə sabitliyin bərqərar edilməsi, 1994-1996-cı illərdə Lissabon sammitində 53 aparıcı dövlətin dəstəyinin qazanılması, Böyük İpək yolunun bərpası istiqamətində həlledici addımlar atılması, Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsinin əsl dahi qətiyyəti ilə irəli sürülməsi, çətinliklərə baxmayaraq addım-addım, mərhələ-mərhələ həyata keçirilməsi-bütün bunlar 15 iyun Milli Qurtuluş Günüylə başlayan tarixi uğurların bir hissəsidir. Məhz Ulu öndərin rəhbərliyi dövründə 1998-ci il fevralın 10-da Azərbaycanda ölüm hökmü tamamilə ləğv edilmiş, Vətənimiz Şərqdə bu tarixi qərara imza atan ilk ölkə olmuşdur. Yüksək humanizmin və insanpərvərlik örnəyinin bariz ifadəsinə çevrilən bu addım Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu yüksəltmiş və 2001-ci ilin 25 yanvarında müstəqil respublikamız Avropa Şurası kimi mötəbər beynəlxalq təşkilata tamhüquqlu üzv qəbul edilmişdir.

Heydər Əliyevin Vətənimiz, xalqımız, bütün region üçün gördüyü misilsiz işlər özlüyündə nə qədər əhəmiyyətli olsa da, biz bunların əzəmətini, bəlkə də, hələ olduğu kimi dərk edə bilmirik. Bu baxımdan, xalqımızın görkəmli oğlunun ən yaxın dostları- Ukrayna Prezidenti Leonid Kuçma "Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin böyüklüyünü hələ bundan sonra daha dərinləndirəcəkdir", Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayev isə "Onun öz xalqı qarşısında xidmətlərinin əsl qiymətini gələcək nəsillər verəcəkdir"-deməkdə tamamilə haqlı olduqlarını hesab edirik.

Ümummilli lider fırtınaya bənzər 80 illik həyatının 60 ilini dövlət işinə həsr etmişdir.

Bu gün böyük fəxr və qətiyyətlə qeyd edirik ki, müstəqil, qüdrətli, müasir Azərbaycan ulu öndər Heydər Əliyevin şah əsəridir!

Müəllif: Nərgiz Məmmədli
160 nömrəli Klassik gimnaziyanın
8-ci sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Cəfər Abdıyev

20 yanvar 1990-cı il Azərbaycanda Xalq Hərəkatı

20 yanvar dəhşəti... Həmin gün Azərbaycanın daşlaşmış qara tarixində milyonlarla Azərbaycanlının qanı ilə yazılmış, xalqın qəhrəmanlıq dastanıdır. O, qanlı gecə, Azərbaycan övladının yaddaşında hüzn, xalq faciəsi kimi qalsa da, 20 yanvar, sovet əsarətində qalmış, buxovlanmış qoca qartal Azərbaycanın azadlığa aparıldığı şanlı yoldur. Fəqət, hər bir baş verən hadisənin kökündə yatan, bəzən bilinən, bəzən də müəmmalı qalan səbələr var. Qayıdaq 80-90-cı illərə...

Azərbaycanın müstəqilliyi, onun suverenliyi haqqında qanunlar layihəsi yaradılır və bu məsələnin danışıqları, SSRİ-nin suverenliyinə qarşı çıxmasına baxmayaraq sürətlə və qaydasında həyata keçirilir.

Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi

Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi

rilirdi. Azərbaycanda SSRİ-nin tərkibindən çıxmaq haqqında bəndlər sessiyanın reqlamentinə daxil edildi. Qızğın danışıqlar Ali Sovetin sentyabrın 23-də keçirilən sessiyasında "Azərbaycan SSRİ-nin suverenliyi barəsində Konstitusiyaya qanunu" qəbul edilir. Təbii ki, Moskva Azərbaycanın müstəqilliyinə, SSRİ-nin tərkibindən çıxmasına yol verməzdi. Çünki, Moskvanın iqtisadiyyatının Azərbaycanın panbiçinə, neftinə ehtiyacı var idi. Azərbaycan SSRİ-nin strateji üstünlüyə malik regionlarından birincisi idi. Ölkələrin yavaş-yavaş SSRİ-dən çıxması bu böyük imperiyanın dağılması demək idi. Öz gizli "siyasətini" yürüdən Moskva "Azərbaycan SSRİ-nin müstəqilliyi barəsində" qanunun SSRİ konstitusiyasına əks olduğunu bildirdi və qanun ləğv olundu.

SSRİ 80-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq dağılma mərhələsinə qədəm qoydu. Qorbaçovun hakimiyyətə gəlməsi, bu işin daha da sürətlənməsinə yol açdı. Həmin dövrlərdən başlayaraq Baltik ətrafı ölkələr (Litva, Latviya, Estoniya) SSRİ-dən ayrılırlar. Müstəqillik tələbləri digər ölkələrə də yayılır. 1986-cı ildə Qazaxıstanda başlayan xalq hərəkatını rus qoşunları amansızlıqla yatırdılar. Lakin, bu heç də demokratiya arzuları ilə yaşayan SSRİ-xalqlarının istəklərini puç edə bilməzdi. 1987-ci ildən başlayaraq bu hərəkat Qafqaz ətrafı ölkələrə də təsir etməyə başladı. 1987-ci ildə xalq hərəkatı Azərbaycanda qılgıncılanmağa başlayır. İnsanlar bir amal üçün mübarizə aparırdılar-Azadlıq. Bu mübarizəyə görə Azərbaycan xalqı 1988-ci ildə dünyada ilin xalqı seçildi. Xalqın şüarı "bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz", qəlbindəki hisləri alovlandıran isə M. Arazin "Nə yatmışan qoca vulkan səniniyəm, ayağa dur Azərbaycan səniniyəm" kəlmələri olub.

Dağlıq Qarabağ bəhanəsi

Əlbətdəki Rusiyanın yaratdığı, nəhəng SSRİ hökumətinin varlığına təhlükə törədən mərkəzdənqəçmə meyilliləri də nəzərdən yayınmırdı. Məhz Moskva bunun üçün Azərbaycana sağalmaz bir zərbə olaraq, Dağlıq Qarabağ problemindən məharətlə istifadə edirdi. Soyuz Erməni daşnaqlarının öz ata-baba yurdumuz olan, tariximiz, in-cəsənətimizin beşiyi, Azərbaycanın qara incisi Qarabağda həyata keçirdiyi etnik təmizləmə, yalnız Sovet rəhbərliyinin köməyi ilə həyata keçə bilirdi. Bu baş verən hadisələrdən istifadə edən Ermənistan Ali Soveti Ermənistanla Türk elinin tarixi ocağı olan Qarabağın birləş-dirilməsi haqqında öncədən planlaşdırılmış, xain bir qərar qəbul etdi.

Bu 42 gün ərzində Dağlıq Qarabağdakı bütün qurum və təşkilatlar Ermənistanın idarəçiliyinə verildi. Muxtar vilayətdəki inzibati ərazilərin adları, Azərbaycanın bayrağı, bir sözlə bizə aid olan hər şey götürülüb erməniləşdirildi. Dağlıq Qarabağ muxtar vilayətindən erməni bayrağı asıldı. Bununlada illər boyu planlaşdırılan,

Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına ərazi iddiaları siyasi bir şəkildə özünü göstərdi. Lakin hər kəs bilir ki o yurd bizimdir. Türk şairi Arif Ozan gözəl deyir:

*Azərbaycan bir gözdür, Qarabağda bəbəyi
Yəni Azərbaycanın tam ortası, göbəyi
Gözüməmi göz dikti bu erməni köpəyi
Bu köpək sənin dünya qapımızdan çək artıq
Ya Qarabağ ya ölüm başqa yolu yox artıq.*

Hər an vulkan kimi püskürəcək Azərbaycanın dərdləri birə-besə artırdı. Dağlıq Qarabağdan, yurdundan sıxışdırılıb çıxarılan soydaşlarımızın yerləşdirilməsi, torpaqlarımızın zəpt olunması, Rusiyanın tərəfkeşliyi, erməni pərəstliyi və onları silahla təmin etməyi də xalq ayağa qaldıran əsas amillərdən bir neçəsi idi. Azərbaycan xalqının zəhmətindən sui-istifadə edən Sovet imperiyası, bizi illərlə qul kimi

işlədib. Tarix boyu Rus generalları, başbilənləri bizim adət-ənənələrimizi, keçmişimizi, dinimizi unutturub xalqımızı manqurtlaşdırma siyasəti həyata keçirməyə çalışıblar.

“Xalqlar həbsxanası” yəni zalım SSRİ hökuməti, tərkibindəki bütün xalqların dilini, tarixi adət-ənənələrini, yurduna sevgisini, müsəlmanların dinini qadağan edərək öz siyasətində çox yanlışlara yol verdi.

rın işıqlarını, hokimlər yardım edə bilməsinlər deyər söndürürdülər. Uşaq-qadın, yaşlı-cavan demədən ağlagəlməz dəhşətli işgəncələrlə öldürüb, sonra da izi itirmək üçün yandırır, kül edirdilər. Bəzi məsum insanların cəsədlərinə Xəzər dənizi şahidlik edirdi. Rus qoşunları qadağan olunmuş silahlardan, "kalaşnikov" 5,45 mm kalibrli güllələrdən istifadə edirdilər.

Lakin bu dəhşətli faciə xalqın gözünü nəinki qorxutdu, əksinə insanlarda müstəqilliyə, azadlığa inamını daha da artırdı.

Mən inanıram ki, Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin dediyi kimi, qürurumuz olan üç rəngli bayrağımız Dağlıq Qarabağda, Şuşada, Xankəndində dalğalanacaq.

Planlaşdırılmış şənbə gecəsi

15 yanvar 1990-cı il SSRİ Ali Sovetinin sədri Qarbaçov Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində və başqa şəhərlərdə (Gəncə, Bakı) fəvqəladə vəziyyət elan etdi. Fərmanın 7-ci bəndində Bakı və Gəncə şəhərində qadağan saati tətbiq edilməsi də daxil olmaqla, lazımı tədbirlər görmək təklif edilmişdir. Yanvarın 20-də saat 00:00dan etibarən Bakıda fəvqəladə vəziyyət elan olunması barədə fərman verildi.

Yanvarın 19-u... O şənbə gecəsi... xalq sovet qoşunlarının hücum xəbəri çatmasın deyər SSRİ DTK-nın (dövlət təhlükəsizlik komitəsi) "Alfa" qrupu tərəfindən respublika televiziyasının enerji bloku partladıldı. Əslində fəvqəladə vəziyyət yanvarın 20-si idi. Lakin buna baxmayaraq qoşun hissələri, yanvarın 19-u saat 21-dən başlayaraq Türkan-Qala və Salyan Kazarması tərəfdən hərəkət edib, şəhərə daxil oldular. Bu əməliyyata SSRİ müdafiə naziri Dimitri Yazov, SSRİ daxil işlər naziri Vadim Baqatın və Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin rəhbəri Filip Babkov başçılıq edirdilər. Silahlı, iriçaplı hərbi sursatlarla, əliyalın, qəlbini azadlıq üçün silah edən insanların üstünə tankları sürən rus qoşunları, qurd ürəkli insanları görüb, bir daha türkün vətən-sevərliyinə şahid oldu.

Sovet vəhşilikləri

Rus qoşunları insanları, tankların zəncirli təkərlərinin altında əzir, təcili tibbi yardım maşınlarını güllə yağışına tutur, xəstəxanala-

Müəllif: Müşiq Abbasov
*Bakı şəhəri, Səbail rayonu,
162 nömrəli tam orta məktəbin
10-cu sinif şagirdi*

Elmi rəhbər: Gülbəniz Abbasova

Azadlıq hərəkatı – 20 yanvar faciəsi

27

*Daşnak bizi doğrayırdı tikə-tikə
Xankəndindən çıxarırdı,
Xan Şuşadan çıxarırdı
Dağ başından dərələrə tökə-tökə
Yurdumuzu qara yellər bürüyürdü
Daşnak bizi İrəvandan, Ağ kilsədən
Şiş ucunda kürüyürdü*

R.Duyğun

Azadlıq hərəkatı tarixi şəraitdə başlanır. Bununla bərabər, tarix göstərir ki, bir çox hallarda şərait yaranıb, lakin o inkişaf edib müstəqilliyə çevrilməmişdir. Azadlıq şəraitinin azadlığa çevrilməsi ən çox bazisin passivliyi ilə yox, onun müdafiəsində duran siyasi üstqurumun vəziyyəti ilə müəyyən olunur. Ona görə azadlıq o şəraitdə müstəqilliyə çevrilir ki, bu vaxt obyektiv şərtlər subyektiv amillərlə birləşsin. Xalqı birləşdirib mübarizəni vahid istiqamətə yönəltmək Xudu Məmmədov, X.R.Ulutürk və s. ziyalıların təşəbbüsləri idi.

*Azadlığı millətində qaşığı-qaşığı içirəndə
Bu "azadlıq" sənə haram, mənə haram
Başqası yox, sən hayırdın:
"Azadlığı istəmirəm zərrə-zərrə, qram-qram*

Kommunist elitası hələ də imperiyadan qopmağı arzulamırdı. Ta-

rix sübut edir ki, azadlığın subyektiv amili obyektiv şərtlərə münasibətdə məlum müstəqilliyə malikdir. Subyektiv amilin güclənməsi azadlığın bəzi obyektiv ilkin şərtlərinin formalaşmasına kömək edə bilər. Nisbətən yetişmiş şərtlər daxilində subyektiv amil geniş manevr üçün, obyektiv şərtlərdən yaradıcı istifadə etmək üçün lazımı imkana malikdir. Elə vəziyyət də yaranır ki, ölkədə azadlığa şərait olmasın, ancaq əlverişli xarici şərait olsun.

Azadlığa şəraitin bəzi elementlərinin natamamlığı azadlığın gedişində, milli və beynəlxalq miqyasda azadlıq hərəkatına təsir göstərir.

Azadlığın qələbəsi üçün daxili obyektiv və subyektiv şərtlərlə bərabər, xarici siyasətlə bağlı vəziyyət də böyük əhəmiyyətə malikdir. SSRİ dağılırdı. Tarixi faktlar bunu təsdiq edir. 1989-cu il 31 dekabr Naxçıvan MSSR –də Araz çayı boyunca Sovet İran sərhədində sərhəd qurğularının sökülməsi, respublika ərazisində geniş vüsət alan xalq azadlıq hərəkatından qorxuya düşən İmperiya rəhbərliyi xalqa divan tutmağa hazırlanırdı. Bütün bunlar hakimiyyət böhranı və M.Qorbaçovun Azərbaycana tam nəzarəti itirməsinin təzahürü idi. Kommunizm imperiya müdafiəçiləri azərbaycanlıların dönüklüyünü, sərhəd pozuculuğunu bəhanə etməklə qırğın törətmək istəyirdilər. İmperiya Azərbaycana qarşı "Tayfun" şərti adı ilə əməliyyat planı hazırlamışdı.

1990 yanvar 4-də SSRİ Ali Sovetinin Millətlər Sovetinin sədri R.N.Nişanov, Sov.İKPMK-nın katibi A.N.Girenko, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Ə.X.Vəzirov, general-mayor Şironkin, general-polkovnik Şatalin, ordu generalı SSRİ DTK-nın sədrinin I müavini Bolkov Naxçıvana gəldilər. Onlar alovlanmış milli azadlıq hərəkatını söndürə bilmədilər.

1990-cı il yanvarın 2-də axşam Moskva televiziyaşının "Zaman" xəbərləri belə bir məlumat yaydı. "Azərbaycanın Naxçıvan MSSR ərazisində bir qrup ekstremist İranla sərhəddi pozub, sərhəd zolağını, avadanlığı məhv edib və sərhədçilərlə kobud davranaraq onlara hədə-qorxu gəlib.

Həqiqətən, o illərdə son 5 il ərzində (1985-1990) Sovet xalqı arasında mühüm dəyişiklik baş vermişdi. Onun dönüşümmə səviyyəsində xalqlar dostluğu əvəzinə qisasçılıq və millətçiliyin yeni əlamətləri əməl gəlmişdi. Lakin mərkəz azərbaycanlıları ermənilərlə

dialoqa çağıraraq ermənilərin tərəfində dayanırdı. Ayrı seçkilik SSRİ-nin tarixi vəzifəsinin yerinə yetirmək istəyinin itirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Eyni zamanda xalqlar dostluğu eroziyaya uğramışdı. Bu proses bütün SSRİ ölkəsində gedirdi.

Milli hərəkatda iştirak edənlərin sayı çoxalır. Mühüm geosiyasi məkanda imperiyanın türk xalqları ilə Türkiyə arasında körpü olduğundan Azərbaycan əsas zərbə hədəfi idi.

Mitingçilər Moskvadan və Azərbaycan rəhbərliyindən erməni millətçilərinin azğın hərəkatlarına qanunu əsas götürməklə qəti cavab verilməsini tələb edirdilər. Mitinglərdə görkəmli ziyalılar çıxış edir, xalqı və rəhbərləri Azərbaycanın hüquqlarını müdafiə etməyə çağırırdılar. Moskvada sözü keçməyən respublika rəhbərləri ermənipərəst siyasət yeridərək xalqın narazılığını nümayiş etdirib ölkə başçısına təsir göstərmək ümidində idilər.

Bununla bərabər etiraf etmək lazımdır ki, xalqın oyanması prosesi ziddiyyətli idi. Aydındır ki, hamı azadlığın zəruriliyini dərk etməmişdi. Nəhayət, ziyalılar mitinq tribunallarında kütlələrin şüurunun açılmasında mühüm rol oynadılar.

Milli mənlilik şüurunun yetişməsi prosesi gedirdi. Başqa sözlə desək, azadlığın subyektiv amili tam kamilləşməmişdir. İkincisi, "sapı özümüzdən olan baltalar" SSRİ müdafiə naziri D.Yazovla əlbir olaraq 1990-cı ilin yanvarında Azərbaycana müxtəlif qoşun hissələri yerləşdirmişdilər. Bu amillər siyasi vəziyyətin kəskinləşməsinə, azərbaycanlıların mənafeyinə toxunan yeni milli ziddiyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Öz təbiətinə sadıq qalan imperiya mürtəce tədbirlərə əl ataraq ədalət, azadlıq istəyənlərə qarşı hücum keçir. Bəzilərinin imperiyaya sədəqəti heç də o demək deyildir ki, onlara azadlıq lazım deyildi. Hadisələrin sonrakı gedişi sübut edir ki, iqtisadi və siyasi məqsədlər uğrunda mübarizədə onlar da vardır.

Azadlıq hərəkatının müvəffəqiyyətli inkişafı üçün obyektiv şərt yaranmışdı. SSRİ çökmüşdü. Şüurlu subyektiv amil azadlıqdan

müstəqilliyi sürətləndirmək üçün, həm də onun inkişafı üçün hüquqi dövlətə keçməsi üçün zəruridir. Subyektiv amil xalqın və onun yol göstərən rəhbərlərinin həbsxanaları yıxmağa və torpaqlarının tamlığını yaratmaq üçün kifayət qədər şüurlu hərəkata qadir olması

və hazırlıq dərəcəsi deməkdir.

Millətçilik, milli lovgalığı, şovinizm, yerliçilik milli məhdudluq ideyaları, Dağlıq Qarabağ, Pribaltika Respublikalarında, Qazaxıstanda və başqa regionlarda mənfəət təzahürələrini göstərdi. Millətlərəarası ədavət toxumu səpən Baş katib SSRİ imperiyasını dağıtdı.

Xalqın mübarizəsi necə nəticələndi? Nə üçün bu mübarizə müvəffəqiyyətlə nəticələndi? Bunun siyasi və mədəni əhəmiyyəti böyükdür. Meydan iştirakçıları torpaqlarımızın bütövlüyünə nail olmağa fədakarcasına hazır olmalarını, azadlığı nəsilədən-nəslə ötürməyi bacardıqlarını göstərdilər.

Azərbaycanlıların deportasiyası, Qarabağda ermənilərin özbaşınalığı, ziyalılarımızın meydana xalqla olması Moskvanın əlaltısı olan rəhbərlərimizi qorxuya saldı, onların gözündə Azərbaycan istənilən anda partlaya bilən barıt çəlləyinə bənzəyirdi. Burada qeyd etmək vacibdir ki, hakimiyyət, kreslosundan ötrü partlayışın qarşısını almağa cəhd etməsəydi şahidlərimiz bəlkə də bu qədər çox olmazdı.

Dövlət aparatı iflic vəziyyətinə düşür. İşğalçılar və azadlıqsevərlər arasında tarazlıq yoxdur, qələbə işğalçıların olsa da möhkəmlənə bilmir. Laxlanmış imperiya çökür. Köhnə düşüncə tərzilə imperiyanı sevnələr birdən-birə yoxa çıxır.

1990-cı ilin yanvar faciəsində 98 kişi, 14 yaşlı iki gənc, 13 yaşlı qız, 6 nəfər qadın avtomat və pulemyot atəşinə məruz qaldılar. 131 nəfər qətlə yetirildi, 700 nəfərdən çox adam yaralandı, itkin düşənlər oldu.

Təklənən xalqa ümid چراğını Heydər Əliyev yandırdı. Yanvarın 21-də Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gələrək imperiya rəhbərlərini "qatillər" adlandırdı. Azərbaycan xalqının iradəsi qırılmadı, xalqın tarixinə şərəfli bir səhifə yazıldı. Sübut olundu ki, suverenliyin yeganə yolu imperiyanın dağılmasıdır.

Şahidlərin yeddində Qarabağovun simasında laqqa-laqqa tüpürdün sən, imperiyanın üzünü

1993-cü ildə ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdan Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev 1994-cü il yanvarın 5-də 20 yanvar faciəsinə tam hüquqi-siyasi qiymətini verdi və Azərbaycan Parlamenti geniş müzakirədən sonra 1994-cü il 24 mart tarixli qərar ilə 20 yanvar hadisələrinə hüquqi-siyasi qiymətini verdi. Azərbaycan xalqı müstəqilliyimiz uğrunda canlarından keçməyə hazır olan övladları ilə fəxr edir, onların xatirəsini daim yad edir və edəcəkdir. Əsrlər keçəcək, bu tarix Azərbaycan tarixində qızıl hərflərlə yazılacaq!

Müəllif: Nəzrin Qəmbərli
160 sayılı Klassik Gimnaziyanın
9-cu sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Fazil Baxşəliyev

Ermənistanın Azərbaycan xalqına qarşı təcavüzü – Xocalı faciəsi

Azərbaycan xalqı zaman-zaman erməni millətçilərinin davamlı olaraq etnik təmizləmə, soyqırımı siyasətinə məruz qalıb. Bu illər ərzində Azərbaycan xalqı tarixi torpaqlarından qovulub, qaçqı-

na, məcburi köçkünə çevrilib və bütün bunlar ermənilər tərəfindən kütləvi qırğınlarla nəticələnib.

Ermənilərin biza qarşı etdiklərinə qalsaq, çox dərinə gedər, tarixin bağlanmamış dəftərlərini açarıq.

Bəs dəqiq olaraq onlar nə etmişlər? Nədən başlayım? XIX əsrin əvvəllərində Qarabağa və Zəngəzura İrandan və Osmanlı imperiyasından çoxlu sayda erməni ailələrinin köçürülməsindənmi, 1905 və 1918-ci illərdə erməni

hərbi dəstələrinin Qafqazın müxtəlif bölgələrində həyata keçirdikləri qətlər və talanlardanmı, yoxsa 90-cı illərdə başımıza açdıqları oyunlardanmı ?

Tarix sübut edir ki, XIX əsrdən başlayaraq ermənilər Qafqazda və Türkiyə ərazisində işğalçılıq niyyətlərini həyata keçirtmək və tarixi torpaqlarımız hesabına “Böyük Ermənistan” xülyasını reallaşdırmaq üçün ardıcıl olaraq hərbi və ideoloji vasitələrdən yararlanmış, XX əsr boyu Azərbaycan və türk xalqlarına qarşı dəhşətli soyqırımı cinayətləri həyata keçirmişlər.

1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı geniş miqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirildilər. Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki kəndləri əhatə edirdi.

I Dünya müharibəsi zamanı Rusiyada baş vermiş 1917-ci ilin fevral və oktyabr çevrilişlərindən məharətlə istifadə edən ermənilər öz iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail oldular.

1918-ci ilin mart –aprel aylarında ermənilər Bakıda, Qubada, Muğanda, Lənkəranda kütləvi qətlər və talanlar törətmişlər.

Bəs bütün bunların qarşısında Azərbaycan xalqı niyə susurdu?

Xalqımız susmurdu. Sadəcə olaraq tarixi şərait səbəbindən ötən iki əsr ərzində baş vermiş hadisələrə, xalqımızın faciələrinə obyektiv qiymət vermək mümkün olmamışdır. Xalqımız uzun illər özünün bu gerçək tarixindən məlumatsız olmuş, saxta ideoloji ehkamkar və yalan tarix nəticəsində yaddaşımız tamamilə yad bir istiqamətdə köklənmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın tərkibində Dağlıq Qarabağ

Muxtar Vilayətinin yaradılması bizim başımıza gətirilən növbəti faciələrin başlanğıcı oldu. Belə ki, Dağlıq Qarabağa muxtariyyətin verilməsi 90-cı illərdə böyük qırğınlarla nəticələndi.

1988-ci ildən sonra Ermənistanın Azərbaycanın torpaqlarını işğal etməsi nəticəsində 7 rayon talan olundu. 1 milyona qədər adam doğma yurdundan didərgin düşdü. Tarixən Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım siyasətini həyata keçirən erməni millətçiləri öz vəhşi simalarını bir daha bütün dünyaya nümayiş etdirərək, Xocalını yerlə-yeksan etdi. 1992-ci ilin 25-dən 26-a keçən gecə hələ də dəqiq olmayan

məlumatlara görə, 613 nəfər həlak oldu.

Belə ki, hələ 1992-ci ilin fevralın 16-da Xankəndidə məlum 366-cı rus alayının nəzdində "gizli erməni cəbhəsi" deyilən bir "rota" yaradılmışdır. Bunun da özəyini ayrı-ayrı ölkələrdən erməni icmalarını təmsil edən

silahlı erməni quldur birləşmələri təşkil edirdi.

Bəs Xocalıda baş vermiş hadisələri necə izah etmək olar?

Xocalıda baş verənlər əsl bir soyqırım idi. Bir soyun, bir kökün bir gecədə qırılması idi.

Azərbaycan Respubli-

kasının Prezidenti Heydər Əliyev 1 mart 1994-cü ildə bu haqda xüsusi fərman vermişdir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Qərarı ilə 26 fevral "Xocalı soyqırımını və milli mətəm günü" elan olunmuş, 25 fevral 1997-ci ildə "Xocalı Soyqırımının qurbanlarının xatirəsinə sükut dəqiqəsi elan edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən fərman verilmişdir.

Təbii ki, bu cür hallar bir daha təkrarlanmayacaq, çünki biz buna imkan verməyəcəyik. Əlimizdən gələdiyi qədər ermənilərin bu təcavüzünü dünyaya çatdıracağıq. Bu bizim bu yolda edəcəyimiz başlıca edəcəyimiz vəzifələrdən biridir. Hətta Prezident İlham Əliyev bildirmişdir:

"Bizim siyasi-diplomatik və informasiya-təbliğat mübarizəsi sahəsində görməli olduğumuz işlər çoxdur. Bu yolda imkanlarımızı səfərbər etməli, daha səmərəli işləməliyik."

Azərbaycan artıq güclü bir dövlətə çevrilmişdir. O, güclü orduya, güclü hərbi texnikaya malikdir. Azərbaycanın güclü dövlətə çevrildiyini 2016-cı ildə baş vermiş aprel döyüşləri bir daha sübut edir. Düzdür itki verdik, lakin bu ona dəyərdi. Bununla Azərbaycan müəyyən bir əraziləri tutduğunu deyil, hansı gücə sahib olduğunu göstərdi.

Vaxt gələcək, Azərbaycan bundan da artığını edəcək və bütün dünya Azərbaycan xalqının nəyə qadir olduğunu görəcək.

Müəllif: Könül Rəsulova
51 nömrəli məktəbin 11-ci sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Əbil Məmmədov

Heydər Əliyev irsini öyrənirik

Heydər Əlirza oğlu Əliyev 1923-cü il Mayın 10-da Azərbaycanın Naxçıvan şəhərində dəmiryolu ailəsində dünyaya gəlmişdir. 1939-cu ildə Naxçıvan

Pedaqoji Texnikumunu bitirdikdən sonra Azərbaycan Sənaye İnstitutunun Memarlıq fakültəsində təhsil almışdır. Lakin başlanan müharibə və onun Azərbaycan xalqına olan sevgisi, sədaqəti müharibə dövründə ona təhsilini başa çatdırmağa imkan verməmişdir. Bundan sonrakı bütün həyatını Azərbaycan xalqının mənafeyinə həsr etmişdir.

1941-ci ildən Naxçıvan MSSR Xalq Daxili İşlər və Xalq Komissarları Sovetində şöbə müdiri, 1944-cü ildən Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində işləməyə başlayır. O, Leningrad və Moskva şəhərlərində xüsusi ali təhsil almış, 1957-ci ildə isə Azərbaycan Dövlət Univer-

sitetinin Tarix fakültəsini bitirir. 1964-cü ildə Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədr müavini, 1967-ci ildə isə sədri təyin edilir. Heydər Əliyev 1967-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi

Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi

Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi

tərəfindən General-mayor rütbəsi verilmişdir.

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1969 14 İyul tarixli plenumunda 46 yaşlı cənab Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçilərək 1982-ci ilə qədər Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik edib. Heydər Əliyevin respubli-

kaya rəhbərlik etdiyi dövrdə idarəçiliyin möhkəmlənməsi, kadrlara qarşı tələbkarlığın artırılması nəticəsində iqtisadi-sosial sahədə böyük nailiyyətlər əldə edildi. Heydər Əliyevin birinci rəhbərliyi dövründə 250-dən çox zavod, fabriklər, istehsal sexləri istifadəyə verildi. 630 min nəfərlik yeni iş yerləri açıldı. O, 1975-ci ildə Bakıda Məişət Kondisionerləri zavodunun tikilməsinə nail oldu. Bakı, Sumqayıt, Gəncə kimi şəhərlər böyüdü. 20 milyon kvadrat metr mənzil sahəsi istifadəyə verildi, minlərlə məktəb, klub, kitabxana, xəstəxana, istirahət evi və s. tikildi. Bakının ətrafında yeni mikrorayonlar, Badamdar, Əhmədli, Günəşli, Hövsan və s. kimi yeni yaşayış massivləri salındı. Dahi Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə erməni separatçıları açıq çıxışlardan çəkinirdilər. Şuşanın mədəni və iqtisadi inkişafına qayğı göstərilirdi. 1973-cü ildə Xankəndində Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filialı əsasında müstəqil pedaqoji institut yaradıldı. 1979-cu ildə Ağdamdan buraya dəmiryolu çəkildi. Vilayətdə yeni bir rayon – Əsgəran rayonu təşkil olundu.

1976-cı ildə Sov. İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd seçilən Heydər Əliyev 1982 Noyabrında Sov.İKP MK Siyasi Bürosuna üzv seçildi və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edildi. Həmin illərdə

Nizamının, Nəsiminin, Vaqifin, Aşıq Ələsgərin, Üzeyir Hacıbəyovun, Hüseyn Cavidin yubileylərinin, Azərbaycan Milli Teatrının 100 illiyinin qeyd edilməsi, 1982-ci ildə Hüseyn Cavidin nəşinin qalıqlarının İrkutsk vilayətindən gətirilib Naxçıvanda dəfn edilməsi xalqın məna və dəyərlərinə göstərilən qayğının təzahürü idi.

Heydər Əliyev 1987-ci ildə Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun və şəxsən baş katib Mixail Qorbaçovun yeritdiyi siyasi xəttə etiraz əlaməti olaraq, tutduğu vəzifələrdən istefa verir. Heydər Əliyev 1990-cı ilin 20 Yanvarında Sovet qoşunlarının Bakıda törətdiyi qanlı faciə ilə əlaqədar ertəsi gün Azərbaycanın Moskvadakı nümayəndəliyində bəyanatla çıxış edərək, Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş cinayətin təşkilatlarının cəzalandırılması tələb etməklə öz xalqına, millətinə, doğma vətəninə nə qədər sadıq olduğunu bir daha nümayiş etdirir.

Heydər Əliyev 1992-ci ildə Yeni Azərbaycan Partiyasının Naxçıvan şəhərində keçirilmiş təsis qurultayında partiyanın sədri seçildi. 1993-cü ilin May-İyununda hökumət böhranının son dərəcə kəskinləşməsi ilə ölkədə vətəndaş müharibəsinin baş verməsi və müstəqilliyin itirilməsi təhlükəsi yarandıqda Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin hakimiyyətə gətirilməsi tələbi ilə ayağa qalxdı. Azərbaycanın o zamanlı rəhbərləri Heydər Əliyevi rəsmən Bakıya dəvət etməyə məcbur olurlar. Heydər Əliyev 1993-cü il İyunun 9-da hökumətin onun ardınca göndərdiyi təyyarə ilə Bakıya gəldi. Xalq öz xilaskarını sevinclə qarşıladı.

Bu dövrdə Azərbaycanın taleyi, sanki, Gəncədə həll edilirdi. Vətəndaş müharibəsi təhlükəsini aradan qaldırmaq üçün Heydər Əliyev İyunun 13-14-də Gəncədə oldu. Gəncə əhalisinin "Heydər baba, qurtar bizi bu bələdan" şüarları ilə küçələrə çıxması, sanki, haqqın, ədalətin kömək diləyən səsi idi.

1993 İyunun 15-də Heydər Əliyev Azərbaycan Ali Sovetinin sədri seçildi. Həmin gün tarixə "Milli Qurtuluş Günü" kimi daxil oldu. Elə həmin ildən bu yana xalqımız İyunun 15-ni böyük təmtəraqla qeyd edir. İyunun 24-də Ali Sovet prezident səlahiyyətlərini də Heydər Əliyevə həvalə etdi.

1993-cü il Oktyabrın 3-də Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevi alternativ əsasla səs çoxluğu ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçdi. O, 1998-ci il Oktyabrın 11-də xalqın yüksək fəallığı şəraitində keçirilən seçkilərdə 76,1% səs toplayaraq yenidən Respublikamızın Prezidenti seçilir.

Hər bir insan öz xalqı ilə tanınır, lakin ,elə insanlar var ki, xalq

onun adı ilə tanınır. Azərbaycan xalqının adı hər zaman Heydər Əliyevlə birgə anılır. Azərbaycan xalqı xoşbəxttir ki, ona Heydər Əliyev kimi müdrik siyasi xadim rəhbərlik edib. Bu sözlər dünyanın bir sıra dövlət başçılarından dilindən dəfələrlə səslənib. Bu bir həqiqətdir. Məhz, bu insanın səyi nəticəsində Azərbaycan dönməz müstəqilliyə, inkişafa qədəm qoydu. Əgər cənab Heydər Əliyev xalqın təkidi ilə Naxçıvandan Bakıya gəlməsəydi və ikinci dəfə Azərbaycana rəhbərlik etməyi öz üzərinə götürməsəydi, bu gün dünyanın siyasi xəritəsində Azərbaycan Respublikası adlı dövlətin mövcudluğu mümkün olmayacaqdı.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illər tariximizin qızıl dövrü kimi yaddaşlara həkk olunmuşdur. 1969-1982-ci illərdə dahi liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə mədəniyyət və təhsil ocaqları, tibb müəssisələri inşa edildi, ucqar rayonlara qaz xətləri çəkildi. Heydər Əliyev elmə, təhsilə və savadlı gənclərə hər zaman diqqət yetirmişdir, çünki böyük şəxsiyyət bilirdi ki, Azərbaycanın gələcəyi, inkişafı, dünyada tanınması savadlı gənclərdən asılıdır. O, gənclərlə hər görüşündə onları elmə, təhsilə səsləmişdir. Təhsil müəssisələrinə qayğı göstərmiş, yeni təhsil müəssisələrinin açılmasında yaxından təşəbbüskarlıq göstərmişdir. Buna misal olaraq, 1971-ci ildə C.Naxçıvanski adına Respublika orta ixtisaslaşdırılmış internat məktəbinin açılması mühüm hadisə idi. Ümummillə liderin təhsillə bağlı ən yaddaşqalan kəlamlarından biri budur; "təhsil hər bir dövlətin, ölkənin, cəmiyyətin həyatının, fəaliyyətinin mühüm bir sahəsidir. Cəmiyyət təhsilsiz inkişaf edə bilməz."

Heydər Əliyevin cəmiyyətin hər sahəsi ilə bağlı dəyərli fikirləri olmuşdur. O, bütün çıxışlarında bu fikirləri, kəlamları ilə xalqa səslənmişdir. Böyük natiqlik istedadı sayəsində onun bütün çıxışları çox təsiredici əhəmiyyətə malik olmuşdur.

2003-cü il 12 Dekabrda Azərbaycanın ümummillə lideri Heydər Əliyev Amerika Birləşmiş Ştatlarının Klivlend klinikasında vəfat etdi. Bu xəbər bütün Azərbaycan xalqını dərinləndirir. Xalqımız dilində dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin kəlamları və şüarları ilə küçələrə axışdı.

Heydər Əliyev adı tarixlər boyu yaşayacaqdır. Onun nişanələri, özündən sonra qoyub getdiyi xatirələri heç vaxt həyatımızdan silinməyəcəkdir. Heydər Əliyev özü bu dünyadan köçüb getsə də, öz xalqına özü kimi bir oğul, bir davamçı miras qoymuşdur. Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev də bu şərəfli məsuliyyəti layiqincə yerinə yetirmək, dövlətçiliyimizi daha da uca zirvələrə qaldırmaq üçün əlin-

dən gələn edir. Onun bu yolda ən böyük dəstəkçisi Azərbaycanın birinci Xanımı Mehriban xanım Əliyevadır. Mehriban xanımın təhsili, savadı, dünya görüşü onun hər zaman dövlət idarəçiliyində yaxından iştirak etməsində öz əksini tapırdı. Bu səbəbdən də Mehriban Əliyeva hal-hazırda Azərbaycanın I Vitse Prezidenti vəzifəsini icra edir.

Həm möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev, həm də birinci Xanım Mehriban Əliyeva ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin qoyub getdiyi bu mirası layiqincə qorumaq, daha uca zirvələrə qaldırmaq üçün əllərindən gələni edirlər. Bizim də vətəndaş olaraq Vətənimizi qorumaq, onun adını hər sahədə ucaltmaq vətəndaşlıq borcumuzdur.

Müəllif: Həmidə Xəlilova
Riad Əhmədov adına 203 nömrəli
tam orta məktəbin 10-cu sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Haqverdi Cəfərov

Heydər Əliyevin Azərbaycana ikinci dəfə rəhbərliyi

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu Heydər Əliyev Azərbaycan tarixinin yetirdiyi ən böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Azərbaycan tarixinin taleyüklü hadisələrlə dolu otuz ildən artıq mühüm tarixi bir dövrü məhz Azərbaycan xalqının ümumilli lideri, Ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bu dövr ərzində Heydər Əliyev öz məqsədyönlü fəaliyyəti ilə Azərbaycan dövlətini zamanın ən çətin sınaqlarından çıxararaq ölkənin ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni-mənəvi tərəqqisinə nail olmuşdur. 1988-ci ilin noyabrında Qarabağda yaşayan ermənilərin Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək iddialarına və Ermənistandan azərbaycanlıların qovulmasına etiraz olaraq paytaxtda müxtəlif aksiyalar keçirildi. Xalq öz ərazi bütövlüyünü tələb edir, iqtidardan çəti qərarlar gözləyirdi. Lakin o zamanki iqtidar Moskvanın əsarəti altında öz sözünü deyə bilmir, vəzifə uğrunda hər şeyi qurban verməyə hazır idi. Azərbaycan tarixinə ən çətin dövr kimi yazılan həmin illərdə xalqa xilaskar, xalqını sevən, xalqına əsl rəhbər ola bilən bir şəxs lazım idi. Bu şəxs də, əlbəttə ki, uzun illər (1969-1982) respublikaya rəhbərlik etmiş və rəhbərlik illərində Azərbaycanı SSRİ miqyasında geridə qalmış Respublikadan ən qabaqcıl Respublikaya çevrilməyə nail olmuş Heydər Əliyev idi. Xüsusilə öz azadlıq və müstəqilliyini tələb edən Azərbaycan xalqı üçün 20 Yanvar faciəsi ilə nəticələnən çətin məqamda Heydər Əliyevin xalqın səsinə səs verməsi, Moskvada Azərbay-

can səfirliyində cəsarətlə xalqın müdafiəsinə qalxması, SSRİ rəhbəri Qarbaçovu açıq-aşkar ittiham etməsi xalqın Heydər Əliyevə qarşı rəğbətini birə on artırdı. Qaçqınlıq, köçkünlük, siyasi çəkişmələr, iqtisadi böhran bütün bunlardan bezmiş xalq,öz liderini, xalqı işıqlı

gələcəyə apara bilən lideri tələb etdi."El gücü, sel gücü" demişlər. Xalqın bu ədalətli tələbinin qarşısında heçbir qüvvə qarşı dura bilməzdi. Artıq Azərbaycan müstəqillik qazanmış, (18 oktyabr 1991-ci il) lakin müharibədən, siyasi münaqişələrdən zəifləmiş bir ölkə idi. Çünki,hakimiyyət rəhbərlərinin kamil dövlət adamları olmadıqlarını gören xarici və daxili düşmən qüvvələri Azərbaycanı bir neçə yerə parçalama həddinə gətirmişdilər .Xalqın müqəddəs arzuları, ümidləri puça çıxmaq,ölkədə vətəndaş itaətsizliyi, vətəndaş qarşıdurması ,eyni zamanda Qarabağ müharibəsi ölkəni iqtisadi baxımdan da çökdürmək üzrə idi.

Azərbaycanın dar günündə həmişə xalqın yanında olan Heydər Əliyev belə bir çətin dövrdə də xalqına kömək əlini uzatdı. O, 1993-cü il iyununda hakimiyyətə gəldi. Heydər Əliyev gəldiyi ilk gündən Azərbaycanı qardaş qırğınından qurtarmağa nail oldu, hərbi müxalifəti zərərsizləşdirdi. 1993-cü il iyunun 15-də Heydər Əliyev Ali Sovetin Sədri seçildi. Həmin gün tarixə «*Milli Qurtuluş Günü*» kimi daxil oldu. Vətəndaş müharibəsinin, separatçılığın qarşısı alındı. Beləliklə, Azərbaycanın parçalanması təhlükəsi aradan qalxdı.

Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi

1993-cü il oktyabrın 3-də Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevi alternativ əsasla səs çoxluğu ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçdi. Bitməz-tükənməz enerjiyə malik olan Heydər Əliyev ilk növbədə Azərbaycanın çökmüş iqtisadiyyatını bərpa etmək üçün tədbirlər planı hazırladı.

Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti idi ki,Respublikanın kifayət qədər vəsaiti olmadığından, xarici kapitalı cəlb etmək üçün «açıq qapı» siyasətinə keçildi.Gömrük vergisi azaldıldı. 1994-cü ilin aprelində xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında fərman verildi. Xarici

iqtisadi əlaqələr liberallaşdırıldı. Heydər Əliyevin Azərbaycan iqtisadiyyatına verdiyi töhfələrdən biri də 20 sentyabr 1994-cü ildə tarixə «Əsrin Müqaviləsi» adı ilə düşmüş müqavilə oldu. Bu müqavilə ilə Heydər Əliyev Azərbaycanın neft strategiyasının əsasını qoydu. Dünyanın ən iri neft şirkətləri ilə müqavilələr imzaladı. Bu uzaqgörən addım Azərbaycanın gələcək müqəddarında əvəzsiz rol oynadı.

Neftin Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Supsa boru kəmərləri vasitəsilə şaxələnməmiş şəkildə nəqli bilavasitə Heydər Əliyevin xidmətləridir. Heydər Əliyev 1994-cü ilin mayında cəbhədə atəşkəsə nail olan kimi dövlətçiliklə bağlı bütün məsələlərlə paralel məşğul oldu, eyni zamanda ordu quruculuğu xüsusi vüsət aldı.Ölkənin iqtisadiyyatı sürətlə yüksəldi.Bəli , vaxt Azərbaycanın xeyrinə işlədi Fəxarətlə deyə bilərik ki, bu gün Heydər Əliyevin memarı olduğu Azərbaycan dövlətinin hərbi büdcəsi Ermənistanın ümumi dövlət büdcəsindən qat-qat artıqdır.

Azərbaycan demək olar ki, böyük tikinti meydançasını xatırlatmağa başladı. Yüzlərlə sənaye və infrastruktur obyektləri, məktəblər, xəstəxanalar, yaşayış evləri, inzibati binalar ucaldıldı, yollar salındı. Vaqon və çadırlarda məskunlaşan qaçqınlar hər bir şəraiti olan evlərlə təmin olundular. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun uğurla inkişaf etdirilməsi də Heydər Əliyevin uzaqgörənliyinin məntiqi nəticəsidir. Xüsusilə kənd təsərrüfatının inkişafı, fermerlərə verilən aşağı faizli kreditlər, vergi güzəştləri regionların inkişafını təmin etdi. Quşçuluq, heyvandarlıq və əkinçiliyin inkişafı ərzaq təhlükəsizliyini təmin etdi, ölkədə bolluq yaratdı. Eyni zamanda yeni sənaye obyektlərinin işə düşməsi işsizliyin səviyyəsini aşağı saldı. Boş piştaxtaların yerli əmtəələrlə təchiz olunması vaxtında və düzgün seçilmiş iqtisadi strategiyanın nəticəsi idi.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının hazırlanması üçün Prezidentin rəhbərliyi ilə komissiya təşkil edildi. Komissiya Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri nəzərə alınmaqla, qabaqcıl demokratik ölkələrin təcrübəsi əsasında «Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası» layihəsini hazırladı. Layihə ümumxalq müzakirəsindən keçdikdən sonra 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi ilə (referendum) ilə qəbul edildi. 1998-ci ildə isə Konstitusiyaya məhkəməsi yaradıldı.

Heydər Əliyev dünya Azərbaycanlılarının birliyini yaratmağın əhəmiyyətini nəzərə alaraq dekabrın 31-ni «Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü» elan etdi. 2001-ci ilin yanvarında Azərbaycan Avropa Şurasının tam hüquqlu üzvü oldu. Heydər Əliyevin sərəncamı ilə 2001-ci il noyabrın 9-10-da Bakı şəhərində Dünya azərbaycanlıların I qurultayı keçirildi. Qurultay göstərdi ki, qüdrətli Azərbaycana gedən yol bütün azərbaycanlıların milli birliyindən keçir. Heydər Əliyev minillik tariximizdə Dünya azərbaycanlılarını ilk dəfə bir araya gətirən dövlət xadimi oldu. Heydər Əliyevin keçirdiyi uğurlu islahatlar nəticəsində ölkəmiz inkişaf edən bir dövlətə çevrildi. Siyasi plüralizm, söz və mətbuat azadlığı təmin edildi. Şərqdə ilk dəfə Azərbaycanda ölüm cəzası ləvğ edildi, Azərbaycanın gələcək inkişafını təmin edən hərtərəfli şərait yaradıldı. Heydər Əliyevin Azərbaycan üçün etdikləri saymaqla bitməz. O, dünya azərbaycanlılarının «Əbədi lideri» adını qazandı

“Mən ömrümün qalan hissəsini də xalqıma həsr edəcəyəm” söyləyən Heydər Əliyev bu andına daim sadıq qaldı. Doğrudan da öm-

rünün sonuna qədər xalqına, dövlətinə şəərəflə, ləyaqətlə xidmət etdi. “Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam” söyləməklə Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideyasını ideologiyaya çevirən dövlət başçısı oldu.

Dünya miqyaslı siyasətçinin Səməd vurğunun «Azərbaycan» şəirini deyəndə kövrəlməsi onun vətənpərvərliyinin bir nümunəsidir. Biz gənclər də çalışacağıq ki, Ulu öndərin siyasətinə sadıq qalaraq, müstəqil Azərbaycanın gələcək tərəqqisinə, daha qüdrətli dövlətə çevrilməsinə nail olaq.

Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqına verdiyi töhfələrin ən qiymətli Respublikaya uğurla rəhbərlik edən möhtərəm Prezidentimiz İlham Heydər oğlu Əliyevdir. Yüksək təfəkkür, zəngin dövlətçilik və idarəçilik təcrübəsi qazanmış İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan inamla irəliləyir. Bu gün fəxrlə deyə bilərik ki, Azərbaycan həm sosial-iqtisadi inkişafına, həm də ordu quruculuğuna görə nəinki Cənubi Qafqazda lider dövlətdir, həm də dünyanın bir çox ölkələrindən irəlidedir. Bu uğurlar Azərbaycanın sevimli prezidenti İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Bütün bunları öz müdrik uzaqgörənliyi ilə görən və Azərbaycan xalqının inkişaf yoluna daim günəştək işıq saçan Heydər Əliyev demişdi:

«Azərbaycan dünyaya günəştək doğacaq!»

Müəllif: Gülay Qəmərli
132-134 nömrəli Təhsil Kompleksinin
10-cu sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Tünzalə Səmədova

“Əsrin müqaviləsi”-regional və beynəlxalq əhəmiyyətli layihələrin reallasdırılması

1994-cü ilin 20 sentyabr günü. Adi günlərdən biri. Yalnız bu adi günlərdən birində heç də adi olmayan bir müqavilə imzalandı. Bu müqavilə xalqımız üçün bir xilas yolu idi. Tarix boyu yüzlərlə müqavilələr bağlanmış və hər bir müqavilənin tərəflər üçün bir əhəmiyyəti olmuşdur.

Azərbaycan xalqı üçün xüsusi mahiyyət daşıyan müqavilələrdən biri və ən əsası “Əsrin müqaviləsi”dir. 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıdakı “Gülüstən” sarayında öz müstəsna əhəmiyyətinə görə “Əsrin müqaviləsi” adını almış müqavilə bağlandı. Bu müqavilənin bağlanması elə də asan olmamışdır. Məqsəd neftdən gələn gəliri Azərbaycan xalqının siyasi, iqtisadi mənafeyinə, rifahına yönəltməkdən ibarət idi.

Azərbaycan neft sənayesinin tarixində xüsusi yer tutan “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından illər ötür. Təməli ümummilliyet lideri Heydər Əliyevin bu tarixi müqavilə ilə başladığı yeni neft-qaz strate-

giyası illər ərzində uğurla həyata keçirilib. Vaxtı ilə çoxlarına əfsanə kimi görünən belə global layihələr artıq günümüzün reallıqlarıdır. Azərbaycanın regionda lider

Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi

Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi

dövlətə çevrilməsində, dünyada neft və qaz ölkəsi kimi mövqeyinin möhkəmləndirməsində “Əsrin müqaviləsi” özünəməxsus rol oynayıb.

“Əsrin müqaviləsi” həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən böyük və əhəmiyyətli müqavilədir. Müqaviləyə

uyğun olaraq çıxarılan neftin Avropa bazarlarına satılması üçün yeni neft kəmərləri çəkildi. Belə ki, bu neft kəmərləri dünya dövlətləri ilə Azərbaycan dövlətinin yeni münasibətlərinin, dünya xalqları ilə Azərbaycan xalqının əlaqələrinin yenidən qurulmasına təkan verərək, Azərbaycanın xarici siyasətinin güclənməsinə və inkişaf etməsinə səbəb oldu.

Xalqın iradəsi, çağırışı və təkidi ilə 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycanın siyasi və iqtisadi həyatında tələyüklü dəyişikliklərin başlanğıcını qoydu. Azərbaycanı labüdü fəlakətdən xilas edən dahi rəhbər Heydər Əliyev ölkənin iqtisadi yüksəlişi üçün də tədbirlər görməyə başladı.

Prezident Heydər Əliyevin “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanma mərasimində söylədiyi nitq geniş mənatutumlu tarixi sənəd olub, təkcə siyasi maraqlar dilində deyil, həm də siyasi təhlil dilində danışmağa imkan verir.

Heydər Əliyev mərasimində iştirak edənlərə bu böyük hadisənin tarixindən, böyük uğurlar və faydalı nəticələrlə zəngin olan Bakı neft sənayesinin tarixindən söhbət açdı.

Elə ilk günlərdən Azərbaycan Neft Şirkətinin birinci vitse-prezidenti, millət vəkili İlham Əliyev danışıqlar prosesinə cəlb edildi, yeni neft strategiyasının hazırlanmasının və uğurla həyata keçirilməsinin ən fəal iştirakçılarından oldu.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev həmin anı belə xatırlayır: “Biz xarici şirkətlərə deyirdik: siz ayrı-ayrı şirkətlərin maraqlarını müdafiə edirsiniz. Biz isə ölkənin və Azərbaycan xalqının maraqlarını müdafiə edirik.

Əgər siz səhvə yol versəniz, bu, sizin şirkətin yalnız bir layihəsinə öz əksini tapacaq, əgər biz səhv etsək, bu səhv bütün Azərbaycan xalqının mənafeyinə xələl gətirəcəkdir. Başqa sözlə, biz heç cür bir səhvə yol verə bilmərik”.

Bütün çətinliklərə baxmayaraq, müqavilə Azərbaycanın milli mənafeyinə uyğun hazırlandı.

Dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə müqavilənin imzalanması Azərbaycanın istər siyasi, istər iqtisadi həyatında tale yüklü məsələ oldu.

Həcminə görə bu müqavilə dünyada bağlanan ən iri sazişlər siyahısına daxil olmuşdur.

ABŞ prezidenti Bill Klinton təbrikində deyirdi: “Birləşmiş Ştatlar tarixdə bu növ sazişlər arasında ən böyüyü olan bu müqaviləni alqışlayır. Biz çox şadıq ki, Siz qüdətli iqtisadi gələcəyə doğru bu həlledici addımı atdınız”.

Əsrin müqaviləsinə uyğun olaraq 90-cı illərin ikinci yarısında Bakı-Supsa və Bakı-Novorosisk neft kəmərləri çəkildi.

1999-cu ilin noyabrında Türkiyə Respublikasının İstanbul şəhərində Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməri”nin çəkilişi haqqında dövlətlərarası müqavilə imzalandı və bu müqavilə “Əsrin müqaviləsi”nin real davamı idi. 2001-ci ildə Bakı-Tiflis-Ərzurum qaz kəməri layihəsi haqqında müqavilə imzalanır. 2005 və 2006-cı illərdən bu müqavilələr real bəhrəsini verməyə başlayırlar. 2013-cü ildə isə İlham Əliyev tərəfindən “XXI əsrin müqaviləsi” adlandırılan Şahdəniz 2 müqaviləsinin imzalanması ilə Azərbaycan strateji layihələrin ən yüksək mərhələsinə çatdı deyə bilərik.

“Əsrin müqaviləsi” labüd olaraq Azərbaycanı sosial tədbirlərin miqyasının dəyişməsinə doğru aparırdı. Ölkəyə külli məbləğdə kapital axını ilə əlaqədar millət hərə-mərclikdən və parçalanmaqdan xilas oldu. Azərbaycan milləti həyatı əhəmiyyətli vəzifələri yerinə yetirməli idi. Bu vəzifələrin mahiyyəti ölkənin iqtisadi gücünü artırmaq və müstəqilliyimizi qorumaq idi.

Müqavilə ölkəmizdə iqtisadiyyatın, sahibkarlığın tarazlı şəkildə inkişaf etdirilməsi, özəlləşdirmənin sürətləndirilməsi, yeni iş yerlərinin açılmasına səbəb oldu. Ölkədə abadlıq işləri, tikinti, xidmət sahələri sürətlə inkişaf etməyə başladı.

Əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş siyasətdə neft strategiyası hazırda müvəffəqiyyətlə davam edir və Azərbaycanın gələcəyinin uğurlu təminatıdır.

Müəllif: Kamran Muradov
189-190 sayılı tam orta məktəbin
10-cu sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Lalə Məmmədova

İLHAM ƏLİYEV VƏ İQTİSADI İNKİŞAF

“İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir”

Heydər Əliyev.

Müstəqil dövlətimizin sürətli və ardıcıl inkişafına təkan verən bütün tədbirlər böyük uzaqgörənliklə hazırlanmış inkişaf strategiyasının uğurlu tətbiqinin praktik nəticələridir. Müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu, ümum-millî lider Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi strategiyanın Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilməsi Azərbaycanın qarşısında böyük imkanlar açır. Bu gün müstəqil Azərbaycanımızın beynəlxalq aləmdə iqtisadi və siyasi mövqeyini daha da möhkəmləndirməsi, beynəlxalq qurumların hesabatlarında islahatçı ölkə kimi yer tutması, dünyanın nüfuzlu təşkilatlarının Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləyən

qərar və qətnamələr qəbul etməsi bir həqiqəti ortaya qoyur ki, ölkəmizin seçdiyi yol düzgündür və bu yol bizi daha uğurlu gələcəyə aparır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən strateji kurs özündə millətin, dövlətin mənafeyinə cavab verən ən ali prinsipləri və normaları ehtiva edir. Ötən illərin nəticələri və yekunları bir daha sübut edir ki, möhtərəm Prezidentimizin rəhbərliyi ilə reallaşdırılan ümummilli inkişaf strategiyası hər bir sahənin paralel inkişafını ən yüksək səviyyədə təmin

edib və bu tendensiya ardıcıl sürətdə davam etməkdədir. Ümummilli tərəqqini təmin edən bir faktor olaraq sosial siyasətin aktual tələbatlara və müasir reallıqlara müvafiq surətdə uğurla həyata keçirilməsi vətəndaşların maddi rifah halının daha da yaxşılaşdırılması, sosial müdafiə və təminat sisteminin gücləndirilməsi, sosial-yaşayış strategiyasının inkişaf etdirilməsi, məşğulluq səviyyəsinin ardıcıl olaraq yüksəldilməsi, əhalinin sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması, sosial tələbatlar və ehtiyacların yüksək səviyyədə ödənilməsi kimi fundamental məqsədləri reallaşdırıb. Digər tərəfdən, sosial siyasətin əsas komponenti olan iqtisadi inkişafın təmin edilməsi bütövlükdə sosial-iqtisadi tərəqqinin sürətlənməsini şərtləndirən amil olub. Belə ki, investisiya qoyuluşunun daim artırılması, sahibkarlığın və özəl sektorun inkişafına əlverişli şəraitin yaradılması, sənaye istehsalına və qeyri-neft sektoruna xüsusi diqqətin göstərilməsi kimi amillər iqtisadi inkişafa xüsusi təkan verib. Məhz bunun qanunauyğun nəticəsidir ki, yüksək iqtisadi inkişaf digər sahələrin də paralel surətdə tərəqqisini təmin edib.

Cənab İlham Əliyevin 2003-cü ildə Prezident kimi KİV-lərə ilk müsahibəsində ünvanlanan «Sizcə sizi asan işlər gözləyir, yoxsa çətin?» sualına cavabında: «Həm çətin, həm də asan. Asan o mənə-

da ki, artıq Azərbaycanda ölkəmizi hərtərəfli inkişaf etdirmək üçün gözəl zəmin yaranıb. On il ərzində Heydər Əliyevin siyasəti Azərbaycanda çox güclü bir təməl qoyubdur. Bu təməlin üzərində gözəl binanın inşa edilməsi asan görünə bilər. Amma eyni zamanda həyat yerində durmur. Yeni tələblər çıxır, qarşımıza yeni vəzifələr çıxır. Əlbəttə çətinliklər də olacaqdır». Davamlı və dinamik inkişaf məntiqinə əsaslanan siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində qazanılmış uğurlar daha da möhkəmləndirilmiş, bu dövrdə makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlanılmış, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, qeyri-neft sahələrinin, regionların inkişafı sürətlənmiş, strateji valyuta ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi təmin olunmuş, bank sisteminin etibarlılığı artırılmış, konservativ xarici borclanma strategiyası həyata keçirilmiş, sahibkarlığa dövlət dəstəyi gücləndirilmiş, əhalinin sosial rifahı davamlı olaraq yaxşılaşmışdır.

İqtisadiyyatın diversifikasiyası ilə bağlı nəzərdə tutulmuş tədbirlərin sistemli və ardıcıl reallaşdırılması üçün dövlət başçısının müvafiq fərman və sərəncamları ilə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı 2004-2013 illər ərzində 3 beşillik proqramlar həyata keçirilmişdir. Hazırda «2014-2018-ci illər üçün regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı», «2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı», «2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının

da əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” və bir sıra inkişaf proqramları təsdiq edilmis və uğurla icra olunur. 2003-2013-cü illər ərzində Azərbaycanda ümumi daxili məhsul 3,4 dəfə, qeyri-neft sektoru isə 2,7 dəfə artmışdır. Həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində əhalinin rifah halı əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmış, gəlirləri 6,1 dəfə artmış, 1,2 milyon iş yeri açılmışdır.

2003-2013-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına 132 milyard dollar investisiya qoyulmuş, xarici ticarət dövriyyəsi 6,4 dəfə, qeyri-neft ixracı 4,5 dəfə artmışdır. Hazırda ümumi daxili məhsulda özəl bölmənin payı 83, məşğulluqda isə 73,9 faizdir. Bu müddətdə 19,4 min sahibkarlıq subyektinə 1,2 milyard manat məbləğində güzəştli dövlət kreditləri verilmişdir. Bu kreditlər 113 min yeni iş yerinin açılmasına imkan yaratmışdır. 2003-2013-cü illərdə dövlət büdcəsinin gəlirləri 14,2 dəfə, vergi daxilolmaları 7,3 dəfə, dövlət büdcəsinin xərcləri 13,9 dəfə, əhalinin əmanətləri 24 dəfə, bank aktivləri isə 18 dəfə artmışdır.

Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası tərəfindən hazırlanan və biznes mühitinin əlverişliliyi üzrə qiymətləndirməni özündə əks etdirən nüfuzlu “Doing Business-2009” hesabatında Azərbaycan dünyada ən islahatçı ölkə elan edilmişdir. Növbəti “Doing Business” hesabatlarında da Azərbaycan öz müsbət mövqeyini qoruyub saxlamışdır. Eləcə də, “Standard and Poor’s” Beynəlxalq Reytinq Agentliyi tərəfindən ölkə iqtisadiyyatının hazırkı vəziyyəti “Stabil”dən “Pozitiv”ə yüksəldilmişdir.

Bu yaxınlarda Davos Dünya İqtisadi Forumunun hesablamalarına görə, Azərbaycan iqtisadiyyatı rəqabət qabiliyyətliliyinə görə dünyada 38-ci yerdədir.

2014-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında ÜDM-in real artım tempi 2.5% təşkil etmiş və cari qiymətlərlə 44.1 milyard manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 4696.3 manat (8077,636 ABŞ dolları) təşkil etmişdir. 2003-

2013-cü illərdə ölkəmizdə sənaye məhsulu istehsalı 2,8 dəfə artmışdır. Sənayenin maşınqayırma, metallurgiya, kimya, mebel, toxuculuq, qida və digər sahələrində dinamik artım baş vermişdir. Dünya iqtisadiyyatının böhranla üzləşdiyi dövrdə belə Azərbaycan sənayesinin qeyri-neft sektorunda inkişafa nail olunmuşdur. İnformasiya və rabitə xidmətlərinin həcminin ötən illərdə 7,4 dəfə artdığı, ən yeni mobil texnologiya - 4G xidmətinin istifadəyə verildiyi, MDB-də ilk dəfə olaraq bütün ölkə ərazisinin telefonlaşdırıldığı, mobil abunəçilərin sayının 7 dəfə artıb.

2003-2013-cü illərdə respublika və yerli əhəmiyyətli yeni yollar çəkilmiş və ya əsaslı təmir olunmuş, 207 körpü və 17 tunel tikilmişdir. On ildə 4,9 kilometr uzunluğunda yeni metro xətti çəkilmiş, üç yeni metro stansiyası istifadəyə verilmiş, regionlarda 5 beynəlxalq hava limanı açılmışdır.

2003-2013-cü illərdə ölkəmizdə 2708 məktəb, 500-dən çox səhiyyə müəssisəsi tikilmiş və ya əsaslı təmir olunmuş, əlillər üçün 14 bərpa-müalicə mərkəzi istifadəyə verilmiş, təhsil və səhiyyə sahəsində bir sıra Dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Heydər Əliyev Fondunun “Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb” layihəsi çərçivəsində mühüm işlər görülmüş, Fondun dəstəyi ilə 312 məktəb tikilmiş və ya əsaslı təmir edilmişdir. Ölkədə bütün çadır düşərgələri ləğv olunmuş, qaçqın və məcburi köçkünlər üçün 77 müasir qəsəbə salınmış, 140 min məcburi köçkün mənzillə təmin edilmişdir. 2003-2013-cü illərdə bitkililik məhsulları 3,1 dəfə, heyvandarlıq məhsulları 3,4 dəfə,ət istehsalı 1,6 dəfə, quş əti istehsalı 4,6 dəfə, yumurta istehsalı 1,8 dəfə, süd istehsalı 1,5 dəfə artmış, aqrar sektora dövlət dəstəyi davam etdirilmişdir. 2003-2013-cü illər ərzində Azərbaycanda dinamik sosial-iqtisadi inkişaf, demokratik və müasir dövlət quruculuğu sahəsində mühüm addımlar atılmışdır. Bu illərdə iqtisadiyyatımız 3 dəfə artmış, əsasən şaxələndirilmiş, müasir sosial-iqtisadi infrastruktur yaradılmış və qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafı təmin edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2013-cü ilin birinci yarısının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında Prezident İlham Əliyev bildirmişdir ki, «Azərbaycanda iqtisadi artım bu il də dünya miqyasında nümunə ola bilər. Ümumi daxili məhsul 5 faiz artmışdır və ən sevindirici hal ondan ibarətdir ki, qeyri-neft sektorumuz təxminən 11 faiz artmışdır. Bu, son illər ərzində Azərbaycanda görülmüş işlərin, düzgün aparılan iqtisadi

islahatların nəticəsidir. Bu göstəricilər, deyə bilərəm ki, dünya miqyasında ən yüksək səviyyədədir. Çünki bizim əsas hədəfimiz bu gün qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirməkdən ibarətdir və hesab edirəm ki, bu istiqamətdə çox ciddi nailiyyətlər əldə edilib». Beynəlxalq sor-

ğu mərkəzləri mütəmadi olaraq ölkəmizlə bağlı sorğular təşkil edir. Ölkəmizdə dəfələrlə sorğu aparan ABŞ-in nüfuzlu «Gallup International» təşkilatının təhlillərində də Azərbaycan xalqının dövlətimizin başçısı İlham Əliyevin siyasətinə inamı, ölkənin inkişaf səviyyəsinə və vətəndaş dəstəyi ifadəsini tapmışdır. «Gallup International»ın dünyanın müxtəlif ölkələrində eyni mövzu üzrə apardığı sorğunun nəticələrinə görə Azərbaycan ilk onluqda yer almışdır. Ölkələr üzrə inkişafın dinamikasını əks etdirən statistikada deyildiyi kimi ilk onluqda təmsil olunmaq o deməkdir ki, mövcud siyasətə, tərəqqiyə nikbinliklə baxan ölkə əhalisi gələcəyə böyük ümid bəsləyir, qarşıdakı illərdə əhalinin rifah səviyyəsinin daha da yüksələcəyinə inamında qətiyyətlidir.

Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev «Azərbaycan Respublikasının regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»nın icrasının üçüncü ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda bildirib: «Apardığımız dərin islahatlar nəticəsində bu inkişafı təmin edə bilməmişik. Bu gün də dünyada davam edən iqtisadi və maliyyə böhranı bizim işimizə təsir göstərdi. Ancaq digər ölkələrlə müqayisədə Azərbaycan minimum itkilərlə bu prosesdən çıxıb. Keçən il yüz mindən çox iş yeri yaradılıb. Biz Dövlət Neft Fondunun valyuta ehtiyatlarını qoruya bilməmişik, bu da mühüm hadisədir. Çünki neftlə zəngin ölkələr valyuta ehtiyatlarının əhəmiyyətli hissəsini xərcləyib. Neft Fondundakı vəsaitlər gələcəkdə də iqtisadiyyatımız üçün vacib olacaq».

Prezident İlham Əliyev bildirib ki, Azərbaycanda görülən işlərə beynəlxalq təşkilatlar da yüksək qiymət verir: «Davos Ümumdünya İqtisadi Forumu Azərbaycanla bağlı hesabatında yenə yüksək rəy bildirib. İnkişaf reytinginə görə Azərbaycan 80-ə yaxın ölkə arasında 1-ci, 2-ci yerdə qərarlaşıb. Bütün bunlar bizi də sevindirir. Bu, həm də dünyanın maliyyə qurumlarına bir siqnaldir. Ona görə də Azərbaycan üçün kredit almaq elə də problem deyil. Biz isə xarici kredit almağa o qədər də meyl göstərməməliyik, çünki xarici borcun artması yaxşı hal deyil. Xarici borc 20 faiz həcmindədir. Əslində bu, manatın devalvasiyası ilə bağlıdır. 20 faiz aşağı göstəricidir. Xarici borcu çox ehtiyatla almalıyıq. Yalnız strateji əhəmiyyət daşıyan layihələrlə bağlı borc ala bilərik». Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Dünya İqtisadi Forumunun rəsmi saytında dərc olunmuş «2017-ci ildə Azərbaycanın iqtisadi prioritetləri» adlı məqaləsində deyilir.

Dövlət başçısı qeyd edib ki, son illər ölkə həyatının bütün sahələrində reallaşdırılan məqsədyönlü tədbirlər öz uğurlu nəticələrini verib: «İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində, o cümlədən enerji sahəsində qlobal əhəmiyyətli layihələrin icrası ölkəmizin imkanlarını artırmaqla yanaşı, regional və beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı üçün də xidmət edir. Bu baxımdan Azərbaycanın təşəbbüsü və liderliyi ilə icra olunan «Cənub Qaz Dəhlizi» layihəsi Azərbaycan qazını Avropa bazarlarına çatdırmaqla Avropanın enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə də öz dəyərli töhfəsini verəcək. Layihə çərçivəsində «Şahdəniz-2» qaz-kondensat yatağının işlənməsi üzrə işlərin 87 faizi, Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin genişləndirilməsi üzrə işlərin 72 faizi,

Trans-Anadolu Boru Kəmərinin (TANAP) inşası üzrə işlərin 60 faizi, Trans-Adriatik Boru Kəmərinin (TAP) inşası üzrə işlərin 30 faizi icra edilib. Qeyd etmək lazımdır ki, “Şahdəniz” yatağı təsdiq edilmiş qaz ehtiyatı ən azı 1,2 trilyon kubmetr olan dünyanın ən böyük qaz yataqlarından biridir. Azərbaycanda

transit potensialının reallaşdırılması istiqamətində də mühüm layihələrin icrasına başlamışıq. Bu il Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun tikintisi başa çatmalıdır. Bu layihənin icrası Çindən Avropaya yüklərin çatdırılma müddətinin 25-30 gündən 12-15 günə endirilməsinə imkan verəcək. Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi çərçivəsində isə ötən il Azərbaycan ərazisində bütün tikinti işləri başa çatdırılıb. Beləliklə, Azərbaycan çox mühüm nəqliyyat qovşağına çevrilməkdədir. Hazırda iqtisadi siyasətin prioritetləri iqtisadiyyatın daha da şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafıdır, - məqalədə vurğulanıb. Prezident bildirib ki, sənayenin inkişafı məqsədilə sənaye parklarının və zonalarının yaradılması işləri aparılmaqdadır: «2018-ci ildə Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında investisiya dəyəri 2 milyard ABŞ dollarına yaxın olan bir neçə sənaye müəssisəsi açılacaq. Pambıq, tütün, fındıq, çay, barama və digər ixrac yönümlü məhsulların istehsalı artırılacaq, bir neçə aqro-park və iri fermer təsərrüfatlarının yaradılması davam etdiriləcək. İnformasiya sektorunun inkişafı məqsədilə xidmətlərin keyfiyyətinin, ölkənin tranzit informasiya dəhlizi potensialının artırılması davam etdiriləcək. Son zamanlar elektron vizaların verilməsi, “Tax free” sisteminin tətbiqi, Birinci Avropa Oyunları və Formula-1 kimi mötəbər tədbirlərin keçirilməsi ölkədə turizmin inkişafına əhəmiyyətli töhfə verir. Qlobal iqtisadi böhran prosesləri Azərbaycan iqtisadiyyatına da öz təsirini göstərib, gəlirlər azalıb və ötən il ərzində milli valyuta 10,1 faiz ucuzlaşıb. Lakin adekvat addımlar ataraq biz

bu çətinliklərin öhdəsindən uğurla gəlirik. Daha dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün “Strateji Yol Xəritəsi” təsdiqlənib, struktur, pul-kredit, maliyyə və digər istiqamətlərdə dərin islahatlar aparılır, vergi və gömrük sahəsində idarəetmə təkmilləşdirilir, bütün sahələrdə şəffafliq təmin edilir. Məsələn, ötən ilin 10 ayında ticarət dövriyyəsinin azalmasına baxmayaraq, gömrük rüsumlarının toplanan həcmi 53 faiz artıb», -məqalədə vurğulanıb. Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi müdrik daxili islahatlar və uzaqgörən, məqsədyönlü xarici siyasət sayəsində Azərbaycan Cənubi Qafqazda lider dövlətə çevrilməkdədir. Ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu inkişaf strategiyasını bu gün uğurla davam etdirərək Prezident İlham Əliyev ölkəmizdə keçid iqtisadiyyatının uğurla başa çatdırılmasına nail olmuşdur. Dövlətimizin başçısının reallaşdırdığı uzaqgörən və müdrik siyasət Azərbaycanın iqtisadi tərəqqisinə, dünyada köklü mövqeyinin möhkəmlənməsinə, inkişaf etmiş güclü dövlətlər sırasında yer almasına xidmət edir.

Müəllif: Günəş Nəsirli
*Bakı şəhəri Səbail rayonu 236 nömrəli
tam orta məktəbin 11-ci sinif şagirdi*

Elmi rəhbər: Sərqanə Həsənova

İlham Əliyev və Silahlı Qüvvələri

Vətənim Azərbaycan qədim və şanlı tarixə malik olan güclü ölkədir. Əsrlərdən bəri tarixin sınağından keçmiş bəzən pisləklərlə, çətinliklərlə qarşılaşmışdır. İndiki dövrdə isə Azərbaycan dünya ölkələri arasında böyük nüfuzə malik müstəqil bir ölkədir. Əlbəttə, hər birimizə məlumdur ki, bu müstəqillik heç də asanlıqla əldə edilməmişdir. Xalqımızın başına bəlalar gətirilmişdir.

Tarixin vətənimizə vurduğu ən acılı müqavilələrdən birincisi, 1813-cü il 12 oktyabr tarixində imzalanan faciəli Gülüstan müqaviləsi və ikincisi, 1828-ci il 10 fevral tarixində imzalanan bədnam Türkmənçay müqaviləsi vətənimizin, torpaqlarımızın parçalanması ilə nəticələndi. Azərbaycan Sovet hakimiyyətini tərkibində olduğu illər ərzində başından bəlalar əksik olmadı. Ermənistan Respublikası bu dövrdə havadarlarına arxalanaraq ölkəmiz üzərində ərazi iddiaları qaldırdı. Nankor erməni millətçiləri torpağında gəzdirdi, suyunu içdiyi, çörəyini yediyi bu xalqa xəyanət etdi. Həmçinin torpaqlarımızın 20%-nin işğal edilməsi də bu xəyanətə daxil idi. Xəyanətkar ermənilər keçən əsrin 90-cı illərində torpaqlarımızı işğal etdi. Növbə ilə Xankəndi də, Xocalıda, Şuşada, Laçın-

da, Kəlbəcərdə, Ağdərədə, Ağdamda, Cəbrayılda, Füzulidə, Qubadlıda, Zəngilanda işğallar həyata keçirən yağılar xalqımızı öz yurd-yularından məhrum etdi. İşğal edilən torpaqlarımızdan bir milyondan artıq vətəndaşımız qaçqın düşdü, körpələrə, qadınlara, qocalara, məsum və əliyalın insanlara divan tutuldu. Artıq 20-ildən artıqdır ki, gözəl Qarabağımız, dilbər guşələrimiz bədnamların tapdığı altındadır.

Hamımıza məlumdur ki, bir dövləti idarə etmək üçün dövlət başçısının böyük rolu var. Yəni, dövlətin yüksəlişləri və ya enişləri ondan aslıdır. Ölkəmiz müəyyən dövrlərdə Ayaz Mütəllibov, Əbülfəz Elçibəy və başqa şəxslər tərəfindən idarə olunurdu. Lakin, ölkəmizin bu günkü dövrə qədər gəlib çatması Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun yeritdiyi siyasət ölkəmizi bütün çətinliklərdən xilas etmişdir. Belə ki, xalqın birlik olub onun yenidən hakimiyyətə qayıtmasını istəməsində təsadüfi deyildi. Onun sayəsində müstəqilliyimiz yenidən bərpa oldu. O, xalqa söz verdi və sözüünə əməl etdi, xalqı çətinliklərdən xilas etdi. Biz onun sayəsində bu çiçəklənən ölkəmizdə yaşayırdıq. Bəlkə də, o, hakimiyyətə gəlib, bu ölkəni xilas etməsəydi, indiki dövrdə vəziyyət necədə ağır olardı. Onun bu uğurlu siyasəti hal-hazırda davamçısı, ölkəmizin prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilir.

2003-cü il 15 oktyabr tarixində Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilməsi ilə vətənimizin abad və firavan günlərinin yeni dövrü başladı. Onun bu irsi qoruması və ölkəni daha da inkişaf etdirməsi, hazırkı dövrdə Azərbaycanın dünyada mövqeyini bəlli etdi. O, bir sıra məsələlərdə uğurlar əldə etdi. Ən böyük uğurlar isə hər bə sahəsində idi. Əsas məqsədi Silahlı Qüvvələrimizin daha da gücləndirilməsi idi. Çünki, hələ də vətənimizin torpaqları işğal altındadır və

belə bir zamanda torpaqlarımızı geri qaytarmaq üçün güclü orduya ehtiyacımız var. Hal-hazırda Silahlı Qüvvələrimizin ən son silahlarla, ağır artilleriya qurğularları, zenit-raket kompleksləri, radiotexniki qüvvələrlə, hərbi-hava və hərbi dəniz qüvvələri ilə, xüsusi qoşun növləri ilə təmin edilməsi istiqamətində mütamədi şəkildə təxirəsalınmaz tədbirlər görülür.

1918-ci il 28 maydan etibarən Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti hökumətinin yaranması ilə bir vaxtda Milli Ordu quruculuğu işinə başlandı. Nəticədə 1918-ci il 26 iyun tarixinə Azərbaycan Demokratik Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin yaranması günü kimi yazıldı.

Sonralar (26 dekabr) Səməd bəy Mehmandarov hərbi nazir, Əli-ağa Şıxlinski isə nazir müavini təyin edildi. Çünki, milli ordu yaradılarda ilk olaraq Fətəli xan Xoyski hökumətin rəhbəri olmaqla yanaşı, həmçinin hərbi nazir vəzifəsini həyata keçirirdi.

Bu gün Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri tərkibi minlərlə peşəkardan ibarət olan regionun ən güclü ordusudur. Baxmayaraq ki müharibə şəraitindəyik, lakin, heç nədən və heç kəsdən çəkinməyən vətənpərvər oğullar bu torpaqları düşmən tapdağından azad etmək üçün ömr gözləyir. Çünki, bizi hər an, hər saniyə, hər saat bütün ağır günlərdən qoruyan Silahlı Qüvvələrimiz və bu Silahlı Qüvvələrimizin tərkibində şərafətə, namusla çalışan, vuruşan igidlərimiz var.

Hər gün cəhbə xəttində atəşkəs rejimi dəfələrlə pozulur və gərginliklər baş verir. Ermənilərin bu vəziyyəti gərginləşdirməsi heç də xeyirlərinə deyil. Onların öz havadarlarına güvənib etdikləri bu məkirli

planların heç biri baş tutmayacaq.

2016-cı il 2-6 aprel tarixlərində onların növbəti uğursuz və məkirli planları puça çıxdı. Bu tarix qəlblərdə Azərbaycan xalqının və onu qoruyan igid oğulların qorxmazlığının nişanəsi "Şanlı Aprel" döyüşləri kimi həkk olundu. "Aprel döyüşləri" bizim zəfər simvolumuza çevrildi. Bu döyüşlər vətən oğullarının eləcə də, Azərbaycan xalqının vətənə sevgisini, məhəbbətini bir daha sübut etdi. Cəbhənin müxtəlif istiqamətlərində əks hücum keçmək istəyən erməni qoşunlarının təxribatının qarşısı layiqincə alındı. Azərbaycan xalqı bu dördgünlük döyüşlər sayəsində Lələtəpə və Talış yüksəkliklərinə, Cocuqmərcanlı kəndinə və digər bir sıra yüksəklik və məntəqələrə qovuşdu. Döyüşlərdə vətən oğullarının 93-ü şəhid, 33-ü isə yaralı və ya qazi oldu. Həmçinin, bu döyüşlər zamanı könüllü şəkildə qulluq etmək istədiyini bildirən minlərlə vətənpərvər Müdafiə Nazirliyinə müraciət etdi.

Ümumiyyətlə, "Aprel döyüşləri" bizim ən şərəfli tariximizə çevrildi. Vətən oğulları canları bahasına bu vətəni qorudu və sahib çıxdı.

Musazadə Təbriz Tariyel oğlu, Vəlizadə Urfan Üzeyir oğlu, Axundov Əbdülməcəd Nadirşah oğlu, Bağırov Emin İmran oğlu, İsmayılov Əbu Bəkir Vüqar oğlu, Əsgəri Nurlan Bayram oğlu, Məmmədov Ülvin Cəmaləddin oğlu, Novruzov Fərrahim Nadir oğlu, Orucov Müşviq Arif oğlu və adlarını çəkmə bilmədiyim neçə neçə igidlər aprel döyüşlərinin qəhrəmanlarıdır. Onlar Allahın bəxş etdiyi canı vətən yolunda qurban etdilər, şəhidlik zirvəsinə yüksəldilər.

Bəli, şəhidlər ölmür, onlar xalqın qəlbində yaşayır. Qoyub getdikləri bu irs, vətən sevgisi gələcək nəsillərə bir nümunədir. Biz heç zaman onları unutmamalıyıq. Onlar Çingiz, Mübariz, Fərid nəslinin yetirmələri oldular. İndi isə gələcək nəsəl onların yetirmələri sayılacaq. Bu vətən, bu torpaq, bu millət durduqca onlar da var olacaq.

Mən də bu nəslin davamçısı olduğum üçün fəxr edirəm. Yeri gələcə, mən də bu cılız vücudumla vətənim üçün vuruşmağa hazırım. Yetər ki, torpaqlarımızı geri qaytaraq, yetər ki, vətən sağ olsun!

Nə qədər ki, bizim torpaqlarımız geri qaytarılmayıb düşmənin rahat yaşamağa haqqı yoxdur. Hər gələcək şəhid xəbərini görə onlarla quduz erməni döyüşçüsü məhv ediləcək. Vətən oğullarının qisası layiqincə alınacaq. Və gün gələcək bizim üçrəngli, zəfər bayrağımız Şuşada, Xankəndində hörmətli prezidentimiz, Ali baş komandanımız İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə dalğalanacaqdır. Buna bütün reallığımızla əminik!

Müəllif: Camal Hüseynov
*C. Əsgarov adına 50 nömrəli tam
orta məktəbin 11-ci sinif şagirdi*

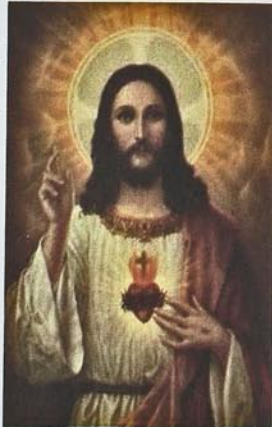
Elmi rəhbər: Dursun Atakişiyeva

Dinlərin tarixi

Din – üzvlərinə bir bağlılıq məqsədi, fəndlərin hərəkətlərinin fərdi və ictimai nəticələrini mühakimə edə biləcəkləri bir davranış qaydaları bütünü və fəndlərin qruplarını və kainatı açıqlaya biləcəkləri bir düşüncə çərçivəsi verən bir düşüncə, hiss və hərəkət sistemidir.

Ümumi məlumat

Din – Din mütləq yaradıcıya ibadət sistemi deyil, daha çox həyat tərzidir. Tanrısız dinlər də vardır. Buddizm onlardan biridir. Din istənilən tarixi dövrdə hər bir cəmiyyətin əxlaqi-mənəvi dəyərlər sisteminin ayrılmaz bir hissəsini təşkil etmişdir. Dinin insanlar tərəfindən doğru dərk edildiyi və əsildiyi zaman bu dəyərlərin sülh zəmanətçisi olduğunu anlamaq heç də çətin deyil. «Sivilizasiyalar toqquşmasının» hökm sürdüyü müasir dövrimizdə ayrı-ayrı dinlərin mənsublarına dözümlülük nümayiş etdirmək nəinki çox yüksək mənəvi dəyər, eləcə də demokratik rejimin zəruri göstəricisi kimi qəbul edilməkdədir. Dünya birliyi tərəfindən hər bir dinə hörmət bəsləmək kimi önəmli bir dəyər cəmiyyətin bütövlüyünün əsas şərtlərindən biri olaraq qəbul edilməklə yanaşı, praktikada bu

dəyərin heç də hər zaman nəzərə alınmadığı görünməkdədir. Amma mövcud şəraiti düzəltmək, insanlara dini dözümlülük xüsusiyyətlərini aşılamaq nəinki ayrı-ayrı dövlətlərin, eləcə də beynəlxalq təşkilatların vəzifələrindən birinə çevrilmişdir.

Din dünya gerçəkliyini dark etməyə aparan yoldur. Dinin yolu böyük, çığırın çoxdur. Dünya əhalisi müxtəlif dinlərə etiqad edir. Bu dinlərin bəzilərinin öz peyğəmbəri, öz ənənələri, müqəddəs kitabları var.

Dinlər yalnız bir ölkə, bir xalqın yaşadığı ərazidə deyil, müxtəlif ölkələrdə yayılmışdır.

Azərbaycan demokratik ölkədir. Ölkəmizdə İslam dini ilə yanaşı, müxtəlif dinlərə etiqad edən insanlar da yaşayırlar.

Qədim İpək yolunun üzərində yerləşən və Şərqlə Qərb arasında körpü rolunu oynayan Azərbaycan torpağı tarix boyu müxtəlif dinlərin qovuşduğu bir məkan olmuşdur. Belə bir şəraitin mövcud olmasında Azərbaycanın tarixi inkişafı, coğrafi mövqeyi, əhalisinin tərkibi və s. səbəblər böyük rol oynamışdır. Azərbaycanda tarixən şamanlıq, zərdüştlük kimi çoxallahlı dinlərə yanaşı, islam, xristianlıq və yəhudilik kimi təkallahlı dinlər də olmuşdur. Azərbaycanda dini dözümlülüğün tərbiyə edilməsində islamın böyük rolu olmuşdur. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev bu barədə demişdir:

“Dünyada bir çox dinlər mövcuddur. Hər dinin özünəməxsus yeri var. Biz azərbaycanlılar İslam dini ilə fəxr edərək, eyni zamanda heç vaxt başqa dinlərə qarşı mənfi münasibət göstərməmiş, düşmənçilik etməmiş, ədavət aparmamış və heç bir başqa xalq dinimizə itaət etməyə məcbur etməmişik. Hesab edirik ki, insanlar hansı dinə, hansı mədəniyyətə mənsubluğundan asılı olmayaraq, bütün başqa mədəniyyətlərə, dinlərə, mənəvi dəyərlərə də hörmət etməli, dinlərin kimsə xoş görməyən adət-ənənələrinə dözümlü olmalıdırlar”.

Din Allah tərəfindən insanları dünya və axirət səadətinə qovuşduran ilahi inanc sistemidir. Din dedikdə mənbəyi yaradana dayanan inanc sistemi nəzərdə tutulur. Dinləri səmavi və qeyri-səmavi olmaqla iki qrupa ayırırlar. Səmavi dinlər, əhdin bəlli olduğu kimi, Allah tərəfindən mələklər vasitəsilə peyğəmbərlərə göndərilən vəhy mənbəyidir. Bunlara haqq dinlər də deyilir. Bir sözlə, xristianlıq, yəhudilik və İslam dini haqq dinləridir. İslam dininə görə ilk insan **Həzrəti Adəm** eyni zamanda ilk peyğəmbərdir. Hz Adəmdən Hz İsayə qədər bütün peyğəmbərlər insanlara Allahın birliyini və ona necə ibadət ediləcəyini təbliğ etmişlər. Mənbələrə görə, səmavi dinlərdən yəhudilik Hz Musa, xristianlıq isə Hz İsa tərəfindən insanlara çatdırılmışdır.

Dünya dinlərindən biri, təxminən 500 milyon üzvü olan din və tə-

limlər birliyi. Əvvəlcə Hindistanda ortaya çıxmış, daha sonra zaman içində Cənubi, Cənub-şərqi və Şərqi Asiyada (Çin, Yaponiya, Koreya, Monqolustan, Nepal, Şri Lanka, Tailand və Tibet kimi ölkələrdə) yayılmışdır.

Fərqli dünyagörüşlərinə görə din və ya fəlsəfə olaraq təyin olunan buddizmin hədəfi, həyatdakı ağı, iztirab və təminsizliyin qaynaqlarını açıqlamaq və bunları aradan qaldırmanın yollarını göstərməkdir. Buddizmdə təlimlərin əsas yönünü meditasiya kimi içə baxış üsulları, reinkarnasiya deyilən doğum-ölüm dövrünün təkrarı və qarışıq deyilən səbəb-nəticə zənciri kimi anlayışlar meydana gətirməkdədir.

Şamanizm (şamanlar tərəfindən «təcrübə» olaraq ifadə edilir), varlığı bütün insanların tarixində erkən daş dövrünə və daha da geriyə qədər sübut edilə bilən, inisiyasyon ehtiva edən bir vəcd və trans texnikası.

Şamanizmi ən uzun müddət dəstək olmuş olan birliklərin arasında heç şübhəsiz Türklər də vardır. Köhnə Türk inancı Tengricilikdə də hamı həmişə var olmuş olan şamanizm ənənəsi, Şimal və Orta Asiyanın bəzi Türk birliklərində günümüzə qədər hələ davam etdirilməkdədir. İndiki vaxtda bəzi qərblilərin maraq duyub təkrar təbiqə başladığıları şəklinə isə neo-Şamanizm deyilir.

Fetişizm - maddi əşyalarla itaətə əsaslanan dünyagörüşüdür.

E. Taylorə görə, fetişizm animizmin bir formasıdır, fetiş isə ruhları yerləşdiyi məkandır. Birinci qənaəti dəqiqləşdirmək lazım gəlir. Çünki fetişizm əslində animizmin əşyalarla təsdiqlənməsi tələb olunan formasıdır. Müqəddəsləşdirilən bütün maddi əşyalar fetiş kimi qəbul olunurdu. Demək olar ki, dinlərin hamısında xüsusi predmetlər var ki, ona itaət və ibadət edirlər. Xristianlıqda xaç, «Bibliya» və ikona, İslamda Kəbədəki qara daş və «Quran» dindarlar tərəfindən qeyri-adilik dərəcəsinə qaldırılıb fetişləşdirilmişdir.

İudaizm qədim yəhudi qəbilələrinin politeizmindən yaranmış, e.ə VII əsrdən başlayaraq monoteist din olmuşdur. Vahid Allah Yəhəvaya, Tövrətin müqəddəsliyinə etiqad; axirətə, qiyamət gününə, o dünyada əcr veriləcəyinə inam; ölümlərin diriləcəyinə və Məsihanın zümr edəcəyinə etiqad; ruhun varlığına və taleyinə inam və s. iudaizmin əsas etiqad ehkamlarıdır. Müqəddəs kitabları Tanah və Talmuddur. Musa peyğəmbərin adıyla bağlı olaraq bu dinə «Musəvilik» də deyilir.

Son olaraq Allah-taala bütün insanları yenidən xəbərdar etmək üçün onlara Məhəmməd peyğəmbər vasitəsilə İslam dinini göndərmişdir. Bu, Qurani-Kərimdə Məidə surəsinin üçüncü ayəsində belə ifadə edilmişdir:

“Bu gün dininizi sizin üçün kamil etdim, sizə olan nemətimi ta-

mamladım və sizin üçün din olaraq islamı bəyənilib seçdim”.

Hazırda dünya əhalisinin təqribən 1,7 milyarddan çoxu islam dininə etiqad edir. İslam dini səmavi dinlərin sonuncusu hesab olunur və Allah tərəfindən göndərilən peyğəmbərləri və kitabları təsdiq edir, islam sülh, barışıq, bərabərlik və yardımlaşma didir.

Qeyri-səmavi dinlər isə Allah tərəfindən göndəriləməyib, insanlar arasında təşəkkül tapan dinlərdir. Bunlara misal olaraq, buddizm, zərdüştlük və sintoizmi göstərmək olar. Müasir dövrdə Yaponiya, Çin, Hindistan, Tailand buddizmin yayıldığı ölkələr sayılır. Zərdüştlük bir vaxtlar Azərbaycan, İran, Orta Asiya və Hindistanda geniş yayılmış bir din olmuşdur. Sintoizm köklü yapon dinidir və bu günədək beləcə qalmaqdadır.

İslam» adı, s-l-m (سالم) kökündən törənmişdir. Bu kökün ümumi olaraq qəbul edilən iki anlamı vardır:

sülh (salam da bu kökdəndir);

boyun əymək, itaət etmək (Allaha təslim olmaq).

İslam yeganə Allaha (ərəb الله) itaət etmək deməkdir.

İslamın əsas ehkamı tövhid, nübuvvət və məaddır.

Tövhid – Allahı ibadətə layiq olan yeganə haqq məbud bilməkdir.

Bu özündə həmçinin Allahın adil (ədalətli) olmasını ehtiva edir, yəni O, hər bir şeyi hikmət üzündən yaradır.

Nübuvvət sonuncusu Məhəmməd peyğəmbər olmaqla 124 000 peyğəmbərin Allah tərəfindən insanları haqqa dəvət etmək üçün seçdiyinə, eləcə də mələklərə və onların peyğəmbərlərə gətirdiyi vəhyə və bu kitablara iman gətirməkdir. İslamın şiə məzhəbində hər bir peyğəmbər kimi, Məhəmməd peyğəmbər üçün də Allah tərəfindən təyin olunan ca-nişinlərin — 12 imamın haqq olduğuna iman gətirilməlidir.

Məad – hər bir insanın dünyasını dəyişməsinə və Qiyamət günü dirildilərək Allah qarşısında hesab verməsinə iman gətirmək.

İslam dinini qəbul edənlər müsəlman adlanırlar.

Müsəlmanlar, Allahın buyurduqlarını və İslamın müqəddəs kitabı Qurandan və İslamın peyğəmbəri Məhəmmədin etdiklərini sünənə öyrə-nib, özlərinə örnək götürürlər.

Müsəlmanlar hər gün 5 vaxt namaz qılmalı, Ramazan ayının orucunu tutmalı və müstəti olanlar (yəni maddi və fiziki imkanı olanlar) ömürlərində heç olmasa bir dəfə Həcc ziyarətinə getməlidirlər. Bundan

başqa müsəlman islami vergiləri — xums və zəkat, eləcə də fitrə zəkatı verməlidir. Ümumiyyətlə, İslam qanunları tələb edir ki, hər bir müsəlman böyük günahları tərk eləsin.

İslam dünyanın ən geniş yayılmış ikinci böyük dini və sürətlə yayılan dinlərdən biridir. Dünyada təqribən 1 milyard 720 milyona yaxın müsəlman yaşayır. Əksər müsəlmanlar İslamın iki cərəyanından birinə mənsubdur; bunların 85-95% sünni, 5-15% şiədir. Müsəlmanların təxminən 13%i ən böyük müsəlman ölkəsi olan İndoneziyada yaşayır, 25% Cənubi Asiyada, 20% Yaxın Şərqdə, 2% Orta Asiyada, 4% Cənub-şərqi Asiya ölkələrində və 15% Afrikada. İslam – üç dünya dinindən biridir. İslam icmaları 120-dən çox ölkədə var. Onlar 1,2-1,5 milyard insanı birləşdirir. 35 ölkənin əhalisinin çoxu müsəlmandır. İslam 28 ölkənin rəsmi dinidir.

Tarixi

İslam VII əsrin əvvəllərində Qərbi Ərəbistanda Allah tərəfindən bir din olaraq insanların hidayəti üçün göndərilib. İslamın peyğəmbəri və təbliğatçısı bütün müsəlmanlar tərəfindən Allahın sonuncu elçisi kimi qəbul olunan qureyşilər qəbiləsi, haşimilər tayfasının nümayəndəsi Məhəmməd peyğəmbərdir. Məhəmməd peyğəmbər dünya tarixinin ən nüfuzlu şəxsiyyətlərindəndir.

İslamın başlanğıc nəzəriyyəsi Qurani-Kərimdə izah olunur və Qurani-Kərim Allahın kəlamı, Məhəmməd peyğəmbərə nazil olunan ilahi vəhydir.

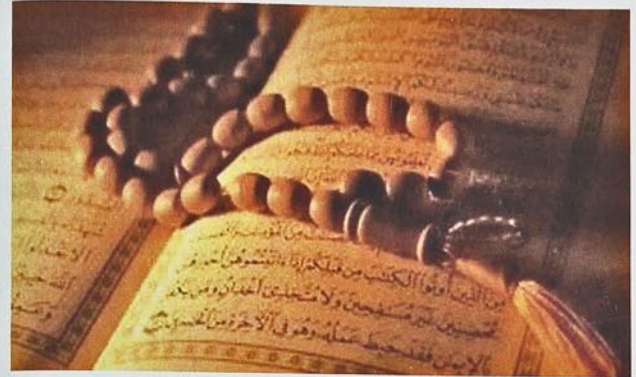
İslam ideologiyasının formalaşması

VII əsrin əvvəllərində gedən ərəb fəthləri nəticəsində xilafətin tərkibinə erkən feodal münasibətlərinə keçmiş ölkələr daxil oldu. Fəth ərəblər bu münasibətlərin təsiri altına düşdüklərinə görə İslam ideologiyasında dəyişiklik meydana gəldi. Yeni feodal quruluşu öz əksini sünnədə tapdı, bu da İslamın inkişafında yeni mərhələ açdı. Sünnə IX əsrdə kodeks halına salınandan sonra İslamın mühüm kitablarından biri oldu. Feodal xilafətində mürəkkəb sosial və siyasi vəziyyəti əks etdirən sünnə praktiki olaraq böyük əhəmiyyətə malik oldu.

Kəndli, yoxsul və bədəvilərin anti-feodal hərəkatları öz ideoloji ifadəsinin müxtəlif müsəlman təriqətlərinin nəzəriyyələrində tapmışdır. İslamda VII əsrin ortalarında ictimai bərabərsizlik uğrunda amansız mübarizə aparən birinci təriqət xaricilər idi.

İslamın VII-VIII əsələrdə xilafətdə yayılması xristianlıq, iudaizm, zərdüştlük və

əsasən manililynmüqaviməti ilə rastlaşdı. Xeyli kobud antropomorfizmin və btdai determinizmin (təqdir haqqında nəzəriyyə halında) tərəfdarları olan erkən İslamın vaizləri və ilk çağlarda İslam həqiqətlərinin heç bir əsaslandırılmaya ehtiyacı olmadığını hesab edənler başqa dinlərin tərəfdarları ilə toqquşmalarda aciz qalrdılar. Feodal ideologiyası olan İslamın müdafiəsi üçün yaranan toqquşmalarda, VII əsrin ortalarında mötəzililər çıxış edirdilər. Qədim yunan və Ellinis fəlsəfəsi və onun dialektikası ilə tanış olan, İslamda ədalətli ortodokslarla mübarizə aparən mötəzililər müsəlman ilahiyətinin – kəlamın əsasını yaratdılar. Kəlamın banisi görkəmli mötəzili, ortodokslarla güzəştin tərəfdarı, sonralar onları tərəfinə keçmiş və onlara güclü təsir etmiş Əşəri (873-935) hesab olunur.

İslamda parçalanma, təriqətlər

İslam öz növbəsində bir neçə təriqətlərə bölünür. Onlardan ən böyükləri sünni və şiə təriqətləridir.

Feodal müsəlman cəmiyyətinin inkişafı feodal-hüquqşunaslığın fiqhinin hazırlanmasını tələb etdi. Sünnilərdə fiqhin əsasları və ya kökləri kimi, Quran və sünnə ilə birlikdə icma və qiyas qəbul edildi. VII və IX əsrlərdə müsəlman hüququnun qaydaları işlənilib hazırlandı. Sünnülər bu məsələlərdə dörd məzhəbə – hənəfilərə, malikilərə, şafilərə, hənəbilələrə bölündülər.

IX-XI əsrlərdə feodal münasibətlərinin inkişafı dövründə islamın mistik-asketik istiqaməti – sufilik inkişaf etdi.

Müəllif: Elmira Səmədova
E.Əliyev adına 162 saylı tam orta məktəb

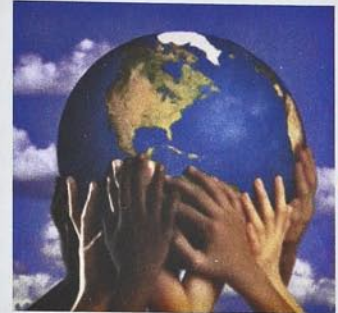
Elmi Rəhbər: Qənirə Həsənova

Azərbaycan və Multikulturalizm

Multikulturalizm nədir? Azərbaycanda multikulturalizm, multikultural cəmiyyət son vaxtlar tez-tez müzakirə olunan mövzulardan biridir. Multikulturalizm (ingilis dilindən tərcümədə “çoxlu mədəniyyətlər” deməkdir) sosial-mədəni davranışın və müvafiq siyasi strategiyanın modeli kimi də nəzərdən keçirilir. O, informasiya və etik qlobal cəmiyyətin formalaşması səviyyəsinə və tempinə, istehlak sənayesinə, xalqların tarixi məsuliyyətinə, siyasətə və idarəçiliyə, sülh və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətinə böyük təsir göstərir. Multikulturalizm – ayrıca götürülmüş ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və dinlərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, inkişafı və harmonizasiyasına, azsaylı xalqların dövlətlərin milli mədəniyyətinə inteqrasiyasına yönəldilmişdir. Humanist və demokratik nəzəriyyə, yaxud ideologiya olaraq multikulturalizm tolerantlığın təəcəssümüdür ki, onsuz humanizm, yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı zənginləşmə, dostluq və əməkdaşlıq mümkün deyil. Mədəni mübadilə və qarşılıqlı zənginləşmə, xalqların sosial-mədəni inkişaf təcrübəsini, dünya mədəniyyətinin tarixi qanunauyğunluqlarını bilmə və yaradıcı şəkildə istifadə etmə qloballaşma şəraitində Azərbaycanın davamlı, rəqabət qabiliyyətli və təhlükəsiz inkişafı üçün mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Multikulturalizm mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunun zəruri alətidir. Digər mədəniyyətlərin mahiyyə-

tini, xüsusiyyətlərini, tarixini və nailiyyətlərini öyrənmədən, onlara qarşı tolerant münasibət, onların nümayəndələrinə hörmət, qarşılıqlı anlaşma, mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunu qurmaq mümkün deyil. Humanist və demokratik nəzəriyyə, yaxud ideologiya olaraq multikulturalizm tolerantlığın təəcəssümüdür ki, onsuz humanizm, yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı zənginləşmə, dostluq və əməkdaşlıq mümkün deyil. Multikulturalizm modeli dedikdə, bir dövlətin sərhədləri daxilində müxtəlif etnomədəni təərəflərin dinc yanaşı yaşaması və öz mədəni xüsusiyyətlərini, həyat tərzini rəsmən ifadə etmək və qoruyub saxlamaq hüququna malik olması nəzərdə tutulur. Multikulturalizm mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunun zəruri əlamətidir.

Multikulturalizm elə bir siyasətdir ki, o, mədəni plüralizmi qəbul edir və onun inkişafına şərait yaradır. Bu, ölkə əhalisinin etnik irqi və dini müxtəlifliyindən asılı olmayaraq, onların hamısının hüquq və azadlıqlarına hörmətlə əlaqədardır. Multikultural cəmiyyətdə hər bir vətəndaş öz mədəniyyətini, dilini, ənənəsini, etnik və dini dəyərlərini inkişaf etdirmək, ana dilində məktəb açmaq, qəzet və jurnal dərc etdirmək sahələrində bərabər hüquqlara malikdir. Multikulturalizm siyasəti assimilyasiyanı inkar edən inteqrasiyaya aparır. Məhz buna görə də bu siyasəti təkə siyasi elita deyil, eyni zamanda millətin yüksək vəzifə tutmayan digər nümayəndələri ilə yanaşı həm də milli və dini azlıqlar da dəstəkləyirlər. Multikulturalizmin nəzəri əsasını liberalizm, xüsusən də liberalizmin azadlıq, bərabərlik və qarqışlıq kimi dəyərləri təşkil edir. Bu səbəbdən də multikultural cəmiyyətdə nəinki sosial ədalətsizliyi aradan qaldırmağa nail olmaq mümkündür, həm də burda irqçiliklə bağlı ədalətsizliyə qətiyyətlə yol verilmir. Lakin multikulturalizmlə liberalizm arasında bir mühüm fərq vardır. Liberalizmdən fərqli olaraq multikulturalizm fərdlərin deyil, qrupların hüquqlarını ön plana çəkir. Multikulturalizm bir siyasət kimi öz mahiyyəti baxımından tolerantlıqla da sıx bağlıdır. O, müxtəlif mə-

dəniyyətlərin paralel şəkildə yaşamasını qəbul edən tolerant cəmiyyətin başlıca xüsusiyyətlərindən biridir. Tolerant cəmiyyətdə multikulturalizm mədəniyyətlərin qarşılıqlı surətdə zənginləşməsinə, xalqları birləşdirən mədəniyyətin formalaşmasına səbəb olur ki, bu da insanların gələcək mədəni birliyi məqsədilə bir mədəniyyətin digər mədəniyyətə inteqrasiya prosesi ilə əlaqədardır. Multikulturalizm cəmiyyətdə təzahür edən çoxnövlü mədəni müxtəlifliyin növlərindən biridir. Bundan başqa, biz multikulturalizmlə əlaqədar olan izolyasionizm (təcrid etmə), assimilyasiya və aparteidi kimi digər təzahürləri də qeyd edə bilərik. Multikulturalizm tərcümədə çoxmədəniyyətçilik deməkdir. Çoxmədəniyyətçilik dedikdə isə ilk növbədə etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər, bu müxtəlifliklərin əsasını təşkil edən dəyərlər nəzərdə tutulur. Müasir dövrdə dünya ölkələrinin əksəriyyətində etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər mövcuddur. Bu müxtəlifliklər tarixi prosesin inkişafının nəticəsi kimi obyektiv xarakter daşıyır. Onlar xalqların etnik-mədəni dəyərlərini, mədəniyyətlərini xarakterizə etməklə onların dünyagörüşü və fəaliyyətlərini əsasını təşkil edir və həyatında müsbət rol oynayır. Multikulturalizm cəmiyyətin inkişafının məhsulu, cəmiyyətdə baş verən hadisələr tərəfindən meydana gəldiyinə görə o, öz mahiyyətinə görə ilk növbədə sosial hadisədir. Sosial hadisə kimi formalaşan multikulturalizm digər sosial hadisələrə (siyasətə, iqtisadiyyata, mədəniyyətə, mənəviyyata, ictimai şüurun müxtəlif formalarına və s.) təsir göstərir, onlarla qarşılıqlı münasibətdə olur. Multikulturalizm etnik-mədəni müxtəlifliklərin və onların əsasını təşkil edən dəyərlərin qorunması və inkişafını nəzərdə tutur. Bu, isə insanların hüququ və azadlıqlarının müdafiə olunmasının tərkib hissəsidir. Multikulturalizmi təbliğ edən ölkə onu dövlət ideologiyasının tərkib hissəsi, dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırır. Bir sosial hadisə kimi meydana gələn multikulturalizmin inkişafının sonrakı mərhələləri onun dövlət ideologiyasına, dövlət siyasətinə. Bu mərhələlərin reallaşmasında əsas rol dövlətə məxsusdur. Multikulturalizmin vətəndaşların həyat tərzinə çevrilməsi onun inkişafının ən yüksək mərhələsidir. Bu mərhələdə vətəndaş cəmiyyəti multikulturalizmin cəmiyyətdə yayılmasında olduqca fəal rol oynayır. Multikulturalizm ideyaları ictimai şüurda möhkəmlənir. Azərbaycanda multikulturalizmin dövlət siyasəti və həyat tərzinə çevrilməsi onun yüksək inkişaf mərhələsindən xəbər verir. Multikulturalizm müəyyən birləşmiş cəmiyyət daxilində etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin qorunmasına və inkişafına yönələn bir siyasətdir. Multikulturalizm

etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsinə yönələn bir siyasət kimi assimilyasiya siyasətindən fərqli olaraq milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinin ləğv edilməsinin qarşısını almaqla, bu dəyərləri qorumaqla yanaşı, izolyasiya siyasətindən fərqli olaraq milli azlıqların etnik-mədəni dəyərləri ilə titular etnosun etnik-mədəni dəyərlərinin bir-birinə qarşılıqlı təsir etmələri üçün lazımı şərait yaradır və milli azlıqların yaşadıkları cəmiyyətə inteqrasiya olmaları üçün əlverişli şərait yaradır.

Azərbaycanda multikulturalizm

Azərbaycanda multikulturalizm, tolerantlıq və dini dözümlülüyün dövlət siyasəti səviyyəsində inkişaf etdirilməsinin əsaslarını ölkənin qədim dövlətçilik tarixi və bu ənənələrin inkişafı təşkil edir. Tarixi ənənələrə nəzər salsaq görərik ki, istər Səfəvilər dövləti, istər XIX-XX əsrlər maarifçilik dalğası, istərsə də Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan digər etnik xalqlar və dini qrupların nümayəndələrinin təmsilçiliyini özündə cəmləyən bu siyasi davranış XX əsrin sonlarında ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən dövlətçilik ideologiyası formasına çevrilmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycanda yaşayan dini icmalara qarşı həmişə hörmət və ehtiramla yanaşmış, onların dini bayramlarını təbrik etmiş, adət-ənənələrinə qayğı göstərmişdir. İştirak etdiyi bütün beynəlxalq tədbirlərdə tolerantlıqla bağlı fikirlərini bildirmiş, indiki qloballaşma dövründə dinlərarası, mədəniyyətlərarası dialoqa həmişə üstünlük vermişdir. Müstəqil Azərbaycanda multikultural dəyərlərin formalaşmasında azərbaycançılıq ideologiyası əvəzsiz rol oynayır. 1993-cü ildə Azərbaycan dövlətini parçalanmadan qurtarmış ümummilli liderin uğurlarının kökündə məhz azərbaycançılıq ideyası dayanırdı. Həmin dövrdə respublikada milli-etnik itxıf, bölücülük tendensiyası ayrı-ayrı bölgələrdə özünü daha qabarıq göstərirdi. Belə bir zamanda xalq dinindən, etiqadından və etnik bölgüsündən asılı olmayaraq Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideyası ətrafında birləşdi və ölkəni parçalamaq istəyən qüvvələr zərərsizləşdirildi. Ulu öndər Heydər Əliyevin zəngin dövlətçilik ənənələrinin layiqli davamçısı olaraq Prezident İlham Əliyevin uğurlu daxili siyasəti nəticəsində azərbaycançılıq ideyası ölkədə yaşayan bütün etnik qrupların vahid ideyasına çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası poli-etnik dövlətdir. Xalq, dövləti təşkil edən etnosdan – azərbaycanlılardan və bir sıra milli azlıqlardan: udinlər, ingiloylar, qızlar, xınalıqlar, buduqlar, tatlar, talışlar, ləzgilər və digərlərindən təşkil olunmuşdur. Bu millətlərin tarixən Azərbaycandan başqa

vətənləri olmamış və buna görə də vahid polietnik Azərbaycan vətəndaşları hesab olunurlar. Bu millətlərdən başqa respublikamızda öz tarixi vətənləri olan ruslar, ukraynalılar, belaruslar, kürdlər, yəhudilər, yunanlar, almanlar və tatarlar yaşayırlar. Təkcə Bakıda rusların, ukraynalıların, kürdlərin, lakların, ləzgilərin, slavyanların, tatların, tatarların, gürcülərin, ingiloyların, talışların, avarların, axıska türklərinin, Avropa və dağ yəhudilərinin, gürcü yəhudilərinin, alman və yunanların iyirmidən yuxarı cəmiyyətləri və mədəniyyət mərkəzləri vardır. Ümumiyyətlə, etnik azlıqların kompakt şəkildə yaşadıkları bütün rayonlarda belə icmalar mövcuddur. Məhz Azərbaycanda dağ yəhudilərinin məskəni – Qırımızi Sloboda, Molokan kəndi İvanovka, udin kəndi Nic, öz dili, özünəməxsus adət və ənənələri ilə məşhur olan Xınalıq kəndi və başqa milli azlıqların yaşadığı onlarla belə məskənlər mövcuddur. Etnik azlıqlar da yerli əhali ilə bərabər bütün hüquqlara malikdirlər.

Azərbaycan multikulturalizm diyarıdır.

Azərbaycanda multikulturalizm ənənələrinin qorunub saxlanması, daha da inkişaf etdirilməsi və geniş təbliğ olunmasında bu tədbir növündən istifadə etmək olar. Əlverişli iqlimə, münbit torpaqlara və gözəl təbiətə malik Azərbaycan bütün dövrlərdə cəlbedici və diqqət mərkəzində olub. Şübhəsiz ki, Azərbaycan ərazilərində müxtəlif tarixi dövrlərdə çoxsaylı etnik və dini qrupların məskunlaşmasında bu amil böyük rol oynayıb. Amma inkaredilməz faktıdır ki, bu məsələdə coğrafi şərait yeganə amil deyil. Müxtəlif xalqlara və dinlərə mənsub insanların Azərbaycana pənah gətirməsinin əsas səbəbi bu ölkədə yaşayan insanların mədəniyyəti və onların xarakterik keyfiyyətinə çevrilmiş tolerantlıq xüsusiyyətidir. Bu, elə bir sərvətdir ki, min illər boyu heç bir qüvvə onu Azərbaycan xalqından ala bilməyib, əksinə, əsrlər keçdikcə daha da zənginləşib və möhkəmlənib. Səməvi dinlərə qədər Azərbaycan ərazilərində bütərəstlik hökm sürmüşdür. Amma bu dövrdə bəzi inanclara, xüsusilə, oda, suya, ağaca və səma cisimlərinə inam daha güclü olmuşdur. Min illərin keçməsinə baxmayaraq, bu inamın əlamətləri insanların yaddaşında qalmış və bu gün də onların həyat tərzində özünü büruzə verir. Məsələn, ilk insandan üzü bəri oda bütün dövrlərdə qoruyucu, müqəddəs təmizləyici qüvvə kimi baxılmışdır. Odun hər cür çirkinliyi yox etdiyinə və insanlara təmizlik gətirdiyinə inam bəslənmişdir. Ümumiyyətlə, həyatın mövcudluğunu şərtləndirən əsas komponentlər kimi od, su, torpaq və hava İslamın yayılmasına qədər Azərbaycan ərazilərində yaşayan insanların

etiqaında önəmli yer tutmuşdur. Atəşpərəstlik də bu təsəvvürlərlə bağlı inanclar zəminində meydana çıxmışdır. Azərbaycan ərazisində məskunlaşan əhalinin böyük bir qismi odu müqəddəsləşdirmiş, ona sitayiş etmişdir. Novruz bayramı ilə günümüzədək gəlib çatan od ayin və mərasimləri Azərbaycanda atəşpərəstliyin güclü ənənələri olduğunu göstərir. Azərbaycan ərazisində Atropatenanın dini mərkəzi Qazakada, Bakı, Şamaxı, Salyan və Lənkəranda atəşgədələr olmuşdur. Suraxanıdakı atəşgah Hindistandan gələn atəşpərəstlərə xidmət üçün XVIII əsrdə tikilmişdir. Qafqaz Albaniyasında atəşpərəstlik xristianlıq tərəfindən təqibə məruz qalsa da, mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilməmişdir. İslamın Azərbaycana gəlişi ilə atəşpərəstlik tədricən əhəmiyyətini itirmiş və aradan qalmışdır. XX əsrin əvvəllərində görkəmli etnoqraf, Vəliyev(Baharlı) göstərmişdi ki, Azərbaycan etnoqrafik muzeydir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası məkənində 80-dən çox azsaylı xalq yaşayır. Bu azsaylı xalqlar qafqazdili, irandilli, türkdilli qruplara aid olub, ölkə əhalisinin etnokonfessional tərkibinə daxil dirlər. Onların sırasında udilər, ingiloylar, xınalıqları, qırızları, buduqları, tatları, talışları, rusları, ləzgiləri, yəhudiləri və digərlərini göstərmək olar. Bu azsaylı xalqların bir hissəsi Azərbaycanın köklü əhalisi olub, başqa bir hissəsi isə tarixin müxtəlif mərhələlərində baş verən sosial-siyasi proseslərin nəticəsi olaraq ölkə torpaqlarında məskunlaşmışlar. Azsaylı xalqlardan, alban soylarından olan udilərə diqqət yetirərək göstərmək lazımdır ki, müasir udilərin birbaşa əcdadları sayılan utilər haqqında e.ə. V əsrdə yaşamış qədim yunan müəllifi Herodot özünün "Tarix" əsərində məlumat vermişdir. E.ə. I əsrdə yaşamış Strabon da "Coğrafiya" əsərində Qafqaz Albaniyasında yaşamış 26 yerli alban soyunun arasında udilərin adını göstərmişdir. Udilər əsasən Qafqaz Albaniyasının Uti və Arsax vilayətlərində yaşamışlar. Alban soylarından olan ingiloylar da diqqəti çəkir ki, onlar Qafqaz Albaniyasının Kambisena vilayətində yaşamış, erkən orta əsrlərdə xristianlıq Qafqaz Albaniyasında yayılarkən, udilər kimi xristianlığı qəbul etmişlər. Bakı XX əsrin əvvəllərində multikultural mədəniyyətə yaxınlaşmaqda davam edirdi. Rusiyanın müstəmləkə siyasətinin ağırlığını daşısa da, kapitalizmin inkişaf mərhələsinə qədər qoymuş Şimali Azərbaycan Qərb mədəniyyətinin dəyərləri ilə tanış olur, Şərqi sivilizasiyanın daşıyıcısı olan ölkə, öz mədəniyyətini zənginləşdirir, multikultural dünyaya yaxınlaşır. Məhz bu dövrdə Rusiya və Avropa mədəni-ictimai cərəyanların təsiri nəticəsində yeni dövr rəssamlıq sənəti, realist rəsmlər yaranır. Azərbaycanın karika-

tura, şarj məktəbinin banisi isə Əzim Əzimzadə olur. Bu dövrdə kapitalist Bakısında gedən tikililər Qərb memarlığı üslubunda salınır. Bu memarlığın formalaşmasında alman memarlarının da yeri olmuş, N.A.fon der Nonne, F.A. Lemkul Bakının yeni memar üslublu şəhərə çevrilməsində xüsusi xidmət göstərmiş, qiymətli əsərlər yaratmışlar. Bu illərdə Bakıda teatr binaları, kino salonları, ayləncə evləri də artırıldı. Azərbaycanda ilk milli teatr binasının tikilməsi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin adı ilə bağlıdır. Belə ki, kapitalist Bakısı Qərb mədəniyyətinin komponentlərindən olan teatrı qəbul etsə də öz milli mentalitetindən imtina etməmişdi. Belə ki, tamaşaya baxa bilmələri üçün qadınlar xüsusi salınmış lojalarda yerləşdirilir, xalqın milli davranış qaydaları qoru-nurdu. Beləliklə, cəmiyyət Qərb mədəniyyətini qəbul edərək, Şərqli davranışından imtina etmirdi. Bu teatrda 1908-ci ildə «Leyli və Məcnun» operası oynanılmışdı. Azərbaycan mədəni həyatında xüsusi yer tutan bu hadisə ölkəni multikultural dünyaya aparırdı. İlk dəfə olaraq, Şərqdə, Azərbayca-da, Qərb mədəniyyətinin komponenti, opera qəbul edilir və böyük Ü. Hacıbəyov tərəfindən Şərq motivləri əsasında yazılır. 1909-cu ildə Bakının incisi olan Bulvarın salınması, istedadlı mühəndis, vətənpərvər Məhəmməd Həsən Hacınskinin rəhbərliyi ilə başlanılır və multikultural əsər olan Bakı bulvarının layihəsində alman memarlarından, A.Eyxler öz aktivliyi ilə seçilir. Yuxarıda göstərilənlər belə bir realığı açıqlayır ki, əgər qəzalarda tarixi tolerantlıq ənənələrini və xalqın tarixi yaddaşını qoruyan Azərbaycan xeyriyyəçiləri(əks təqdirdə tariximizin tərkib hissəsi olan Alban kilsələri zamanımıza qədər qalmaz və ermənilik də Azərbaycan tarixini erməniləşdirmək məqsədi ilə Alban kilsələrini qriqoryanlaşdırmaq fikrindən uzaq olardı) islam ənənələrini inkişaf etdirməyə daha çox meylli idilərsə, kapitalist Bakısının Azərbaycan xeyriyyəçiləri, islam dəyərlərini qorumuş və paralel olaraq, Qərb mədəniyyətini köhnə Bakıya aşılayaraq, Qərb-Şərq mədəniyyətinin sintezini apararaq, bəşər tarixinə təkraredilməz bir multikultural mədəniyyət gətirmiş və 1907-ci ildə H.Z.Tağıyevin tikdirdiyi “Jon Mironosets” kilsəsi buna bariz nümunədir. Ümumən Azərbaycan xeyriyyəçilərinin fəaliyyəti Azərbaycan sosial-mədəni həyatında özünəməxsus bir toleyrantlyq ansamblı yaratmış, multikulturalizmin inkişafına xidmətlər göstərmişlər. Bilirik ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 11 yanvar 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə 2016-cı il Azərbaycan Respublikasında «Multikulturalizm ili» elan edilib.

Multikulturalizmin əhəmiyyəti

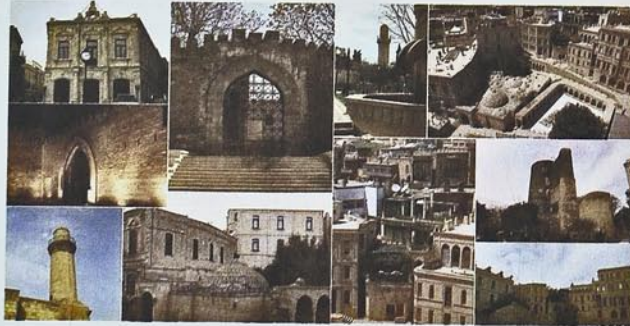
Hər bir şəxs həm öz mədəniyyətinin, həm də dünya mədəniyyətinin təmsilçisidir. Bir dövlət ərazisində yaşayan çoxlu sayda xalqlar elə dünya mədəniyyətinin həmin dövlətdə kiçik bir mədəni modelini formalaşdırır. Xarakter fərdi və milli kimliyi müəyyən edir. Milli kimlik əsasən dil amilindən formalaşır. Eyni zamanda mədəniyyətin (adət-ənənə, yaradıcılıq və quruculuq nümunələri) xarakterik xüsusiyyətləri burada önəmli rol oynayır. Xarakteri meydana gətirən

kompleks elementlər fərdi və milli mədəniyyəti formalaşdırır. Dil, ümumən, baza tanıtım rolunu oynayır. Sonra bu kompleksə fizioloji amillər (xalqın nümayəndələrinin fiziki quruluşu) da əlavə olunur. Multikulturalizmde isə çoxlu sayda mədəni və fiziki elementlər dünyanın rəngarəngləşməsini təmin edir. Bu qarışıqlıq hesabına isə milli mədəni elementlərin bir-birini radikal məzmununda üstələməsinin qarşısı alınmış olur. Mədəniyyət fərdə, xalqa, cəmiyyətə, dövlətə xas olan dəyərdir. fonunda bürüzə verən dəyərlərdən ibarətdir. Mədəniyyət də maddi və mənəvi ola bilər. Mənəvi dəyərlər, o cümlədən əxlaq qaydaları, mədəni davranış nümunələri (burada davranış qaydaları), xarakter özü elə mənəvi mədəniyyətin əsaslarını meydana gətirir. Bu gün mövcud olan əlaqələr (elektron əlaqələr) xalqlara məxsus olan mədəniyyətin qarşılıqlı olaraq, mübadiləsini sürətlə şərtləndirməkdədir. Digər tərəfdən, bir dövlət daxilində çoxlu sayda mədəniyyət nümunələrini özündə daşıyan subyektlər (xalqların nümayəndələri) mövcuddur. Mədəniyyət nümunələrinin obrazları həm

birbaşa subyektlərarası (fərdlərarası) əlaqələr ilə, əyani şəkildə, həm də vasitəli qaydada vizual şəkildə transfer etməkdədir. Bu obrazlar keçidlər zamanı əks olunur. Multikulturalizmin formaları meydana gəlməkdədir. Bir forma dövlətlər daxilində yaşayan xalqların yaratdığıdır. Əyani mübadilə formasıdır. Burada davranış qaydaları, adət-ənənələr keçidlər edir. Digər bir forma isə qiyabi tanışlıqla keçid formasıdır. Adət-ənənələr, musiqi, mədəniyyət vasitələr yolu ilə keçidlər edir. Multikulturalizm məkanda (burada bədövətdə, bir cəmiyyət mövcud olan dəyərləri çoxaldır. Bu dəyərlər yaradıcılıq və quruculuq elementlərini artırır. Multikulturalizm məkana xarici mədəni elementlərin axınıni təmin edir. Bu axın sayəsində regional mədəni inteqrasiya formalaşır və mədəniyyət regionu meydana gəlir. Xaricdən transfer edən nümunələr hesabına məkanda sosial strukturlaşma güclənir. Sosial strukturlaşmanın güclənməsi hesabına isə elementlərin sayı artır və dinamiklik genişlənir. Bu proseslər sayəsində sistemdə mövcud olan mədəniyyət elementlərinin sayı çoxalır və dəyərlər artır. Dəyərlər sistemi zənginləşir. Multikulturalizm sayəsində dünyanın mədəniyyət potensialı bir məkana cəlb olunur. Multikulturalizm xalqın və dövlətin dünyəviliyini təmin edir və xalqın, millətin, dövlətin dünyada sürətlə tanınmasını həyata keçirir. Multikulturalizm dünyanın əksər xalqlarından ibarət olan bütövü yaradır və ümummədəniyyət müstəvisini meydana gətirir.

Əlbəttə biz bilirlik ki, hər bir ölkənin dini, mədəniyyəti, tarixi vardır. Bu tarix getdikcə formalaşır, təkmilləşir. Bu ölkələr sırasında

Azərbaycanın adı da xüsusi rola malikdir. Bu zaman sual ortaya çıxır, bəs Azərbaycan necə formalaşır? Azərbaycanda keçirilən bir sıra nüfuzlu beynəlxalq tədbirlərin turizmin inkişafında mühüm rolu vardır.

Multikulturalizm sayəsində dünyanın mədəniyyət potensialı bir məkana cəlb olunur. Multikulturalizm xalqın və dövlətin dünyəviliyini təmin edir və xalqın, millətin, dövlətin dünyada sürətlə tanınmasını həyata keçirir. Multikulturalizm dünyanın əksər xalqlarından ibarət olan bütövü yaradır və ümummədəniyyət müstəvisini meydana gətirir.

Multikulturalizm fərdin beynəlmilləşməsinə təmin edir, xalqların mədəni bütövlüyünü meydana gətirir. Burada milli mədəniyyətin inkişafını digər mədəni çalarlar hesabına təmin edir.

Multikulturalizm monoton dövlətlərin və cəmiyyətlərin yaranmasının qarşısını alır və kasıb mədəni regionların formalaşmasına mane olur. Bu baxımdan da regionlarda müharibələrin qarşısını alan faktorlar rolunda çıxış edir.

Multikulturalizm mədəniyyət sisteminin regional formasını yaradır və bu da özlüyündə regionun maddi-mənəvi resurslarından istifadədə yumşaq yanaşma metodlarının formalaşmasına gətirib çıxarır. Multikulturalizm milli mədəniyyətin qarışıq mədəniyyətlər hesabına sürətlə tanınmasını təmin edən zəngin sistem rolunu oynayır. Multikulturalizmin formalaşması sayəsində mədəni cəhətdən bir-birinə bağlantılar yaranır ki, bu da özlüyündə yaradıcılıq və quruculuq bütövlüyünün yaranmasını şərtləndirir. Multikulturalizm millətlərin və onların nümayəndələrinin birliyini şərtləndirir və mədəni dəyərlərin transferini təşkil edir. Bu da milli mədəniyyətin məkanlar üzrə

sürətlə yayılmasını şərtləndirir. Multikulturalizm xalqın və dövlətin beynəlxalq təhlükəsizliyini təmin edir. Regional qarışıq mədəni elementlər bu elementlərə xas olan dövlətlərin gücünü artırır, əlaqələrini genişləndirir və sərhəd təhlükəsizliklərini təmin edir. Məsələn, bir dövlət ərazisində yaşayan digər xalqlar hesabına (qonşu xalqlar nəzərdə tutulur) həmin dövlətin beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin olunur və iqtisadi əlaqələri də genişlənir. Multikulturalizmin əhəmiyyəti həm də ondan ibarət olur ki, kiçik saylı xalqlar mədəni inteqrasiya şəraitində böyük xalqların mədəni elementlərindən faydalanmaq imkanları əldə edirlər. Bu da özlüyündə kiçik xalqların ruhunu zənginləşdirir. Multikulturalizm çoxlu sayda xalqların adət-ənənələrini, vərdişlərini ümumiləşdirir. Bunun da sayəsində yaradıcılıq və quruculuğun genişlənməsi prosesləri baş verir. Multikulturalizm özünün müəyyən inkişaf mərhələsində siyasi inteqrasiyaya keçidlər edir.

• Azərbaycan Respublikasının Cinayət, İnzibati Xətalər və Cinayət Prosessual Məcəlləsi (283 maddə “Milli, irqi, sosial və ya dini nifrət və düşmənçiliyin salınması”)

• “Müstəqillik yolu”, Seçilmiş fikirlər. Bakı, 1997, • Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (Maddələr 21, 25, 44, 45), Bakı, 1995

• Heydər Əliyev siyasəti: Tolerantlıq; çıxışlar, nitqlər, görüşlər, təbriklər / [Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi]; ön söz M. Qurbanlı; burax. məsul S. Salahlı (Aran). - Bakı: Elm və təhsil, 2015. - 502 s.

Müəllif: Firudin Əlizadə
Bakı şəhəri, Səbail rayonu
M. Rahim adına 7 nömrəli tam
orta məktəbin 10-cu sinif şagirdi

Rəhbər: Elşən Qasımov

İlham Əliyev və İqtisadi İnkişaf

İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir
Heydər Əliyev

Tarixi təcrübə göstərir ki, zəngin təbii və iqtisadi sərvətlərə malik olan ölkələrdə müstəqilliyin qorunub saxlanılması bəzən onun əldə edilməsindən daha çətin və mürəkkəbdir. Düşmən təcavüzünə məruz qalan və təcrübəsiz dövlət rəhbərləri tərəfindən idarə olunan Azərbaycanda bu daha da çətin idi. Ölkəmiz yalnız dövlət müstəqilliyini itirmək təhlükəsi ilə deyil, eyni zamanda, daxildən də parçalanmaq təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qalmışdı.

Ölkəni bu ağır vəziyyətdən 1993-cü ildə xalqın istəyi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdan ümummilli lider Heydər Əliyev çıxardı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm cənab İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: “Belə bir çətin anda, çətin dövrdə xalqımızın müdriqliyi bir daha özünü göstərdi. Xalqın təkidi və tələbi ilə ümummilli li-

derimiz Heydər Əliyev Azərbaycanı qayıtdı, xalq onu Prezident seçdi və ondan sonra ölkəmizin inkişaf dövrü başlandı. Bütün xoşagəlməz meyllərə son qoyuldu, sabitlik, ictimai asayiş bərqərar olundu, qeyri-qanuni silahlı dəstələr tərkisilah edildi. Bir sözlə, Azərbaycan inkişaf yoluna qədəm qoydu”.

Ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu inkişaf strategiyasını bu gün uğurla davam etdirərək Prezident İlham Əliyev ölkəmizdə keçid iqtisadiyyatının uğurla başa çatdırılmasına nail olmuşdur. Dövlətimizin başçısının reallaşdırdığı uzaqgörən və müdrik siyasət Azərbaycanın iqtisadi tərəqqisinə, dünyada köklü mövqeyinin möhkəmlənməsinə, inkişaf etmiş güclü dövlətlər sırasında yer almasına xidmət edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı uğurla inkişaf edir. Bu, özlüyündə böyük göstəricidir. Çünki dünyada və bölgədə gedən proseslər göz qabağındadır. Həm bölgədə, həm Avropada böhran yaşanır, iqtisadi, hərbi, siyasi böhran. Belə şəraitdə iqtisadi inkişafa nail olmaq, əlbəttə ki, böyük nailiyyətdir. Bunun bir səbəbi var. O da ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda düşünülmüş, müstəqil siyasət aparılır. Biz öz yolumuzla gedirik. Bu yol inkişaf yoludur, tərəqqi yoludur və bu yolda böyük nailiyyətlərə imza atmışıq. Təkcə cari ilin ötən dövrünün sosial-iqtisadi göstəricilərinə diqqət yetirək. İqtisadiyyat 3,7 faiz, qeyri-neft sektoru 6 faiz, sənaye istehsalı 2,1 faiz, qeyri-neft sənayesi 10 faiz, kənd təsərrüfatı 6,7 faiz artıb. Ölkə iqtisadiyyatına 16 milyard dollar investisiya qoyulub. 87 min yeni iş yeri yaradılıb ki, onlardan 67 mini daimi iş yeridir. İşsizlik və yoxsulluq 5 faiz səviyyəsindədir. Əhalinin pul gəlirləri 5,8 faiz artıb. Dövlətimizin başçısı İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, son illərin statistikasına diqqət yetirdikdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafının hansı səviyyədə olduğunu daha aydın görmək olur. Hər bir ölkənin inkişafında əsas rol oynayan sabitliyin möhkəmlənməsi əsasında Azərbaycanda iqtisadi imkanların genişlənməsi hərtərəfli inkişafın təmin edilməsi üçün biri-birindən əhəmiyyətli layihələrin

icrasını sürətləndirir. İqtisadiyyatın düzgün əsaslar üzərində qurulması əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın dünyanı bürüyən iqtisadi və maliyyə böhranından uzaq olmasına zəmin yaratdı. Ulu öndər Heydər Əliyevin böyük uzaqgörənliyi

sayəsində iqtisadiyyatın inkişafında neft amilinə verilən yüksək dəyərin nəticəsi təbii ki, Azərbaycanın bugünkü realıqlarıdır.

Cənab İlham Əliyevin 2003-cü ildə Prezident kimi KİV-lərə ilk müsahibəsində ünvanlanan «Sizcə Sizi asan işlər gözləyir, yoxsa çətin» sualına cavabını xatırlayaq: «Həm çətin, həm də asan. Asan o mənada ki, artıq Azərbaycanda ölkəmizi hərtərəfli inkişaf etdirmək üçün gözəl zəmin yaranıb. On il ərzində Heydər Əliyevin siyasəti Azərbaycanda çox güclü bir təməl qoyubdur. Bu təməlin üzərində gözəl binanın inşa edilməsi asan görünə bilər. Amma eyni zamanda həyat yerində durmur. Yeni tələblər çıxır, qarşımıza yeni vəzifələr çıxır. Əlbəttə çətinliklər də olacaqdır.» Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev ilk gündən bildirdi ki, hər şey iqtisadiyyat üzərində qurulub. Bütün vədlərini biri-birindən əhəmiyyətli addımları, islahatları ilə doğruldan Prezident İlham Əliyevin iqtisadiyyatın inkişafı üçün başlıca şort olan neft strategiyasının davamı nəticəsində qeyri-neft sektorunun inkişafına göstərdiyi diqqət bu gün beynəlxalq səviyyədə etiraf olunmaqla Azərbaycana marağı artırır. Cənab İlham Əliyev proqram xarakterli çıxışlarında inkişafın yeni mərhələ üzrə istiqamətlərini göstərməklə vurğulayır ki, yalnız düşünülmüş siyasət, qətiyyətli siyasi iradə, xalqla birliyin möhkəmlənməsi sayəsində ölkəmizdə qarşıya qoyulan möhtəşəm vəzifələrə nail olmaq mümkündür.

Qeyri-neft sektorunun inkişafını neft siyasətinin məntiqi davamı kimi dəyərləndirən cənab İlham Əliyev bu istiqamətdə davamlı tədbirləri həyata keçirməklə uğurlu nəticələrə yol açdı. Regionların məlik olduğu imkanlardan səmərəli istifadə etmək məqsədilə regional inkişaf proqramlarının uğurlu icrası qarşıya qoyulan məqsədə yük-

sək səviyyədə nail olmağa əsas yaradır. Son 12 ilin uğurlarının təhlili Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin öyrənilməsinin vacibliyini təsdiqləyir. Belə ki, ölkəmizin ev sahibliyi etdiyi beynəlxalq səviyyəli tədbirlərdə də bu fikir xüsusi qeyd edilir ki, inkişafın Azərbaycan modeli mövcuddur və onun öyrənilməsi vacibdir.

Bu günümüzün əsas çağırışı olan yoxsulluqla mübarizə sahəsində qazanılan uğurlarımız təqdir edilir. Ölkəmizin yeni iqtisadi və sosial çağırışların müzakirəsi üçün ideal məkan kimi seçilməsində də inkişaf modelinin cəlbədiciliyi əsas rol oynayır. Təbii ki, hər bir beynəlxalq tədbir iştirakçı ölkələrin malik olduğu imkanların, inkişaf strategiyasının təqdimatında və təcrübələrin bölüşməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycanın iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasəti təqdir edilərək, uğurların davamlılığında əsas rol oynadığı diqqətə çatdırılır. Dövlətimizin başçısı İlham Əliyevin sərəncamı ilə hər ilin konkret bir sahəyə aid edilməsi də hərtərəfli inkişafı sürətləndirir. 2014-cü ilin «Sənaye ili», 2015-ci ilin «Kənd təsərrüfatı ili» elan edilməsi ilə həyata keçirilən tədbirlərin qarşıya prioritet məsələ kimi qoyulan sahibkarlığın inkişafına öz töhfəsini verir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulmuş və Prezident İlham Əliyevin başçılığı altında uğurla davam etdirilən sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası nəticəsində əldə olunan nailiyyətlər Azərbaycanın bu sahədə gələcəkdə də daha böyük uğurlar qazanacağına zəmin yaradır.

Müəllif: Ləman Məmmədli
160 nömrəli klassik gimnaziyanın
11-ci sinif şagirdi

Elmi rəhbər: Cəfər Abdliyev

İlham Əliyev və müasir Azərbaycan

«Müstəqillik o deməkdir ki, dövlət və ölkənin rəhbərliyi «öz xalqının maraqlarına tam cavab verən müstəqil siyasət aparmaq iqtidarında olsun.»

İlham Əliyev, 16 mart 2006, Dünya Azərbaycanlılarının II qurultayında nitqindən.

Bizim xarici ölkələrlə münasibətlərimiz yalnız qarşılıqlı maraqlar və qarşılıqlı hörmət əsasında qurulur. Siyasi gücündən, yaxud da ki, böyüklüyündən, ərazilərindən asılı olmayaraq, bütün ölkələrlə bərabər hüquqlu münasibətlər qura bilmişik.

İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

«Bizim ən böyük vəzifəmiz Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qorumaq, saxlamaq, möhkəmləndirmək, inkişaf etdirmək və onu əbədi etməkdən ibarətdir»

Heydər Əliyev, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

Azərbaycan! Bu ad qədim tarixə malik olan bir şanlı diyar kimi fərqli zaman kəsiklərində Dünya tarixində özünəməxsus yer tutmasına baxmayaraq istər mənfur qoşunlar, istər dünya dövlətləri tərəfindən onun torpaqlarına, mədəniyyətinə, bir sözlə desək şanlı, dünya dəyərlərinə örnək olan bu məmləkətə qısqançlıqla yanaşılmış, ərazisi

işğal olunmuş, mədəniyyəti doğranılmış, tarixi gizlədilərək müstəmləkə halında yaşamağa məcbur edilmişdir. Lakin böyük çətinliklərə, düşmən əzabına baxmayaraq, Azərbaycan 1991-ci ilin oktyabr ayında öz müstəqilliyinə qovuşdu. Unitar, müstəqil, heç bir ölkədən asılı olmayan, demokratik Azərbaycan Respublikası dünya xəritəsində öz yerini tutmuş, məhz qısa bir zamanda lider dövlət kimi tanınmışdır.

Artıq 2017-ci ildir və bu 26 il müstəqillik dövründə Azərbaycan Respublikasının 4 prezidenti seçilib. 2003-cü ildən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Heydər oğlu Əliyevdir. O, uzaqgörən, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev siyasətinin davamçısı, bacarıqlı və peşəkar siyasətçidir. Azərbaycan dövlətçiliyinin qorunub saxlanması və yeni Azərbaycanın qurulmasında Heydər Əliyevin ən yaxın silahdaşı olmuşdur. İlham Əliyev üç dəfə 2003, 2008 və 2013-cü illərdəki seçkilərdə xalqın rəhbərini qazanaraq səslərin 80%-dən çoxunu toplamışdır. Hal-hazırda İlham Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyasının lideri və sədridir. Prezident İlham Əliyev öz çıxışlarının birində demişdir: «Azərbaycanın gözəl gələcəyi vardır». Onun rəhbərliyi ilə ölkədə iqtisadi islahatlar daha da sürətlənmiş, xüsusi prezident fərmanı ilə 2004-2008-ci illərdə regionların sosial-iqtisadi inki-

şafına dair Dövlət proqramı qəbul olunmuşdur. Prezidentimiz İlham Əliyev ölkədə İnsan haqları və azadlıqlarının daha dolğun təmin olunmasını daim diqqət mərkəzində saxlayır. O, Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqının milli-mənəvi

dəyərlərinin qorunub saxlanması və daha da inkişaf etdirilməsi kursunu uğurla həyata keçirir. İlham Əliyev Azərbaycan xalqının tarixi keçmişinə xüsusi qayğı və diqqət göstərir. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlətçilik tariximizdəki roluna yüksək qiymət vermişdir: «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması tariximizdə çox əlamətdar və önəmli hadisə idi. İlk dəfə müsəlman aləmində demokratik respublika yaranırdı, Azərbaycan xalqı müstəqilliyə qovuşurdu. Ölkəmiz dünya birliyinə üzv olurdu. Bu, çox əlamətdar hadisə idi».

İlham Əliyevin uğurlu xarici siyasəti sayəsində Azərbaycanda neft və qeyri-neft sektoru inkişaf etmiş, təhsil, elmin, səhiyyə və mədəniyyətin inkişafına, qaçqın və məcburi köçkünlərə qayğıya xüsusi önəm göstərilmişdir.

İlham Əliyev uzaqgörən dövlət xadimi və siyasətçi kimi sağlam gənclik yetişdirmək, bununla da xalqımızın sağlam gələcəyini təmin etmək üçün idmanı ümumxalq hərəkatına çevirmək xətti yeridir. Onun təşəbbüsü ilə təkcə paytaxt Bakıda deyil, eyni zamanda regionlarda (Naxçıvan, Gəncə, Şəki, Lənkəran, Quba) da olimpiya idmanı-sağlamlıq komplekslərinin tikilib istifadəyə verilməsi, idmanın müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün güclü maddi-texniki baza yaradılması xalqın sağlam gələcəyinə yönəlmiş müdrik siyasətin parlaq təzahürləridir.

Hazırda Azərbaycanın beynəlxalq yarışlarda, idmanın müxtəlif sahələrində ön mövqelərə çıxması, Bakının dünya üzrə mühüm beynəlxalq yarışların keçirildiyi mərkəzə çevrilməsi Azərbaycanın şöhrətini daha da artırır, onun beynəlxalq nüfuzuna müsbət təsir göstərir. Bu, İlham Əliyevin gənclər siyasətinin ən böyük uğurlarından biridir.

Coğrafi baxımdan Qərbi ilə Şərqi kəsişməsində, zəngin neft-qaz ehtiyatlarına malik olan, dünyanın aparıcı dövlətlərinin maraqlarının kəsişdiyi bölgədə yerləşən Azərbaycan üçün xarici siyasətin düzgün seçilməsi ölkənin müstəqilliyinin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsində başlıca amillərdən biri olaraq qalır. İlham Əliyevin xarici siyasətinin başlıca məqsədlərindən biri Azərbaycanı

dünyada tanıtmadır. Məhs buna görə 2015-ci ilin iyun ayında Brinci Avropa Oyunları Azərbaycanın paytaxtında keçirilmişdir.

Azərbaycanın uğurla davam edən xarici siyasətinin əsas istiqamətləri kimi aşağıdakılar göstərilə bilər:

❖ Bazar iqtisadiyyatı və qanunun aliliyinə əsaslanan plüralist demokratiyanı inkişaf etdirmək;

❖ Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyinin tezliklə bərpa edilməsi, təhlükəsizliyinin, siyasi müstəqilliyinin təmin olunması, suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş təhlükələrin aradan qaldırılması;

❖ Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünün nəticələrinin aradan qaldırılması;

❖ Qonşu ölkələrlə mehriban qonşuluq və qarşılıqlı fayda kəsb edən münasibətlərin inkişaf etdirilməsi;

❖ Regionda təhlükəsizliyin və sabitliyin gücləndirilməsi;

❖ NATO, Avropa Birliyi, Qərbi Avropa İttifaqı və Avropa Şurası da daxil olmaqla Avropa və Transatlantik təhlükəsizlik və əməkdaşlıq strukturlarına inteqrasiya;

❖ Azərbaycanın Qərb və Şərqi qovşağında yerləşməklə mühüm strateji-coğrafi mövqeyindən bəhrələnmək, ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin inkişafını sürətləndirmək.

Azərbaycanın 2011-ci ildə böyük səs üstünlüyü ilə dünyanın ən nüfuzlu qurumu olan BMT Təhlükəsizlik Şurasına qeyri-daimi üzv seçilməsi isə onun ötən 10 il ərzində yeritdiyi xarici siyasətin əsas nailiyyətlərindən biridir. Məncə, bu nəticənin əldə edilməsində Azərbaycanın düzgün xarici siyasət aparması, xarici ölkələrdəki diplomatik əlaqələrin artırılması, coğrafi baxımdan uzaqda yerləşməsinə baxmayaraq yeni-yeni ölkələrlə uğurlu iktirafı münasibətlərin formalaşdırılması, nəhayət BMT Baş Assambleyası çərçivəsində intensiv iş,

çoxsaylı xarici səfərlər əsas rol oynayıb. Nəticədə 2011-ci il oktyabrın 25-də Azərbaycan tarixində ilk dəfə BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçildi. Səsvərmə prosesi kifayət qədər gərgin və kəskin rəqabət olub. Dünyanın 155 ölkəsinin Azərbaycanı bu səsvərmədə

dəstəkləməsi böyük diplomatik uğur kimi hamı tərəfindən tanınıb. Bu səsvərmə Azərbaycanın təkcə region üçün deyil, dünya üçün önəmli ölkələrdən biri olduğunu ortaya qoyub. Sonradan məlum olub ki, Ermənistan da əvvəlcə BMT Təhlükəsizlik Şurasına seçilmək iddiasına düşüb, ancaq heç bir şansı olmadığını görərək bəri başdan öz namizədliyini geri çəkib.

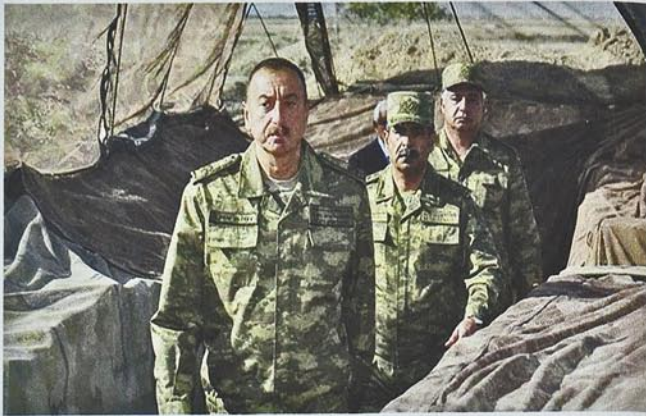
Beləliklə, ötən illərdə Azərbaycanın xarici siyasətində əldə edilmiş nailiyyətlər onun regionda və dünyada yerini möhkəmləndirib. Azərbaycan istər regional və qlobal təhlükəsizliyin təmin edilməsində, istər enerji təhlükəsizliyinə nail olunmasında etibarlı, stabil tərəfdaş kimi qəbul olunur. Məncə, Azərbaycanın xarici siyasətinin uğurlu olması ona şərait yaradır ki, bir çox xarici ölkələrə irihəcmli investisiyalarını yatırsın, beləliklə də söz sahibinə çevrilsin və öz nüfuzunu daha da gücləndirsin və onda da Azərbaycanın gəliri daha da artacaqdır.

Ötən illərdə Azərbaycanın Avropa İttifaqı (Aİ) ilə əməkdaşlığı ölkənin təhlükəsizlik ehtiyaclarını çərçivəsindən kənara çıxaraq iqtisadi, siyasi və sosial sahələrdə də genişləniş. Avropa Qonşuluq Siyasəti çərçivəsində 2006-cı ildə Aİ-Azərbaycan Fəaliyyət Planı qəbul edilib, bu plan Azərbaycan və Aİ arasında siyasi dialoqu gücləndirir, siyasi, iqtisadi və institutional islahatlar sahələrində əməkdaşlığı inkişaf etdirir, əməkdaşlığın keyfiyyətə yeni səviyyəyə qaldırılması üçün əsaslar yaradır.

Azərbaycanın nəinki Avropa, eyni zamanda dünyanın aparıcı dövləti olan ABŞ-la 2000-ci illərin əvvəllərindən, 11 sentyabr terror hücumlarından sonra genişlənen strateji tərəfdaşlıq münasibətlərində də önəmli nəticələr əldə edilib. Belə ki, Azərbaycan ABŞ-ın terrora qarşı qlobal mübarizədə ən mühüm tərəfdaşlarından biri olaraq qalıb. Əfqanıstan və İraqda beynəlxalq sülhməramlı əməliyyatlara dəstək verib. Azərbaycan sülhməramlı qüvvələri İraqda 2008-ci ildə ABŞ Hərbi Dəniz Qüvvələri ilə yanaşı öz beş illik hərbi xidmətini uğurla başa vurub. Birləşmiş Ştatlar Azərbaycana Amerikanın maraqlarını və xarici siyasətini müəyyən edəcək üç regionun – Yaxın Şərq, Avropa və Asiya regionlarının kəsişdiyi yerdə yerləşən strateji tərəfdaş kimi baxır.

«İyirmi birinci əsr

türk əsri olacaq» bu sözləri İlham Əliyev demişdir. Mənim fikrimcə hal-hazırda Azərbaycanın əsl siyasi dostu və qardaşı Türkiyədir. Son vaxtlar Ankarada baş vermiş terrorlar nəticəsində adi vətəndaşlar məhv olmuşdur. Azərbaycanın prezidenti İlham Əliyev siyasi jest göstərərək Türkiyəyə işgüzar səfərə yollanmışdır. Hətta 2015-ci ildə Antalyada keçirilmiş G20 sammitində Türkiyə Azərbaycanı rəsmi qonaq kimi dəvət etmişdir.

Xalqımızın, Azərbaycanın ən böyük dərdi Qarabağdır. Azərbaycan torpaqlarının 20% erməni faşistlərinin tapdağı altındadır. Bu hadisəyə həm Heydər Əliyev, həm də onun davamçısı, oğlu İlham Əliyev böyük bir ürək ağrısı ilə bu itkiyə yanaşırlar. İlham Əliyev bu sözləri demişdir - «Dağlıq Qarabağ əzəli Azərbaycan torpağıdır. Əsrlər boyu azərbaycanlılar bu diyarda yaşayıblar, ermənilər oraya qonaq kimi gəliblər. Dağlıq Qarabağın əvvəlki, yəni real coğrafi məntəqələrinin adlarına baxmaq kifayətdir. Xankəndi şəhəri əsrlər boyu bu adla mövcud olub. Köhnə xəritələrə baxanda hər kəs bunu görə bilər: Xankəndi. Stepanakert adı orada yoxdur. Stepanakert bolşevik, quldur Stepan Şaumyanın adından götürülüb. Bu ad Sovet İttifaqı zamanında verilib. Dağlıq Qarabağ - Qarabağ Azərbaycan sözüdür. Erməni dilində bunun heç bir mənası yoxdur. Bütün başqa coğrafi məntəqələrin

adlarının - hamısı Azərbaycan xalqı, Azərbaycan tarixi ilə bağlıdır. Sadəcə olaraq XIX əsrdə digər bölgələrdən ermənilərin Dağlıq Qarabağa köçürülməsi orada demografik vəziyyətin dəyişdirilməsinə gətirib çıxarıb və Sovet İttifaqı dağılan zaman orada ermənilər əksəriyyət təşkil etmişlər. Amma bu heç kimə əsas vermir ki, orada azlıq təşkil edən azərbaycanlıların haqları pozulsun. Azərbaycanlıların o torpağa qayıtmağa haqqı var və biz oraya qayıdacağıq. Biz istəyirik ki, bunu sülh yolu ilə edək. Ancaq biz bütün başqa variantlara da hazır olmalıyıq və hazırıq».

Bizim ürəyimiz Qarabağla döyünür. Bizim gələcəyimiz sınıb, lakin milli ruhumuz sarsılmazdır. Bütün çətinliklərə, münaqişələrə, baxmayaraq, xalqımız, xalqımızın Prezidenti tarixdən dərslər almış və iki-şafa doğru getmişdir. Azərbaycan keçmiş 26 ildə özünü güvənli tərəfdaş və regional lider kimi göstərmişdir. Regional və bir çox dünyəvi proektlər Azərbaycanın nüfuzunu dünyada artırmışdır. Bakıda keçirilən "Eurovision-2012" mahnı yarışması, Beynəlxalq idman yarışları, Bilik olimpiadaları, "Bakı 2015" Birinci Avropa oyunları, 2016-cı il Şahmat Olimpiadası, Bakıda keçirilən "Formula-1" yarışları, 2017-ci ilin may ayında Bakıda keçiriləcək IV İslam Həmrəylik oyunlarına gələn qonaqlar xalqımız qonaqpərvərliyini, Azərbaycanın heç də Avropa ölkələrindən geridə olmadığını və sabitlik, iqtisadi inkişafın bir daha canlı şahidi olacaqlar. Bizim ölkəmiz tarix ərzində tolerantlıq və multikulturalizm məkanı olmuşdur. İrqindən, millətindən asılı olmayaraq ölkəmiz bütün qonaqlarını təmiz qəlblə və qonaqpərvərlik ilə qarşılayır.

Azərbaycanımızın işıqlı, parlaq və gözəl gələcəyi vardır. Çünki Azərbaycan Respublikasını Prezident İlham Əliyev kimi uzaqgörən siyasətçi idarə edir.

MÜNDƏRİCAT

Azərbaycan Daş dövründə	5
Azərbaycan tunc dövründə	13
Manna dövləti	19
Atropatena dövləti	22
Albaniya dövləti	27
Azərbaycan Sasani imperiyasının tərkibində	32
Ərəb xilafətinə qarşı Azərbaycanda azadlıq hərəkatı	43
Şirvanşahlar dövləti	51
Sacilər dövləti və Azərbaycanın birləşdirilməsi	55
Salarilər dövləti	60
Rəvvadilər dövləti	65
Şəddadilər dövləti	69
Azərbaycanda intibah mədəniyyəti	73
Azərbaycan Səlcuq imperiyasının tərkibində	77
Azərbaycan Atabəylər (Eldənizlər) dövləti	81
Monqolların Azərbaycana yürüşləri	86
Qaraqoyunlu dövləti	89
Ağqoyunlu dövləti	93
Şah İsmayıl Xətai və Səfəvilər dövləti	98
Şərqin son fəthi-Nadir şah Əfşar	103
Azərbaycanın cənub xanlıqları	110
Şəki xanlığı	117
Şimal xanlıqları	124
Quba xanlığı	130
Qarabağ xanlığı	134
Cavad xan və Gəncə xanlığı	138
Qarabağın tarixi abidələri	144
Ağa Məhəmməd Şah Qacar və Qacarlar dövləti	149
Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri bir xalqın faciəsi	152
XIX əsrin 30-cu illərində çarizmin əsarətinə qarşı üsyanlar	156
Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımları	162
Azərbaycan Demokratik Respublikası	168
İkinci Dünya Müharibəsində Azərbaycanın rolu	177
Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-da hakimiyyətə gəlməsi	187
20 yanvar 1990-cı il Azərbaycanda Xalq Hərəkatı	192

Azadlıq hərəkatı – 20 yanvar faciəsi	198
Ermənistanın Azərbaycan xalqına qarşı təcavüzü – Xocalı faciəsi	202
Heydər Əliyev irsini öyrənirik	206
Heydər Əliyevin Azərbaycana ikinci dəfə rəhbərliyi	211
“Əsrin müqaviləsi” – regional və beynəlxalq əhəmiyyətli layihələrin reallasdırılması	216
İlham Əliyev və iqtisadi inkişaf	219
İlham Əliyev və Silahlı Qüvvələri	228
Dinlərin tarixi	232
Azərbaycan və Multikulturalizm	238
İlham Əliyev və İqtisadi İnkişaf	249
İlham Əliyev və müasir Azərbaycan	253

«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Çapa imzalanmış 16.12.2016.
Şərti çap vərəqi 10. Sifariş № 502.
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 500.

Kitab «Elm və Təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib çap olunmuşdur.
E-mail: nurlan1959@gamil.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

Ar 2017
1915